

FÄSSINGEN

1999

TEMA MARKS HÄRAD
FRÅN BORÅS OCH DE SJU HÄRADERNA

ÅRGÅNG 46

Lantmätare J D Stridbecks kommentarer till karta på omslaget:

Geometrisk Charta öfver BUA SKOG
belägen uti Elfsborgs Lähn, Marks Härad och Skiedkamma
Sohn, hvilcken till föllje af höga Landshöfdinge Embe-
ses Ordres daterade Vennersborg den 11 augusti
1756, blef afmätt uti September månad
samma år af undertecknad ordi-
narie Landmätare och
befants som följer

KÄNNETEKNEENS UTTYDNING

I. Antecknar hvaräst Brunnareds odalägor stöta in uti Siön Åklangen, följandes bemälte odalägor efter tecknade med No 2 till No 3, hvaräst Bua odalägor möta, följandes samma ägor efter tecknade med No 4 till No 5 Ryds ån vid Bua Siöö, vidare till No 6, 7 och 8 vid Oset, följandes Strömma Åå efter till Oset uti Mölnesiön, tecknad med No 9. Vidare gerad genom bemälte siöö till No 10, sträckandes sig vidare Stacke Åå efter, som rinner i siön Fäfvren vid No 11. Följandes nästnämde siöö efter till No 12, hvaräst Öhrsio bäck inflyter. Vidare samma bäck efter till Öhrsio Oos tecknad med No 13, therifrån mitt Öijan till No 14. Vidare längs öfver siön till kiäldran under No 15, sträckandes rågången sig i O.T.S till lilla Skrähall tecknad med No 16, vidare i södra sidan af Jökkullen under No 17. Ther ifrån i samma linia och väderstrek öfver siön Åklongen till Oset eller Bäckén Skilebäck kallad, tecknad med No 18.

A. Angifver Brunnared Norgården till tomteställe belägit, cronohemman 3/4, dock har den ena åboen flött sina hus ved Littera C, dels för osemja, dels olyckelig tomt.

B. Utvisar Brunnared Södregården till tomteställe belägit cronohemman 1/2.

C. Framter tomtestället af 1/2 Brunnared Norgården, som förr är omrört.

D. Anvisar Bua Lilla till tomteställe belägit, cronohemman 1/8.

E. Antecknar Stora Bua till tomteställe belägit, frälsehemman 1/2, von Gerten tillhörigt, dess caractair och vistande är obekant.

F. Utvisar cronohemmanet Strömma till tomteställe belägit.

G. Anvisar frälsehemmanet Strömma Quam till tomteställe, lyder under Stackenäs.

H. Framter sätteriet Stackenäs 1 hemman, possideras af änkie fruen välborne Ulrica Magdalena Gyllenhal.

I. Antecknar Ödesmåla Nedregården till tomteställe.

K. Utvisar Ödesmåla Södregården.

L. Angifver Ödesmåla Lillegården till tomteställe.

M. Framter Bua Ekegården och stamgården Strömmas soldatetorp till åker, men ängen är belägen på Strömma utmarck.

N. Framvisar stamgården Brunnareds Norgårdens soldatetorp, dess interessenter är Gategården och Torsberg uti annat skogelag.

O. Antecknar Brunnared Södregårdens soldatetorp, dess medhållare är Miöshult, i Skedskamma sochn, och annat skogelag, Strätedahls i Horeds sochn, och Årlands-gård, stamgård uti Kongsätters sochn.

P. Angifver soldatetorp till Gårdhoms rote i Kongsätter sochn.

Q. Antecknar soldatetorp till Ryds rote i Skiedskamma sochn.

R. Framter soldatetorp till Torps rote i Kongsätter sochn.

S. Utvisar åker till 16 kappeland, tillhörig sätteriet Stackenäs men är belägen inom rågången på Buaskogen.

T. Angifver äng till bemalte sätterie, innehåller enär 4 kappars impedimenta afdrages för skog till $11 \frac{1}{2}$ tunneland a $\frac{2}{3}$ parm tunnelandet räknat $7 \frac{2}{3}$ parm, är äfven innom rågången.

U. Framter en äng, tillhörig Strömma Quam, af $3 \frac{5}{16}$ tunnel. vidd a $\frac{2}{3}$ parm tunnel. $2 \frac{5}{24}$ parm, äfven inom rågången.

V. Anvisar åker till Strömma Cronogården till 8 kappeland, också inom rågången.

X. Utmärcker äng till nästnämde hemman af $1 \frac{5}{16}$ tunneland a 1 parm tunnel. $1 \frac{5}{16}$ parm.

19. Åhlfiske till Kongsätters Prestegård, gifvit af Bua och Brunnereds åboar i förra tider.

20. En liten Quam till Bua Frälsegård och Brunnared Södregård.

21. En liten Quam tillhörig Brunnared Norgården och Ödesmåla gårdar.

22. Quam till Gårdshom i Kongsätter sochn.

23. Quam till Tohlycke i samma sochn.

24. Quam tillhörig Stackenäs enligt Quam-Commissionens Dom.

25. Angifver ett demme och åhlfiske till Stackenäs.

26. Framter en Quam till Ryds gård.

27. Anvisar tvenne quamar till frälsehemmanet Strömmaqum.

28. Utvisar ett åhlfiske till nästnämde hemman.

Denna Bua skog eller utmark består föröfrigt, af Berg, Mossar och Liungbackar, således ganska ringa Mulbete, för interessenternes creatur, ingen skog, allena på berget Stackeberg kallat, bestående af Ek, Gran och någon löfskog. Innehållet, utom huad odat är så till åker, äng, som soldatstommar, bestiger till $559 \frac{3}{8}$ tunneland, men inräknas upodlingen, blifver summan inalles $583 \frac{5}{16}$ tunneland.

Vidare inhämtas af nu håldne Rågängs Protocoll.

Sålunda Mätt och befunnit attesterar
J D Striedbeck

FÄSSINGEN

FRÅN BORÅS
OCH DE SJU HÄRADERNA
1999

ÅRGÅNG 46

REDAKTÖR
CAROLA ÖSTMARK

Författarna är själva ansvariga för innehållet
i sina respektive artiklar

Ett varmt tack till våra sponsorer:

Asplunds Bil AB, Torestorp
Eskilstunaboden AB, Kinna
Industri-Textil Job AB, Kinna
Linneväveriet i Horred AB, Horred
Ludvig Svensson AB, Kinna

Omslagsbild: Karta över Bua skog i Skedeskamma (Karl Gustavs) socken 1756 av J D Stridbeck
© De Sju Häradernas Kulturhistoriska Förening
Centraltryckeriet AB
Borås 1999

INNEHÅLL

SID

Författarbiografier	6
Förord	8
Inledning <i>Jan Öjmertz</i>	11
Utmark i Mark <i>Örjan Hill</i>	13
Lilla Öresjön i Mark - en historieberättare <i>Lennart Henrikson</i>	31
Kartor visar hur kulturlandskapet förändras <i>Erling Svensson</i>	39
Från mångsyssleri till storindustri <i>Christer Winberg Marie Östblom</i>	53
Gamla kulturmiljöer återuppstår i vårt kulturlandskap <i>Bertil Larsson</i>	65
Det medeltida altarskåpet i Fotskäls kyrka <i>Ingemar Svenungsson</i>	75
Kakelugnsmakare i Skene <i>Anna Lindqvist</i>	81
Kraftförsörjningen i Rydal - en historia med lyckligt slut <i>Christina Shearer</i>	97
”Det är som att hoppa höjdhopp” - tillverkning av emaljskyltar i Mark <i>Gunilla Hallset</i>	109
”Sölfva rätt och väfva slätt” - drällvävningen på Näverås i Horred <i>Eva Hallström</i>	117
Marbodräkten <i>Ingrid Strömvall</i>	129
Det patriarkala brukssamhället Fritsla <i>Torkel Ivarsson</i>	133
Nedslag i Marklitteraturen <i>Dan Korn</i>	141
Markkonstnärer <i>Bengt-Göran Johansson</i>	153
Musikprofiler i Mark <i>Rolf Haglund</i>	163
Vi kunnum vi mä - en ordlista från södra Mark <i>Göran Stenbäcken</i>	175
Fenomenet Öxabäck <i>Sture Johansson</i>	179
De sju häradernas kulturhistoriska förening	183
Hembygdsföreningar	192

Författarbiografier:

Haglund, Rolf: musik- och konstskribent främst i Borås Tidning. Knuten till Sveriges Radios musikavdelning. Medverkat i musiklexikon t ex Sohlmans och Grove's.

Hallset, Gunilla: etnolog. Intendent på Borås museum med ansvar för samlingarna. Har tidigare arbetat på Bohusläns museum.

Hallström, Eva: fil. kand. etnolog, vävlärare. Intendent och chef för textilhistoriska avdelningen vid TextilMuseet i Borås.

Henriksson, Lennart: fil. dr. i ekologisk zoologi. Ekolog vid Skogsvårdsstyrelsen i Västra Götaland. Forskat och undervisat vid Göteborgs universitet och arbetat som kommunekolog i Marks kommun.

Hill, Örjan: fil. kand. Arbetar med kulturmiljövård och skogshistoria vid Skogsvårdsstyrelsen i Västra Götaland.

Ivarsson, Torkel: reporter vid Borås Tidning med speciell inriktning på arbetets villkor i Sjuhäradsbygden.

Johansson, Bengt-Göran: kulturarbetare i Marks kommun sedan 20 år. Ordförande i Marks Konstgille.

Johansson, Sture: lantmätariingenjör. Ledamot i styrelsen för De sju häradernas kulturhistoriska förening.

Korn, Dan: författare, föreläsare. Passionerad samlare av västgötalitteratur.

Larsson, Bertil: byggnadsingenjör. Anställd på stadsarkitektkontoret i Marks kommun och bl a verksam som handläggare av kulturmiljöfrågor.

Lindkvist, Anna: fil. kand. Byggnadsantikvarie vid Älvsborgs länsmuseum.

Shearer, Christina: fil. kand. etnolog. Intendent vid Rydals museum.

Stenbäcken, Göran: fil. mag. i bl a nordiska språk. Språkexpert i Radio Sjuhärad och f d kulturchef i Borås.

Strömvall, Ingrid: chef för Hemslöjd i Västra Götalands län. Läns-hemslöjds-konsulent i Älvsborgs län 1978-1998.

Svensson, Erling: hembygdsforskare. Frilansskribent bl a i Västergötlands Fornminnesförenings tidskrift.

Svenungsson, Ingemar: kyrkoherde i Surteby-Kattunga pastorat.

Winberg, Christer: professor i historia vid Göteborgs universitet.

Östblom, Marie: fil. kand. i historia och konstvetenskap, lärarexamen.

Förord

Sedan 1993 har de Sju häradernas kulturhistoriska förening givit ut årsboken under namnet "Fässingen". Hittills har häraderna Kind (1994), Gäsene (1995), Veden (1996) och Redväg (1997) behandlats och låt oss nu i millenniets sista skälvande minut göra en resa genom Marks härad och därigenom få mer kunskap om

hur utmarker i Mark uppstått, förändrats och försvunnit,
hur Öresjöns bottensediment berättar vad som hänt under 12 000 år och vad vi i framtiden kan läsa ur det historiska arkiv som våra sjöar utgör,
hur äldre tiders kartor i detalj visar på vilket sätt människor hävdat och förvandlat landskapet och vilken kulturskatt dessa kartor är,
hur Mark, som på 1700-talet hade en sammansatt ekonomi, där jordbruket kompletterat med träslöjd, smide, ylle- och linnevävnad, blev säte för textila storföretag,
hur nytänkandet i det moderna bevarandebeslutet ger kulturhistoriskt värdefulla byggnader möjlighet att finnas kvar,
hur ett medeltida altarkåp återfick sin forna glans,
hur Skene blev ett kruk- och kakelugnsmakarcentrum på 1700- och 1800-talen, där ett stort antal av den fantastiska värmekällan, kakelugnen, tillverkades,
hur Sveriges första mekaniska väveri utvecklades med den livgivande Viskan som kraftkälla,
hur klassiska emaljskyltar fortfarande tillverkas vid de från seklets början enda kvarvarande fabrikerna i Norden,
hur lingarnet löpte sin väg genom vävstolens ryckverk och blev vackra drällmönster från Näveråsen,
hur forskningen fortlöper för att komplettera den ursprungliga Marbodräkten,
hur det röda Fritsla växte fram ur sekelskiftets hårda arbetsvillkor och fattigdom,
hur passionen till västgötalitteratur låter oss möta annorlunda människor,
hur ett stort antal konstnärer etablerat sig i Marks härad och dessutom låter tala om sig långt utanför dess gränser,
hur enskilda, lokala tonsättare påverkat den ursprungliga folkmusiken i Mark,
hur marbodialekten dokumenterats i en ordlista från södra Mark och
hur Öxabäck blev damfotbollens start och genombrott i Sverige.

Jag är helt övertygad om att läsaren finner denna årsbok spännande och berikande och får vidgade perspektiv på markbygden och att den inspirerar till ett djupare studium av häradets kultur och historia. Varför inte göra en utflykt till några av de platser som beskrivs i årsboken?

I bokprojektets avslutande redigeringsarbete har Örjan Hill varit till stor hjälp, vilket jag varmt tackar för. Årsbokskommittén, som har ett omfattande förberedelsearbete bakom sig, har bestått av: Göran Stenbäcken, ordförande, Örjan Hill, Lars Johansson, Sture Johansson, Margaretha Persson och Svening Svenningsson.

Liared i oktober 1999
Carola Östmark
redaktör

”Hûrna är vi marbor?”

Går det att finna något gemensamt karaktärsdrag, präglad av topografiska villkor och av det förhållandet att våra förfäder växt upp i ett gränsland, där ofred ofta rådde och härnadståg drog förbi? Har det gjort oss utåtriktade och öppna mot omvärlden och impulser utifrån? Eller är det tvärtom så att ett fientligt tryck utifrån gjort oss inåtvända?

Då jag genom släktforskning fick klart för mig att mina anfäder bott och verkat på samma gård i byn Lekvad i Berghem sedan åtminstone senare delen av 1600-talet, har jag funderat över detta subtila ämne.

Nog är vi beredda att slå fast att företagsamhet är ett viktigt karaktärsdrag genom att peka på de många förläggargårdarna som skapat både förmögenheter och grunden till betydande industriell verksamhet. Vänta ett tag! Är det ett exempel att stoltsera med? År 1883 utkom Johannes Sundblad med boken Gömda blad – Strödda kulturdrag från Västergötland. Där beskriver han sina intryck från Mark och från besök i rik mans hus och fattig väverskas stuga.

”Nu mötas njutningar och försakelser, rikedom och fattigdom i de bjertaste kontraster, men rikedomens saknar förfiningens välbehag och fattigdomen är icke den frie arbetarens modiga kamp för bättre tider, utan slafvens lönlösa och framtidslösa släp, som alltid fastlåst honom vid sitt öde.” Sundblad såg på nära håll ”dessa tvenne typer, som ge bygden sin egendomlighet – förläggaren och väfverskan. Hos den förre såg han ”en rikedom och ett öfverflöd, som han ej skådat på många ställen och hos den senare en fattigdom som” – han är glad att kunna säga det – ”jag icke heller sett på många ställen.”

Dessutom beskrev samme Sundblad markbon som ytterst protektionistisk med önskan om allehanda skydd för sin tillverkning, i stark motsats till

kindbon, vilken som köpman var frihandlare. Det är inga omdömen man slår sig för bröstet med, i varje fall inte med 1999 års värderingar. Sundblad såg en mörk sida. En ljusare sida är att utan förläggarnas initiativkraft hade tusentals markbor haft det ännu fattigare och eländigare. Den tidens variant på distansarbete gav lite kontanter till hushåll som i övrigt var hänvisade till naturahushållning. I förläggarverksamheten växte många färdigheter fram – konsten att göra en god affär och förmågan att organisera en komplicerad aktivitet med många inblandade. Samhällena Kinna, Skene, Fritsla och Rydal hade inte blivit vad de är utan denna kompetens och drivkraft.

Bakom denna bok ligger stor kunskap och mycken möda. Det är min förhoppning att den skall bidra till att fullständiga bilden av oss markbor och de förhållanden som format oss.

Jan Öjmertz
chefredaktör

Utmark i Mark

ÖRJAN HILL

Ordet *utmark* används nuförtiden ofta i negativ mening om sådant som är ödsligt, avlägset och oanvändbart. I det äldre bondesamhället hade begreppet knappast någon nedsättande innebörd, utan betydde helt enkelt den mark som var belägen utanför gårdesgården. Det som fanns innanför gårdesgården kallades *inägor* och bestod av tomtplatser, trädgårdsland, krydd- och humlegårdar, åkrar, ängar, hamlade lövträd och inhägnade beteshagar. Men gårdens resursområde stannade inte där. Marken utanför gårdesgården var i många fall, särskilt i skogs- och blandbygder, minst lika viktig som inägorna för gårdens ekonomi och den användes framför allt till kreatursbete, trädfällning och tillfälliga eller permanenta uppodlingar med eller utan nybebyggelse, men också till kvarnanläggningar, kolning, tjärbränning, pottasketillverkning, jakt, stenbrytning, grus- och torvtäkt, insamlande av bark, löv, frukter, nötter, bistöckar, bär, örter, lavar, mossor och mycket annat.

Utmarkens födelse

Systemet med en gårdesgård som delade in gårdens eller byns resursområde i inägor och utmark tycks i sjuhäradbygden gradvis ha utvecklats under århundradena efter Kristi födelse. Därmed inte sagt att de höglänta moränmarkerna, d v s ryggraden i skogs- och utmarkslandskapet, låg outnyttjade dessförinnan. Tvärtom har det visat sig, genom arkeologisk och kulturgeografisk forskning under de senaste tio åren, att otaliga små, flacka röjningsrösen, s k *hackerör*, som man finner i dagens skogsmark är spåren efter jordbrukande människor, som bebodde och använde dessa marker för omkring 1500-2500 år sedan. Sådana rösen finns även på många ställen i Mark,

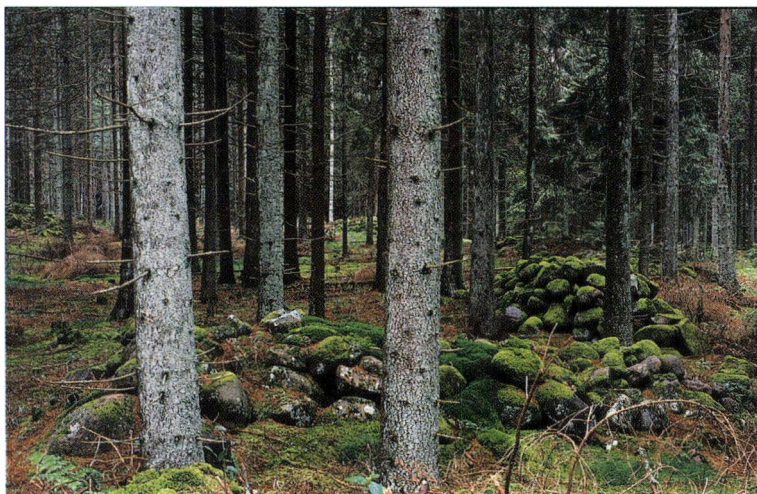
åtminstone i de delar av häradet som är belägna över högsta kustlinjen, på moränmark där havsvattnet inte har svallat ur finsedimenten.

Dessa hackerör har länge varit föremål för många olika slags tolkningar. Gamla sägner från Marks härad berättade om att *"omkring de många stenrör; som är här och var i skogarna, skall före digerdöden varit små åkertegar"*. De gamla i Mark trodde att dessa åkerlappar hade uppkommit genom att *"drottning Blanka (eller Hacka) gav varje bonde en kappe korn och en hacka"*, någon gång för länge sedan. Ännu så sent som på 1980-talet var arkeologerna osäkra på skogsrosenas ålder. En del placerade dem i förhistorisk tid, andra i medeltid och åter andra i 1800-talets torpepok. Numera vet vi alltså att de huvudsakligen tillhör brons- och järnålder.

Betydande arealer av bondesamhällets utmarker var således tagna i anspråk för odling redan under förhistorisk tid. Då stenröjdes små tillfälliga odlingsytor i ett relativt öppet och gräsbevuxet beteslandskap, kanske med inslag av skottskogar med björk och hassel och andra lövträd. Antagligen skedde odlingen mer koncentrerat närmare gården än längre bort, men någon skarp gräns mellan en fast inägostruktur runt bebyggelsen och en utmark kan inte spåras, även om de små odlingsytorna på något sätt bör ha skyddats mot de betande kreaturen.

Hackerör på Hårsås utmark i Hajoms socken.

Svanshults skogsplanterade åkrar med en mängd stora rösen.

Gården Svanshult i Kinnarumma socken är förmodligen exempel på en medeltida återkolonisation av ett hackerörsområde. Numera är gården öde. Byggnaderna revs på 1940-talet, varefter inägorna skogsplanterades. Gårdens gamla åkrar avslöjas av en mängd stora röjningsrösen. Går man över inägogränsen ut på utmarken återfinns de förhistoriska, låga flacka hackerören, som här bildar ett äldre kulturhistoriskt skikt. Troligen är "inägörösen" byggda på hackerör.

Det ovanliga med Svanshult är att alla de gamla bondeåkrarnas rösen ligger kvar. Det normala förhållandet i sjuhäradbygden är annars att rösen på åkrarna bortröjdes under jordbruksrevolutionen under 1800- och 1900-talen, men här kan man fortfarande se hur sjuhäradbygdens åkrar såg ut före laga skiftet, fyllda med rösen.

Låga, flacka hackerör alldeles utanför Svanshults inägogräns.

Under århundradena efter Kristi födelse skedde emellertid stora förändringar. Många av de gamla röjningsröseodlingarna på höjderna lades öde samtidigt som en viss nyetablering skedde i dalgångarna. En del röjningsröseområden fortsatte att brukas men under nya förutsättningar. Odlingen blev mer intensiv och de vidlyftiga röjningsröseodlingarna krympte till en mer avgränsad inägomark runt bebyggelsen. Den samlade åker- och ängsarealen förseddes med en gärdesgård för att hålla kreaturen borta. *Sakta men säkert föddes utmarken som idé.*

Den sentida bondens utmarker, dagens skogsmark, har alltså varit utnyttjade för bete och odling under många hundra år i förhistorisk tid, vilket inte är ointressant ur ett långsiktigt, ekologiskt perspektiv. Dessa förhistoriska aktiviteter bör ha påverkat jordmånskvalitet i positiv riktning. Utvecklingen mot sura podsoljordar fördröjdes, vilket har haft betydelse för kreatursbete och skogsutvecklingen. Den gamla "hackerörskulturen" har dessutom skapat förutsättningar för nyodlingar på utmarken i senare tid. När till exempel 1800-talstorpens skulle bygga sitt ställe tycks han mycket ofta ha valt området som redan var stenröjda av "hackerörsbönder". Man kan idag många gånger se ålderdomliga röjningsrösen alldeles utanför torpens åkrar, i de fall torparens uppodling var mindre till ytan än de förhistoriska stenröjningarna. Även under medeltiden tycks många röjningsröseområden ha återkoloniserats och givit upphov till gårdar med ändelser som -ryd, -red och -hult etc.

Något om utmarkens utseende

Hur såg då utmarkslandskapet ut i det gamla bondesamhället? Det för många kanske överraskande svaret är: Vi vet inte säkert. Behovet av skogshistorisk forskning är stort och problemet börjar uppmärksammas mer och mer.

Folkminnet talar ofta om det skoglösa 1800-talslandskapet, men äldre kartor, domböcker och annat källmaterial ger en något mer mosaikartad bild. Närmare inägorna, där kreatursbetet var mest intensivt, tycks landskapet ha varit ganska öppet och bevuxet med ljung och "krakaskog", alltså buskar och ungskog, som man regelbundet försökte att undanröja genom bränningar för att förbättra betet och ofta i samband med svedjebruk. Den utmark som låg mer avlägset från gärdesgården tycks emellertid på många ställen ha haft ordentlig timmerskog. Bilden bör nog nyanseras och som sagt, framtida forskning behövs.

Det har dock funnits helt skoglösa områden i sjuhäradsbygden. Det mesta kända är väl Svältorna i Gäsene härad. Mark hade en motsvarighet till Svältorna, nämligen häradets västra delar, dvs socknarna som gränsar till Halland. Det talas om att Svältorna och västra Mark var beväxta med härliga ekskogar, i Mark även med inslag av bok, fram till mitten eller slutet av 1700-talet, då de på något sätt försvann och ersattes av nakna berg och ljung-hedar.

Flera orsaker till denna ”skogsdöd” har framförts. Dunkla sägner omtalar bränder, ibland i samband med danskrigen. Andra källor berättar om rovdrift med kalhuggning och svedjebruk genom skogvaktares, landshövdingars eller överjägmästares försummelser. Det finns också uppgifter om att många ekar smygavverkades och smugglades över gränsen till det danska Halland på 1600-talet.

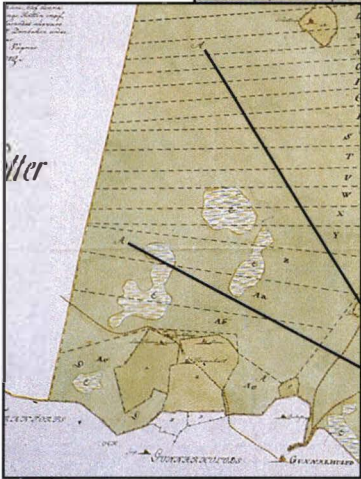
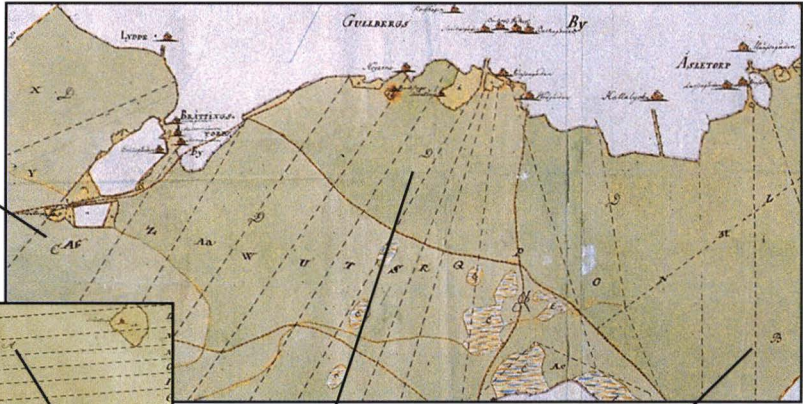
Anteckningar från 1775 säger att *”på den kanten varest det gränsar till Halland, är bergen som förr varit prydda med skog, nu därav alldeles blotta och bara”*, men även att det fanns en del skog i t ex Horred och även någon bokskog i Surteby och Kattunga. I övriga delar av häradet fanns på den tiden ganska mycket skog, mest gran och tall, men även ek.

”Detta härad har i äldre tider varit en stor skogsbygd”, skrev Vitterhetsakademins utsände antikvarie Gabriel Djurklou, när han reste genom Mark år 1869 för att inventera fornlämningar och kulturminnen. Ännu på Djurklous tid fanns *”ej obetydliga skogstrakter”* kvar i häradets sydliga delar, men höjderna som omgav Viskan och sjöarna Lygnern, Tolken, Öresjöarna m fl *”eller överallt där flottleder kunnat inrättas”*, hade *”skövlats av det ohejdade förvärvsbegäret”*. Han ger oss därmed en grov skiss över skogstillståndet i häradet under 1800-talet – skogsbrist på vissa håll men tillgång på skog i andra delar.

Djurklou berättar vidare om nakna berg i t ex Grimmared, Fotskäl och Öxnevalla. Om Tostared skriver han: *”Belägenheten vid sjön Lygnern har vållat skogens totala undergång och sedan de härliga ek- och bokskogar, som här fordom funnits, blivit ödelagda, är ljungen de nakna bergens enda tücke”*. Marks fattigaste socknar var Surteby och Kattunga, varifrån stora tiggarghopar strök omkring i övriga Västergötland och Halland, skrev han. Där fanns också det *”nakna Gallåsen, i vars vildmarker fattigdomen och eländet nedslagit sina bopålar”*.

Även i Hajom beskrev Djurklou nakna vildmarker, även om det i socknens norra del då fanns skogklädda berg.

C = "Bästa ljunngmarken, aldeles skoglös, men jemn och tjenlig till upodling"

D = "Sämsta ljunngmarken, mera bergig och stenbunden"

B = "Krackaskogen, af mindre betydlig fur- och granskog samt här och där något eketrä"

A = "Timmerskogen, helgod, bestående mäst af fur, gran samt något eke" (Bortskogen)

Äldre kartor kan berätta om utmarkernas utseende. Här är detaljer ur kartor över delningen av en byaskog vid Gullbergs by i Örby socken 1783-85. Den s k Bortskogen eller Gullbergs-skogen, belägen långt från inägorna, hade då ordentlig timmerskog, medan den s k Tåmarken eller Gatemarken närmare inägorna endast hade krackaskog och ljunngmark.

Regelsystem och ägandestruktur

Utnyttjandet av utmarkerna styrdes av regelsystem och ägandestruktur. Vid studier av äldre domboksmaterial förvånas man många gånger över den högt utvecklade "utmarksbyråkratin". Man skilde noga på olika kategorier utmark. Det var till exempel olika regler på en *skiftad* och en *oskiftad* skog. Och var skogen skiftad så gällde det att hålla reda på om den var av *skatte*, *krono* eller *frälse* natur.

Oskiftade utmarker kunde vara av tre slag – *byaskogar*, *kronoparker* och *allmänningar*. Byaskogarna räknades som byarnas enskilda skogar med hög grad av självbestämmanderätt. Kronoparkerna betraktades som kronans enskilda egendom.

En allmänning i det gamla bondesamhället var inte, som man kanske tror idag, vilket område som helst, som ägdes och nyttjades gemensamt av en samfällighet. En allmänningsskog var en särskild "utmarkssamfällighet" och på den rådde särskilda regler. Skogsordningen 1647, liksom lagar och förordningar under 1700-talet, talar om tre slags allmänningar – landsallmänningar, häradsallmänningar och sockenallmänningar. Gränserna var dock flytande och det fanns allmänningar som hade "mellannivåer", t ex ett antal socknar i ett par härader. Begreppet "kronoskog och allmänning" eller "kronoallmänning" synes motsvara allmänning i stort, åtminstone ovanför "sockenallmänningnivån". Juristen Mauritz Bäärnhjelm har definierat allmänning som "lagens benämning på samfälligheter för högre enheter än byn".

Allmänningarna fick användas av bönderna utan ersättning och till husbehov, men hela tiden under stark kontroll av myndigheterna. Husbehovsprincipen betydde att en bonde som ägde en större gård inte automatiskt kunde kräva mer av allmänningen än en bonde som ägde en liten gård. Endast om han hade ett större husbehov, t ex en större familj, kunde han nyttja samfälligheten i större utsträckning. Undantag fanns, t ex i fråga om ollonbete i ek- och bokskogar. Där bestämde mantalets storlek hur många svin man fick släppa ut på bete. Den 26 maj 1693 hade t ex Surtebys och Björketorps skogelag i Surteby socken kommit överens om att när eken bar ollon skulle Björketorps skogelag få ha sex svin för varje helt mantal och när bokollon inföll skulle Surteby skogelag ha fyra svin per mantal.

I skiftade skogar och byaskogar kunde bönderna, med vissa undantag, t ex när det gällde svedjebruk och bärande träd, själva bestämma hur de skulle använda sin skog, men på allmänningar och kronoparker tvingades de in i en byråkratisk karusell. Om en sjuhäradsbonde med rätt till utmark i en allmänning behövde reparera sin ladugård, skulle det först hållas en syn på byggnaden. Syneprotokollet skulle sändas till häradsrätten som skulle utlåta sig, varefter landshövdingeämbetet i Vänersborg slutligen skulle avgöra om bonden skulle få sitt virke och i så fall hur mycket. Landshövdingens beslut skulle kungöras från predikstolarna och därefter skulle utsyning, stämpling, träd-fällning och hemtransport ske i skogvaktarens närvaro. Bonden var också skyldig att städa undan kvarvarande toppar och grenar. Inte heller fick han göra någon uppodling på allmänningen utan landshövdingens särskilda tillstånd. Dessa regler omfattade i äldre tider inte bara kronoallmänningarna utan även sockenallmänningarna, även om praxis beträffande sockenskogarna synes ha varierat i tid och rum. Först med 1793 års skogsordning fastställdes sockenmännens fria dispositionsrätt över sockenskogarna.

En annan viktig skillnad i äldre tider mellan byaskogar och allmänningar var att byaskogarna kunde skiftas mellan hemmanen, medan allmänningarna skulle förbli odelade. Under 1700-talet förändrades dock attityden i samhället. Man började tycka att en uppdelning av samägd skogsmark på enskilda ägare skulle få en välgörande effekt på skogshushållningen. Från 1730-talet blev det möjligt att skifta sockenallmänningar, något som till och med uppmuntrades av myndigheterna, och efter 1824 även lands- och häradsallmänningar.

Allmänningsskogar i Mark

Allmänningsskogar och kronoparker omtalas från och med 1200- och 1300-talen. Allt sedan dess har de vållat en mängd problem och tvister, inte bara angående ägande- och nyttjanderätten till dem, utan även beträffande vilka skogstrakter som skulle kallas allmänningar och kronoparker och hur deras geografiska gränser skulle dras.

Efter århundraden av oklarheter försökte konung Karl XI bringa någon ordning i slutet av 1600-talet genom att tillsätta skogskommissioner, som skulle undersöka saken. Åren 1692 och 1693 fastställde Älvsborgs läns kungliga skogskommission gränser för ett 30-tal allmänningar och kronoparker, vilka tillsammans täckte ungefär en tredjedel av länets yta. Kommissionen grundade sina domar på i första hand två källor – *Västgötalagens additament*, som antas ha författats ca 1325, samt *Axel Banérs lista* över kronoparker från 1634.

För Marks del fastställdes 1692-1693 gränserna för *Sätilaskogen* med Lygnersvider, *Röneskog* med sockenallmänningar i Hyssna och Seglora samt *Skipvidahult* och sockenallmänningar i *Gränsskogen* mot Halland.

Sätilaskogen

Skogskommissionens dom om utmarken i Sätila utfärdades i Borås den 8 oktober 1692. Det rådde enighet om att den allmänningsskog som i Västgötalagens additament kallades "*Lygnisuidær*" motsvarade ett utmarksområde i Sätila socken, men allmänningen kom att omfatta ytterligare skogstrakter i socknen. I domen fastslogs att gränsen till allmänningen Sätilaskogen skulle börja vid Hökhalls sten (i västra kanten av Ingsjön i Sätila) och sedan gå öst-

erut genom Lilla och Stora Ingsjön för att därefter följa sockengränsen med sols ända tillbaka till Hökhalls sten.

Det enda område i Sätilla som undantogs från allmanningen var således skogen norr om Ingsjöarna. Denna skog, som vid den tiden var bevuxen med ek, tillföll gårdarna Gäddhult och Ingserefs säteri som enskild utmark. Efter anklagelser av bönderna på Gäddhult att Ingserefs ägare, majoren Johan Jernsköld i Smedstorp, hade låtit skövla ekskogen och sålt den till hallandsbor, skiftades detta skogsområde mellan Gäddhult och Ingsеред år 1710.

Med hjälp av domböcker kan man följa livet i allmanningsskogarna och den byråkratiska karusellen. Ett oändligt antal rättegångsprotokoll från Marks häradsrätt berättar om förutsättningarna. När till exempel bonden Anders i Gunlered hade tagit två små timmerträd på Sätilla allmanning utan utsyning dömdes han år 1703 till 24 öre silvermynt i böter. Och när drängen Anders Andersson i samma gård 80 år senare hade tagit åtta timmerträd på allmanningen utan lov, dömdes han vid hösttinget 1783 att böta 16 öre silvermynt för varje träd.

Alla dessa rättegångsprotokoll gör det möjligt att skapa en bild av skogarnas utseende och artsammansättning, liksom hur man utnyttjade utmarkerna och vart träden tog vägen. Måns i Flohult fick exempelvis böta sex daler silvermynt år 1703 för att han hade huggit tolv träd på allmanningen norr om Lygnern och sålt dem till några bönder i Tostared.

Åttio år senare hamnade bönderna Olof Olofsson och Olof Bengtsson i Flohult inför tinget för olovligt ekhygge. Kronoskogvaktaren Wennerlund hade stoppat dem den 24 juli 1783 när de var på väg till Göteborg med ekvirke ämnat för tunnor.

Det finns väl knappast något trädslag som är så omskrivet som eken, men dess historia skildras ofta starkt förenklat och med talrika inslag av myter. Mest omtalat är väl att eken skulle vara kronans träd, men på frälseskogarna var det jordägaren som hade rätt till eken. Studerar man domböcker och regelsystem upptäcker man även att till och med bönderna i hög grad utnyttjade eken som resurs. Det var visserligen förbjudet för en 1700-talsbonde att fälla en ek på krono- eller skattejord utan tillstånd, men han kunde faktiskt ganska lätt få ett sådant tillstånd, speciellt om träden stod på gärdet och hindrade åker- och ängsväxten, s k ”röjningsekar”. Det sägs ofta att bönderna inte ville att det skulle växa upp ekar på deras marker, men det berodde nog i så fall snarare på att eken var skadlig för inägomarken. På utmarken var eken, liksom boken, ett viktigt träd även för bonden, som ollonskog. De nerfallna ollonen utgjorde en god och näringsrik föda för svinen.

Reglerna kring ek och andra bärande träd ändrades ofta, något man bör vara medveten om när man diskuterar nyttjanderätten till dessa träd. Den 10 januari 1746 kom till exempel en kunglig förordning ”angående ekskogarnas befredande i riket”. Straffet för olovligt ekhygge skärptes, vilket bland många andra den bräcklige markbonden Anders Månsson i Lindhult fick erfara, när han på 1780-talet anklagades för att ha fällt en ek utan tillstånd. Han dömdes först till 29 daler silvermynt i böter, men eftersom han var fattig och inte kunde betala böterna omvandlades domen till tio par spö. Då konstaterade man att han var av så svag hälsa att han inte kunde uthärda spöstraff och det slutliga straffet blev istället tolv dagars fängelse vid vatten och bröd.

I samma förordning från 1746 infördes också en ”förpassningsskyldighet”, vilken innebar att man vid ektransporter till städerna skulle vara försedd med ett intyg (förpassning) om var virket var huggit, gårdens namn och jordnatur, hur mycket som var upphuggit och vart virket skulle föras. Saknades detta bevis skulle den som förde virket förlora alltihop, även om eken var lagligt huggen.

Bönderna från Flohult som hade stoppats av skogvaktaren den där juldagen 1783 kunde bevisa att de hade fått laglig utsyning av röjningsekar i deras gårde och frikändes således från anklagelsen om olovligt ekhygge, men virket beslagtogs och såldes på auktion för kronans räkning, eftersom bönderna hade saknat förpassning.

Liknande rättegångar förekom vid den tiden mot flera sätilabor. Soldaten Sven Hurtig och Carl Björnsson i Råryggen hade stoppats i Landvetter av skogvaktare Wennerlund den 25 juli 1783, på väg till Göteborg med litet ekvirke. De kunde visa upp en förpassning, som visade att de hade fått virket av bonden Carl Eriksson i Brandskog, som i sin tur hade fått laglig utsyning av byggningsekar. De frikändes från ansvar om olovligt ekhygge, men de förlorade virket eftersom intyget hade utfärdats den 17 juli – en förpassning fick inte vara äldre än fem dagar!

Måns Larsson i Backäkra hade haft fyra ekgrenar på ett lass när han stoppades av skogvaktare Wennerlund på vägen mellan gårdarna Årnäs och Håkankila i Sätila. Han hade köpt grenarna på frälsegården Årnäs av majoren Grubbe och var på väg att köra hem virket till sin gård Backäkra. Skogvaktaren såg att virket var försett med en frälsestämpel, så det var inte fråga om olovlig avverkning, men det saknades förpassning. Måns menade att han hade tänkt att skaffa förpassning av Grubbe innan han körde virket till Göteborg. Häradsrätten gick på bondens linje och han fick behålla sina ekgrenar.

Allmäningsbyråkratin gällde även adelsmännen. När majoren Erik Eden-

hjelm, som var indelningshavare av majorsbostället Smälteryd, ville inhägnat ett område på Sätilaskogen till en beteshage för sina hästar, var han tvungen att följa samma procedur som alla andra. Den 23 oktober 1783 besiktigades området av länsmannen. Dennes utlåtande lästes upp vid häradstinget samma höst. Häradsrätten godkände ansökan och skickade ärendet vidare till landshövdingeämbetet i Vänersborg som slutligen skulle avgöra det hela. Om skogen hade varit en vanlig samfälld byaskog hade det räckt med de övriga jordägarnes medgivande för att göra inhägnaden. Och hade det varit fråga om en skiftad utmark hade Edenhjelm fått göra som han ville med hagen.

Gärdesgården avgjorde om det var inäga eller utmark. År 1784 stämde Carl Andersson i Bulverås i Sätilla av skogvaktaren Wennerlund för att han hade tagit timmerträd på Lygnersvider och flottat dem till Halland, men Carl Andersson kunde bevisa att han hade tagit träden i en inhägnad hage vid Bulverås och frikändes därför. Innanför gärdesgården gällde inte allmänningsreglerna.

Ibland ställde sig myndigheterna på böndernas sida. Vid sommaringet 1785 anklagades Per Andersson och Andreas Ingemarsson i Sandryd, drängen Anders Börjesson och Måns Andersson i Hinnared av hejderidaren Ekman för att de på kronoallmanningen Lygnersvider hämtat var sitt lass ekris till bränsle. Bönderna erkände att de ”efter vanligheten hämtat ris”, men tyckte att de skulle slippa straff, eftersom ”sådant skett på hemmanens fä-tår”. De frikändes av häradsrätten, eftersom ”allmogen icke kan betagas den rättigheten att från skogen avhämta ris och dylikt som nödvändigt tarvas”.

Inte förrän år 1824 blev det möjligt att skifta lands- och häradsoallmänningar (eller kronoallmänningar) mellan hemmanen och därmed omvandla dem till privata skogar. Genom ett kungligt brev, undertecknat av konung Karl XIV Johan den 2 juni 1837, uppläts allmanningen Sätilaskogen till gårdarna i socknen. Skogen kunde sedan delas upp mellan hemmanen, en process som tog ett decennium.

Röneskog

En del av de allmanningsskogar som uppräknades i Västgötagens additament var enkla att identifiera för skogskommissionen 1692-93, som till exempel Lygnisuidær i Sätilla. Andra vållade mer problem. Kronans ombud i rannsakingarna, militieauditören Gudmund Nordberg, uppträdde ofta helt okritiskt och flera domar verkar så här i efterhand mycket tveksamma, t ex

när Nordberg tolkade additamentets skogar ”Røn” och ”Hasmærholt” som belägna i Hyssna, Seglora och Kinnarumma.

Redan i samtiden misstänktes att Røn likväl kunde motsvara Rönnestigen i Vadsbo härad i Skaraborg eller Röneskog i Gäsene härad. Uppräkningen av allmänningsskogar i additamentet tycks följa ett geografiskt mönster:

Wrighuhæstær	Syndæruidær	Ormæscoghær
Hattas	Edsuidær	Clittæmoe
Gusulidir	Lærikyu scoghær	Tranuscoghær
Hasmærholt	Risuidær	Stipi
Stranduidær	Uættlufiæl	Skipindæ holt
Brun	Ridungsuidær	Suæmar
Giælæruidær	Kuluscoghær	Rislingi
Lygnisuidær	Rodke	Langa skedde
Artuscoghær	Hildi	Affsæualdær
Byrsuholt	Gryti	Nordfalæ
Sandæ holt	Kili	Syndærfalæ
Ørscoghær	Ællæmyr	Østærfalæ
Røn	Alamar	
Østæruidær	Granbrøth	

De allmänningar som nämns först är belägna i Redvägs härad och därefter verkar det som man följer landskapet medsols för att avsluta på Falbygden norr om Redväg. Om detta är riktigt är det troligare att Røn avsåg Röneskog i Gäsene. Hasmærholt räknas upp mellan Hattåsen i Redvägs härad och Brun i Redvägs och Ås härader och torde väl i så fall ha legat i Redväg.

Men eftersom gamla män hade berättat att en skogstrakt mellan åarna i Kinnarumma hade kallats Rön och eftersom det fanns en gård i Kinnarumma vid namn Hasmundshult beslöt kommissionen, enligt domen i Borås den 25 juli 1693, till synes godtyckligt, att *all utmark i Kinnarumma* skulle utgöra kronoallmanningen ”Rön med Hasmerhult”. År 1784 lyckades dock kaptenen David Björnberg få skogarna till sina tre frälsegårdar Krakavik, Källenas och Skällingsnäs betraktade som enskild och privat egendom.

Trots att Röneskog var belägen i endast en socken betraktades den inte som sockenallmanning, utan som kronoallmanning, vilket innebar ett hinder för delning av skogen, men enligt en kunglig resolution, undertecknad på jakten Armadis, ”till ankars i Jungfrusund”, den 10 juli 1808, fick Kinnarumma sockenbor särskilt tillstånd att dela allmanningen mellan hemmanen, dock med skyldighet att erlagga ränta. Delningen verkställdes sedan åren 1810-1812.

Beträffande Hyssna och Seglora bestämdes i skogskommissionens dom den 25 juli 1693 att utmärkena skulle förklaras för sockenallmänningar, ”*uti vilka sockenskogar dock Kunglig Majt sig dess rättighet lika som i lands- och häradsallmänningar förbehållit har, så att ingen jämväl där utom hank och stör (gårdesgården) till äganderätten rådande är*”. Sockenallmänningar jämfördes sålunda med kronoallmänningar! I praktiken betydde det att även Hyssna- och Segloraborna tvingades söka utsyning, så när löjtnanten Svante Ugglå år 1702 behövde virke till en reparation på sitt boställe Eskilsred i Seglora skulle en skogvaktare ”*utsyna och med kronans hammare utstämpla*” fem tolfte timmer på Seglora allmänning och fyra ekträd på gårdet.

Som tidigare har nämnts fanns från 1730-talet en skillnad mellan sockenallmänningar och andra typer av allmänningar, nämligen att sockenskogarna fick skiftas. Många sockenallmänningar delades sedan från och med mitten av seklet. Segloras utmarker skiftades 1766-1769 (med undantag för en skogstrakt vid Bålån, som skulle få utnyttjas som kolningsskog till Bålåns kopparhammare mot en daler silvermynts skatt till Seglora kyrka varje år), medan Hyssnas skogar inte skiftades förrän åren 1798-1800.

Resterna efter en kolarkoja vid Bålån i Seglora socken. Just i Seglora var kolning en vanlig utmarksnäring under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet.

Skipvidahult

Liksom Röneskog fastställdes Skipvidahult av skogskommissionen i Borås den 25 juli 1693. I det medeltida additamentet omnämndes skogarna ”*Skipindæ holt*” och ”*Gusulidir*”. Kronans ombud Gudmund Nordberg kopplade ihop dessa namn med utmarkerna i Skephult, Fritsla och delar av Örby samt kindsocknarna Ljushult, Roasjö, Sexdrega och Redslared.

Skipindæ holt skulle enligt Nordberg förstås ha legat i Skephults socken i Mark, men i additamentet räknades den upp mitt bland skogar i Skaraborg, omgiven av t ex de kända allmanningarna Stöpen och Rösslingen.

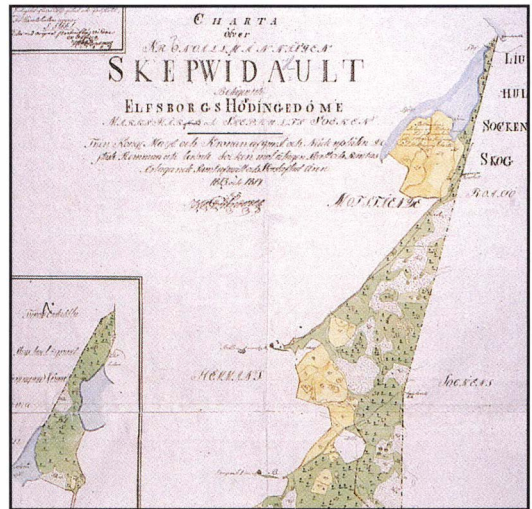
Gusulidir räknades i additamentet upp bland allmanningsskogar i Redväg, men Nordberg menade att den motsvarade Gussåsa berg och Gussåsa skog i Örby och Fritsla. Hemmansnamnet Gussåsen i Örby skulle ytterligare bevisa att Gusulidir fanns att söka i denna bygd. Eftersom dessutom åtskilliga hemman i Skephults socken sedan urminnes tider hade haft hygge och hävd i Gullbergsskogen i Örby, tyckte han att sockengränsen inte skulle utgöra något hinder för allmänningens storlek.

Även utmarkerna i Ljushult, Roasjö, Sexdrega och Redslared hade utnyttjats samfällt med de övriga och ansågs av Nordberg därför tillhöra allmanningen. Men kommissionens ledamöter, som inte tyckte att det var bevisat att additamentets två skogar hade sträckt sig över häradsmärket, reducerade Nordbergs anspråk.

Omfattningen på allmanningen ”Skipvidahult och Gusulidir” blev således *samtliga utmarker i Skephult och Fritsla samt en del av Örby*. Gränsen beskrevs på följande sätt i domen från 1693:

”Gullebro, socknemärket mellan Redslared, Örby och Skephult, Lollsjö, Snarås, Greppholms bro, bäcken uppför åt Fårestenar, Gunnerhulu, Sprakared och Fårebäckes damm, mellan Kinna och Fritsla, så sockenskillnaden uppför åt Lunkehalla, mellan Seglora, Kinna och Fritsla, den uppåt till Ringvassen, varest Kinnarumma socken möter, så rätta skillnaden utför mellan berörda socknar, Bläshulta källa, där Skephult mot Örby och Kinna möter, vilken sträng följes genom Frisjön till dess den stöter på häradsmärket mellan Kind och Mark och sedan till Gullebro igen”.

Beträffande de fyra socknarna i Kind bestämdes att de skulle bli sockenallmänningar (för Ljushults del gällde detta emellertid endast granskogen, eftersom bokskogen redan hade dömts tillhöra kronoallmanningen Gälaveden).

Detalj ur storskifteskarta från 1813-1814 över kronoallmanningen Skive Wid Ault i Skive Wid Ault socken. Skogen hade återvunnits från kronan och skulle nu delas mellan hemmanen.

Gränsskogen i Mark

I Axel Banérs lista över kronoparker 1634 nämndes att det behövdes tre hejderidare såväl "vthi Kindz häradt på grenssen" som "vthi Marks häradt på grenssen". Detta tolkade kronans ombud som att det hade funnits en stor kronopark i form av ett brett bälte ända från Lygnern längs gränsen till Kalv i Kind. Men resultatet blev sockenallmänningar *delvis eller helt i socknarna Tostared, Fotskäl, Surteby, Kattunga, Horred, Istorp, Kungsäter, Grimmared och Skedeskamma* i Mark.

Gränsen beskrevs så här i skogskommissionens dom, undertecknad i Borås den 25 juli 1693:

"Begynnandes vid allmänningsjön Lygnern i Hallandsgränsen åt sockenmärket mellan Sätilla och Tostared, vilken följes till ån i Fotskåls socken, den utför i ån Viskan förbi Holmåkra, Björketorp och Bua i Kattunga socken, sedan vidare ån åt Istorps sockenskillnad väster om Källeberg i ån till dess Kungsätters sockenskillnad infaller, vilken följes i allmänningsjön Tolken åt Hjeltelunga, så linea recta åt allmänningsjön Åklangen, hemmanen Torsäng och Storegården genom sjön Mäsaren till Hallandsgränsen stöter".

Utmarkerna inom denna gräns blev förklarade för sockenallmänningar, med samma slags äganderätt för kronan som i lands- och häradsallmänningar.

Kronans ombud hade velat ha även en del av Örby samt Öxnevalla, Tores-
torp, Älekulla, Öxabäck i Mark samt Mjöbäck, Mårdaklev, Älvsered och
Kalvs socknar i Kind med i allmanningen, men skogskommissionen ansåg
att de skulle *”lämnas vid sin förra hävd”*, i anseende till *”sina ringa och
svaga ödeshemmans understöd”*.

Domböckerna fortsätter att berätta om villkoren på allmanningarna: År
1702 ville Ingrid Silfverlood reparera sitt säteri Stackenäs i Kungssäter. Efter
laga hållen husesyn fick hon ansöka vid tinget om utsyning av träd på
sockenallmanningen och fick då tillåtelse att ta åtta ekar och sex tolfte gran-
timmer. Både ekarna och granarna skulle utsynas av skogvaktaren, som
skulle märka träden med *”kronans hammare”*.

En av de viktigaste utmarksnäringarna var boskapsbetet. Gärdesgården
som skilde utmarken från inägorna, hade ju sin främsta uppgift i att hindra de
fritt strövande kreaturen att ta sig in i odlingar och slåttermarker. Utmarks-
betet var dock en fri resurs och har därför inte avsatt lika många spår i käll-
materialet som t ex trädavverkningar och uppodlingar. Men då och då kan vi i
domboksmaterialet få veta något om djuren i skogen.

Den 11 mars 1754 utfärdade Marks häradsrätt ett förbud för bönderna i
Horreds kyrkby, Vasse och Sjöby att släppa getterna lösa på sockenallmän-
ningen utan vallhjon. Bröt de mot detta förbud skulle de första gången utge ett
vite på 10 daler silvermynt, andra gången 20 daler och tredje gången skulle de
förlora rättigheten att överhuvudtaget få utnyttja sockenmarken för sina getter.
Domen lästes upp i Horreds sockenkyrka den 7 april samma år, så att ingen
skulle kunna skylla på okunnighet om beslutet.

Den 24 september 1783 förlorade Sven Håkansson i Töllebäck en kviga,
som gick på Istorps sockenallmanning. Det visade sig att torparen Anders
Eriksson i Istorps Dala och soldaten Västerlund hade stulit och slaktat kvigan.
Stöld ute på marken ansågs, liksom t ex stöld från husbonde, vid eldsvåda el-
ler i kyrka, som svårare än annan stöld, och straffet för boskapstjuvarna blev
hårt. De dömdes att först stå två timmar i halsjärn vid en påle *”att skämmas”*
och sedan avstraffas med 20 par spö vardera, tre slag av paret. Dessutom
skulle de undergå uppenbar skrift och avlösning en söndag i Istorps kyrka
samt ersätta Sven Håkansson med drygt fem riksdaler.

Vid samma ting dömdes hustrun Karin Eriksdotter i Istorps Dala för att
hon olovligen hade mjölkat soldat Ekelunds ko. Enligt domen skulle hon stå
vid tingsdörren en timma med ett mjölkkärl i handen och sedan avstraffas
med fem par ris, tre slag av paret.

Utmarkens död

Utmarken var inte bara *marken utanför gärdesgården*. Den var även en *naturtyp*, som ett resultat av utmarksbruket. Kontinuerliga störningar som bete, boskapstramp, eld och tillfälliga uppodlingar påverkade mark, flora och fauna i mycket hög grad, sannolikt med en långsiktigt positiv effekt på jordmån och biologisk mångfald.

Idag finns varken gärdesgården runt inägorna eller naturtypen kvar. Utmarken är borta både som struktur och som ekosystem. Denna genomgripande förändring i kulturlandskapet följde i jordbruksrevolutionens spår under 1800-talet och början av 1900-talet. Den gamla inägoegränsen suddades ofta ut när bonden vid laga skiftet fick "sitt eget lilla kungarike". Trägärdesgården som hade haft till uppgift att hålla kreaturen borta från odlingarna plockades bort. Istället inhägnades betesmarkerna, även i skogen, medan det fria utmarksbetet blev alltmer sällsynt. Tidigare hade kreaturen stängts ut, nu stängdes de in.

Rösen i åkrarna avlägsnades och stenen användes som byggnadsmaterial, vägfyllnad eller till de stenmurar som uppfördes längs de nya raka skifteslinjerna. Den strikta indelningen i inägor och utmark försvann. Man började nu tala om "*inrösningsjord*" och "*avrösningsjord*" istället. Med inrösningsjord menades mark som hävdades eller var lämplig att uppodla. Avrösningsjord avsåg mark som inte gick att uppodla. Ordet utmark användes inte längre på samma sätt som förut.

När utmarksbetet försvann svarade skogen. Nu pågående processer och successioner i skogen kan vara reaktioner på upphört bete och en del av den biologiska mångfalden vi kan se i dagens skogar kan vara ett resultat av att skogarna befinner sig i en återhämtningsfas. I så fall kan man befara att mångfalden är av tillfällig och övergående karaktär. Jämförelser har gjorts med slätterängars sk "älskliga fas". När man slutar hävda ängsmark, blommar den först upp (den älskliga fasen) för att därefter bli mer ensidig.

Frågan är intressant ur naturvårdssynpunkt. Faktum är att betad utmark är det markslag som har minskat mest under 1900-talet. Tillsammans med "modernt skogsbruk" är detta nog den biologiskt sett mest radikala förändring som har skett sedan människan bosatte sig i landet. Trots detta är de ekologiska konsekvenserna till stora delar okända. Kanske är det viktigare att bevara några rester av denna naturtyp än att spara orörda skogar i ohävd?

Käll- och litteraturförteckning

- Anderson, J. *Boken om Mark*. Mariestad 1932.
- Anmärkingar under en resa i Marks härad 1775*. Föreningen för Västgötalitteratur 1977.
- Betespräglad äldre bondeskog – från naturvårdssynpunkt. Skogsstyrelsen. Rapport 7. Jönköping 1993.
- Bäärnhjelm, M. *Vad lagboken berättar* (i "Äganderätten i lantbrukets historia. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8"). Stockholm 1995.
- Eliasson, P. *Från agrart utmarksbruk till industriellt skogsbruk – en långdragen historia* (i "Människan och skogen. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 11"). Lund 1997.
- Eriksson, F. *Sättilas historia med födelsebok 1681-1897*. Bollebygd 1986.
- Hansson, K. *Landet kring Weselången, del I*. Kinna 1978.
- Kinnarumma sockens historia*. Borås 1963.
- Lagerås, P. *Den sydsvenska skogens historia och hur den formats av människan och hennes husdjur* (i "Människan och skogen. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 11"). Lund 1997.
- Melander, A. *Anteckningar om Marks och Bollebygds härad i Älfsborgs län*. Göteborg 1913.
- Pedersen, E. A. & Widgren, M. *Järnålder: 500 f Kr-1000 e Kr* (i "Det svenska jordbrukets historia. Jordbrukets första femtusen år"). Borås 1998.
- Pettersson, R. *Äganderätten, laga skiftet och skogarnas avtagande* (i "Äganderätten i lantbrukets historia. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8"). Stockholm 1995.
- Seglora sockens historia*. Borås 1966.
- Skogsordningar 1647, 1734, 1793.
- Sveriges Rikes Lag 1734*. Femte upplagan. Stockholm 1849.
- Widgren, M. *Individuellt eller kollektivt ägande i bondesamhällen?* (i "Äganderätten i lantbrukets historia. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria 8"). Stockholm 1995.

Landsarkivet i Göteborg:
Skogskommissionernas arkiv

Mikrofilm, Borås stadsbibliotek:
Domböcker, Marks häradsrätt
Djurklou, G: Reseberättelse 1869

Mikrofilm, Lantmäteriarkivet i Gävle:
Kartor, Örby och Skephults socknar

Lilla Öresjön i Mark – en historieberättare

LENNART HENRIKSON

Bottensedimenten i sjöar är historiska arkiv och kan alltså berätta vad som hänt ända sedan de bildades för 12 000 år sedan, när senaste istiden slutade. Lilla Öresjön är en av de sjöar som har undersökts. Intresset har framför allt riktats mot sjöns försurningshistoria, eftersom Lilla Öresjön, liksom många andra sjöar i Sjuhäradsbygden, har drabbats av försurning. Forskare från Sverige, Norge och England har beskrivit människans påverkan på Lilla Öresjön.

Lilla Öresjön i Ubbhult i Marks kommun, en av de många skogssjöarna i Sjuhäradsbygden, som drabbats av försurning. Foto: Lennart Henrikson

Typisk skogssjö

Lilla Öresjön, som ligger i Ubbhult i Sätila socken i Mark på gränsen till Kungsbacka kommun, är en typisk skogssjö med klart och näringsfattigt vatten. Den är 60 ha stor och det djupaste stället är 17 meter. Avrinningsområdet, d v s det område som avvattnas till sjön, är 400 ha och utgörs till största delen av skog, men delar av området har brukats och brukas än idag. Berggrunden består av gnejs som är kalk- och näringsfattig och jordlagret är tunt, vilket gör att sjön är mycket känslig för nedfall av försurande luftföroreningar. Växt- och djurlivet har varit typiskt för näringsfattiga skogssjöar. Bland växterna finns bladvass, notblomster och braxengräs. Idag finns endast abborre och kanske gädda kvar, men tidigare fanns också mört. Mörtan är en av de känsligaste fiskarna och har försvunnit beroende på försuringen.

En spegel av omgivningen

Sjöar påverkas av omgivningarna. Regnet som faller över marken lakar ur vissa ämnen, som så småningom hamnar i sjön och påverkar dess vatten. När regnet försuras förändras urlakningen. Med markvattnet förs också jordpartiklar. Vattenkvaliteten i sjön kan alltså sägas vara en spegel av vad som händer med marken runt omkring. Vattenkvaliteten bestämmer i sin tur vilka växter och djur som kan leva i sjön. Näringsfattiga skogssjöar har t ex glesa ”vassar” (bladvass, sjösäv) medan de näringsrikare slättlandsjöarna har täta vassar (bladvass, jättegröe, kaveldun). Andra karaktärsarter för skogssjöarna är fåglarna storlom och knipa. Genom att studera växt- och djurlivet i en sjö kan man alltså uttala sig om vattenkvaliteten, som bestäms av hur omgivningarna ser ut och vad som har hänt där.

Bottensedimenten – historiska arkiv

När sjöns växter och djur dör, sjunker de till botten liksom partiklar från omgivningen. Det ”regnar” alltså hela tiden ned material till botten och bottenslammet växer därför till varje år. Det rör sig inte om stora mängder – varje års lager är inte större än några tiondels millimeter. Med tiden blir dock sedimentlagren rejält tjocka, som i Lilla Öresjön där de är tre meter.

Bottensedimenten består alltså av tusentals lager av material från vattnet. Där finns bl a rester av växter och djur. Varje lager svarar mot en speciell tidpunkt. Om man tar upp en propp av sedimentet och skär det i tunna skivor kan man undersöka vilka växter och djur som fanns då detta sedimentlager bildades. Genom att ta prov på olika nivåer i sedimentproppen kan man göra en historisk beskrivning av sjöns liv – sedimenten är historiska arkiv!

Kiselalger – biologiska pH-mätare

Merparten av de växter och djur som hamnar i sedimenten bryts ned ("ruttar"), men vissa delar bryts inte ned, t ex kitindelar av insekter och kiselskal från alger. Genom att leta efter sådana rester kan man se vilka arter som levde i sjön vid en viss tidpunkt. Professor Ingemar Renberg och andra forskare har tagit tre meter långa sedimentproppar från Lilla Öresjön och tagit ut prov på olika nivåer. Med avancerade metoder har provet åldersbestämts. I proven har man letat efter skal av kiselalger samt rester av små kräftdjur som lever i vattnet och huvudkapslar av fjädermyggslarver som levt i sjöns bottensediment. Man har också räknat mikroskopiska sotpartiklar.

Det är framför allt kiselalgerna som är intressanta i försurningssammanhang. Kiselalger är mikroskopiska växter som svävar fritt i vattenmassan. De har ett "skal", som innehåller kisel, vilket gör att de inte bryts ned utan blir ligande i sedimenten. Man kan känna igen olika arter genom att studera skalet. Olika arter av kiselalger trivs vid olika pH och om man känner till vilka arter som fanns, kan man alltså säga vilket pH vattnet hade. Kiselalger är alltså biologiska pH-mätare!

pH - ett lurigt mått

pH-värdet är ett mått på vattnets försurningsgrad. Skalan går från 0 till 14 och ju lägre värde, desto surare är vattnet. Opåverkade skogssjöar har ett pH mellan 5,5 och 6,5. I många av våra sjöar har pH sjunkit till 4,5, vilket kanske inte tycks vara så mycket. Men skalan är logaritmisk, vilket innebär att om pH sjunker med en enhet, t ex från 7 till 6, ökar vattnets surhet tio gånger. Sjunker pH två enheter, blir vattnet 100 gånger surare! Om pH sjunker under 5,5, kan inte mörtan fortplanta sig och så småningom dör den ut. Det finns många andra arter som heller inte klarar låga pH-värden och därför försvinner från sjön. Resultatet blir att växt- och djurlivet förändras dramatiskt när en sjö försuras.

Fas I – naturlig försurning

När sjön bildades efter det att inlandsisen dragit sig tillbaka, skedde en urlakning av marken. pH-värdet sjönk långsamt under cirka 10 000 år från strax under 7 till ungefär 5,5. I verkligheten förekom svängningar i pH, bl a beroende på klimatvariationer. pH-sänkningen beror alltså på naturlig försurning.

Fas II – människans markanvändning

För 2 000 – 1 000 år sedan, alltså under järnålder, sker en förhållandevis snabb ökning av pH, från 5,5 till 6,5. Detta beror sannolikt på att människan då började påverka sjöns omgivning genom röjningsbränning och uppodling. Resultatet blev att ämnen som fanns i marklagren läckte ut till sjön och höjde pH-värdet. Att det är en mänskligt orsakad pH-ökning styrks också av att man fann pollen av gräs och sädeslag samt kolrester. Människans markanvändning påverkade alltså vattnet med en pH-höjning som följde.

Fas III – luftföroreningar

Under 1900-talet skedde en historiskt sett mycket hastig pH-sänkning, från 6,5 till 4,5. Snabbast gick försurningen från 1950-talet och framåt. Karl-Erik Eriksson, som är född och bor vid sjön, berättar att fisken började försvinna på 1960-talet. Orsaken till försurningen är nedfallet av försurande luftföroreningar, framför allt svaveldioxid men även olika kväveoxider, vilka bildar svavelsyra respektive salpetersyra. Föroreningarna bildas vid all förbränning och transporteras från skorstenar och avgasrör långväga med luften. Mycket av det som fallit ned över Lilla Öresjön härrör från utlandet.

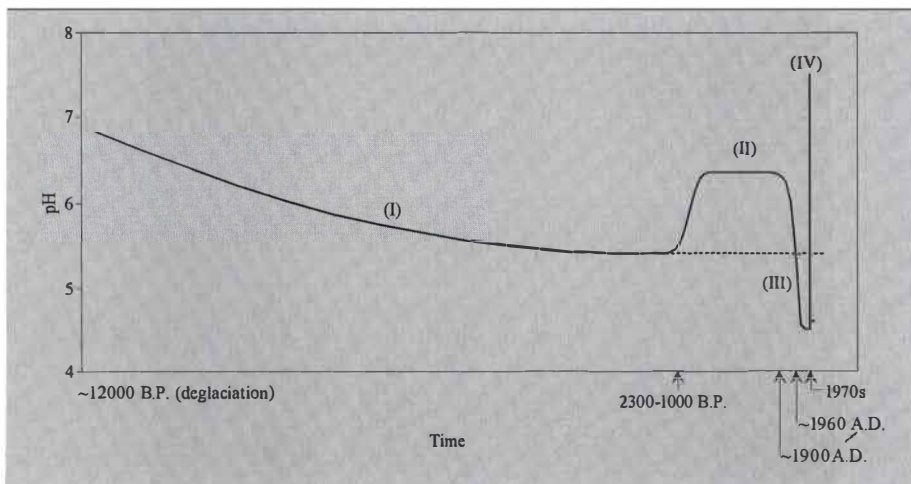
Är det säkert att denna försurning orsakades av luftföroreningar? Vi har ju tidigare nämnt att människans markanvändning ändrat pH och under 1900-talet har det ju skett stora förändringar inom jord- och skogsbruket. Till en del kan nog försurningen under 1900-talet förklaras med att det extensiva jordbruket minskat, och alltså tillförsel av pH-höjande ämnen minskat. Nya skogsbruksmetoder, bl a dikning, har däremot fått större omfattning under detta sekel och inneburit en försurning av sjövattnet. Dessutom sammanfaller den snabba försurningen under 1950- och 1960-talen

med en markant ökning av sotpartiklar i sedimenten, vilket ytterligare styrker kopplingen till luftföroreningar. Inom parentes kan nämnas, att mängden sotpartiklar började minska under senare delen av 1970-talet som ett resultat av bättre rening. I Lilla Öresjön kan vi alltså se att de reningsanläggningar man byggt ute i Europa verkligen givit resultat. Luftföroreningarna ledde alltså till att det blev 100 gånger surare på 100 år. Detta är biologiskt sett en mycket kort tid och många av sjöns växter och djur kunde inte anpassa sig till förändringen och dog ut eller minskade i antal.

Fas IV – kalkning

I många sjöar, dock inte i Lilla Öresjön, kan man urskilja en fjärde fas i pH-utvecklingen – en mycket snabb pH-höjning till 6,5-7. Det är de sjöar som har kalkats under 1980- och 1990-talen för att fisk och andra organismer ska kunna överleva eller komma tillbaka. Detta gäller dock inte Lilla Öresjön, som är en så kallad referenssjö där försurningsutvecklingen ska följas.

Generaliserad pH-utveckling i försurningsdrabbade sjöar sedan de bildades för 12 600 år sedan fram till idag. pH sjunker fram till för ett par tusen år sedan p g a naturlig försurning (fas I). Därefter ökar pH igen beroende på människans markanvändning (fas II). Under 1900-talet sker en kraftig och mycket snabb försurning beroende på luftföroreningar (fas III). I sjöar som kalkats under senare delen av 1900-talet stiger pH snabbt (fas IV). Lilla Öresjön har dock inte kalkats – den är en referenssjö där försurningsutvecklingen ska följas. B P = före nutid, A D = e Kr. Figur från Renberg m fl (1993).

Vad är ett naturligt pH?

I dagens miljödebatt diskuteras ofta att vi måste återskapa ”naturliga” förhållanden. Oftast menar vi då en situation som gällde före den industriella epoken, men om man ser till undersökningarna i Lilla Öresjön, kan man fråga sig vad som är ett naturligt pH. Är det 5,5 som gällde efter den naturliga försurningen för 2 000 år sedan eller är det 6,5 som rådde efter det att människan påverkat omkringliggande marker? Den allmänna uppfattningen idag är emellertid att pH i skogssjöar i våra trakter bör ha ett pH runt 6,5.

Sjöar övervakar miljöförändringar

Studierna av Lilla Öresjön och andra sjöar ger ett intressant historiskt perspektiv där vi kan se såväl naturliga förändringar som människans påverkan på både landskapet och vattnet. Genom att studera utvecklingen i så kallade referenssjöar kan vi se vad som händer med vår miljö. Forskare från Umeå har bl a kunnat visa att romarna för 2 000 år sedan förorenade sjöarna i norra Sverige med bly! Sjöarna kommer också att vara viktiga referenser för att visa eventuella effekter av de befarade klimatförändringarna i framtiden.

Med fortsatta undersökningar av sjöar ska vi kunna visa våra barn och barnbarn att de försurade sjöarna återhämtar sig, d v s att vi lärt oss hur vi ska leva utan att påverka vår natur alltför mycket. Det finns faktiskt tecken på att vattenkvaliteten håller på att förbättras i Lilla Öresjön – ett hopp för framtiden!

Käll- och litteraturförteckning

- Brodin, Y.-W. 1990. *Midge development in acidified lakes in northern Europe*. Philosophical Transactions of Royal Society of London, Biological Sciences, vol. 237: 295-298.
- Bydén, S., Hasselrot, B. & Lind, B. 1995. *Referenssjöar i Älvsborgs län; Utvecklingen 1984-94*. Länsstyrelsen i Älvsborgs län, miljö- och planerheten, rapp. 1995:5
- Cronberg, G. 1990. *Recent acidification and changes in the subfossil chrysopyte flora of lakes in Sweden, Norway and Scotland*. Philosophical Transactions of Royal Society of London, Biological Sciences, vol. 237: 289-293.
- Fredriksson, E. & Josefsson, M. 1991. *Miljökatastrofen du inte kan se*. Borås Tidning, 4 aug. 1991.
- Nilssen, J.P. & Sandøy, S. 1990. *Recent lake acidification and cladoceran dynamics: surface sediment and core analysis from lakes in Norway, Scotland and Sweden*. Philosophical Transactions of Royal Society of London, Biological Sciences, vol. 237: 299-309.
- Renberg, I. 1990. *A 12 600 year perspective of the acidification of Lilla Öresjön, southwest Sweden*. Philosophical Transactions of Royal Society of London, Biological Sciences, vol. 237: 357-361.
- Renberg, I., Korsman, T. & Anderson, N.J. 1993. *A temporal perspective of lake acidification in Sweden*. Ambio 22: 264-271.
- Renberg, I., Wik Persson, M. & Emteryd, O. 1994. *Pre-industrial atmospheric lead contamination detected in Swedish lake sediments*. Nature vol. 368: 323-326.
- Wik, M. & Natkanski, J. 1990. *British and Scandinavian lake sediment records of carbonaceous particles from fossil-fuel combustion*. Philosophical Transactions of Royal Society of London, Biological Sciences, vol. 237: 319-323.

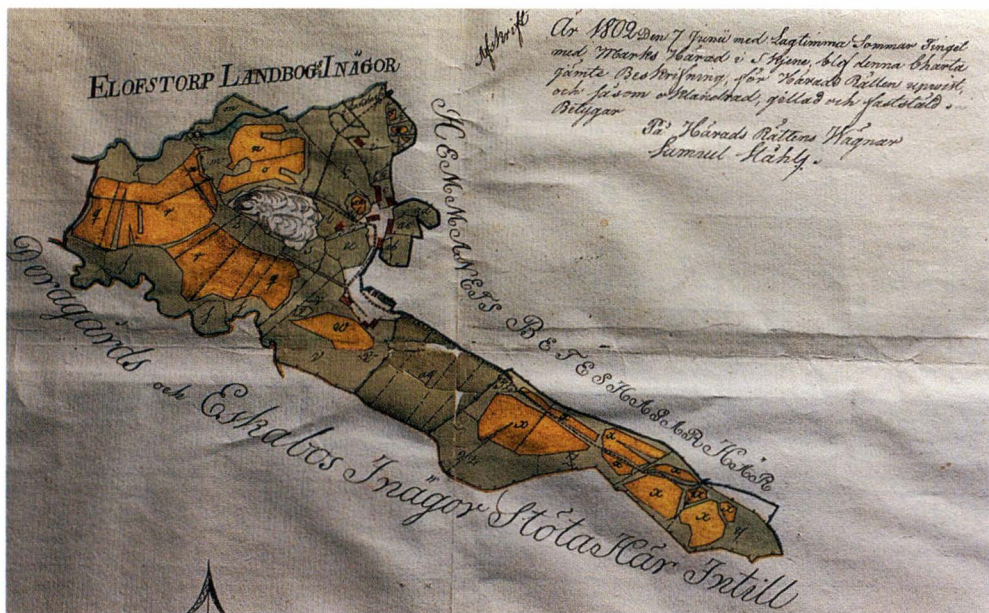
Kartor visar hur kulturlandskapet förändras

ERLING SVENSSON

Äldre tiders kartor är en innehållsrik kulturskatt visande i detalj hur tidigare generationer hävdat och förvandlat landskapet. Lantmätare har avritat bondefamiljens odlings- och betesdjurens marker; åker, äng, skog, berg, vattendrag och sjöar. Utöver gårdsbyggnaderna eller bebyggelsen i byn hittar vi andra hus såsom torpstugan, den vattendrivna husbehovskvarnen, enbladiga sågen eller vadmalstampen. Kanske också ålkistan är utritad. Tillsammans med gränser, vägar, fägator m m får vi en kartbild med en ofta dekorativ skalstock som anger alnar. Till kartorna hör vanligen en beskrivning vari kan läsas om jordarnas och ängarnas egenskaper och avkastning. Vi träffar också gårdarnas innehavare som personnamn, deras grannar och andra. För släktforskaren är kartorna en fin komplettering till församlingsprästens kyrkobokföring. Under en vandring bland kartor i Mark kommer man så nära gångna århundradens vardag att man nästan förnimmer doften från jordarna, från grödorna och från djuren. Man nästan hör den enbladiga sågen och det slit med att förvandla timmer till bräder som med oxar drogs till det skogfattiga Halland för att säljas. När texten läses kan vi nästan höra gårdsinnehavaren som påminner lantmätaren att han skall rita med alla röjningsrösen som minner om generationers slit - kanske under ett par årtusenden!

De tunga stenarna som bröts upp i en strävan att få ännu en brödkaka gav böjda ryggar liksom den artrika floran som slogs på ängen med lie eller åkrarnas gröda med skära, eller bärgandet av löv från inägornas hamlade träd, eller ljung som slogs med den kortbladiga lien eller repades med händerna när snön smälte i mars. Mjölkkorna var så års svältfödda. Tillsammans var allt detta hårda arbeten som gav darrig hand vars namnteckningar finns bevarade åt eftervärlden i lantmätarnas beskrivningar. Men handen har också format

finaste slöjder. Genom lantmäteriakterna förnimmer vi även alla de kvinnor som i det anonyma satt vid spinnrockarna eller de många vävstolarna och lade grunden för den textila industrin.

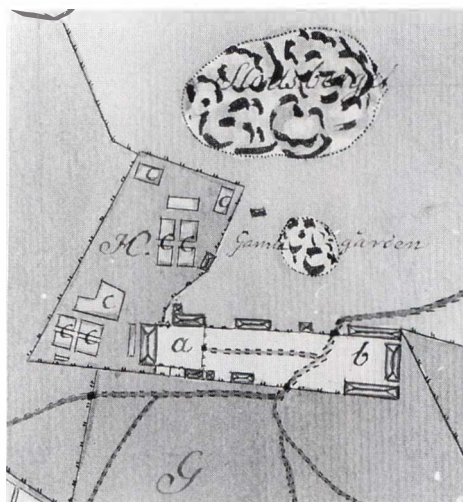
Karta över inägor till Elofstorp, Öxevalla socken, upprättad vid storskifte av lantmätare Carl Peter Bergendahl 1810. Husbehovskvarnen är ritad med symbol längs vattendraget.

Forskningsarkiv

Min vandring bland kartor i Mark började i Gävle! Där finns det från Stockholm utlokaliserade Lantmäteriet. Där finns också landets äldre kartor bevarade - ett par hundra tusen. I anslutning finns ett forskningsarkiv. I ett arbete med att beskriva landskapet på de kartblad som täcker kommunen blev besök på Lantmäteriet i Gävle och i Vänersborg en förutsättning när det gäller att få överblick och i detalj få inblickar hur landskapet hävdats och tillsammans nå dess historia. Landskapsbeskrivningarna utfördes 1988 - 1989 och resultatet finns på baksidorna av de 10 kartbladen som täcker Marks kommun. Kartbladen är i skala 1:20 000. Marks kommun är enda kommun i Västergötland som har försett den nya generationen av rikskartan med en för

varje blad tillägnad bild och text. Kommunledningen i Mark avsåg att med hjälp av den nya kartan marknadsföra landskapet och dess historia. Förutom Marks kommun gavs stöd från länsstyrelsen och landstinget i Älvsborg samt Riksantikvarieämbetet. Utöver information som insamlades på olika håll gavs här för första gången i vårt land bygdens människor tillfälle att berätta direkt på rikskartan - grundkartan! Kartbladen är tryckta på Sörmlands Grafiska, Katrineholm, som svarar för merparten av tryckningen åt lantmäteriet.

Höger: Detalj från "Geometrisk Charta öfwer Öfwerste Bostället ÖRESTEN afmätt i October 1773 af Henr G Malmstein" visar "Slottsberget" och "Gamla gården" som ersatts av gårdsläge med sätesbyggnad och ekonomibyggnader som bildar rektangel kring en stor gårdsplan. Slottsberget minner om den medeltida riksborgen Öresten. I beskrivningen får vi reda på att "åker drivwes med plog och åtta par stora Oxedragare".

Nedan: Laga skifte 1843-1854, utfört av lantmätare C A Almstrand på Annabäckshult, Älekulla socken, visar de många rösen som finns på en stor del av åkern.

Fornminnesinventeringen

På den av lantmäteriet upprättade kartan över landskap i Mark (kring 1990) finns också resultatet - en sammanfattning av Riksantikvarieämbetets fornminnesinventering som utfördes inför den nya kartgenerationen. Med ett utvidgat fornlämningsbegrepp, som instruktion, utförde inventerarna dels en revidering av tidigare fornminnesinventering, dels dokumentation av "nya" kulturspår.

Gamla och nyregistrerade lämningar återfinns med R-tecken på kartan. Bland de nya "fornlämningarna" finns spår från äldre tiders odling som små odlingsytor eller terrassodlingar i sluttningar. De anges med texten "fornåkrar" på kartan. Fornåkrar är ett samlingsbegrepp som kan innehålla odlingsytor med rösen från bronsålder och fram till åkertegar som övergivits under 1900-talets början.

Dagens hembygdsforskare kan med hjälp av äldre kartor, varpå lantmätare i detalj ritat små åkerformer, återfinna de av fornminnesinventeringen utvisade äldre odlingarna. Många odlingsytor kan vara så gamla att de redan var övergivna när lantmätarna avritade bygden under 1600- och 1700-talen, men kan finnas kvar som ängs- eller betesmarker.

Spår efter stenålderns jägarfolk

Många (R), alltså med parentes, visar på stenåldersboplatser eftersom fynd av flinta har observerats i jordarna. Titta på Hyssna-bladet i Sätilla socken där Surtan meandrar vackert längs dalången för att nå sjön Lygnern i Sätilla socken. Längs dalgången finns en mängd (R)-tecken visande på en omfattande bosättning under stenålder.

Hålvägar har också markerats på kartan och är ett samlingsbegrepp för färdvägar och handelsleder visande på lång tids slitage. Hålvägar är vanligen bäst synliga i sluttningar där människor och djur tagit sig fram under århundraden eller årtusenden. Årstidsskiftningar med torka, regn och tjällossning har hjälpt till att frakta undan löst material.

Kartbladen

Första kartbladet som utkom i tryck var Sätilla-Hyssna-bladet. De andra kartbladen som gavs följande arbetsnamn var Kinna-, Fritsla-, Örby-, Horreds-, Björketorps-, Kungsäter-, Öxabäcks-, Rävlanda- och Mjögäcks-bladet. Kartbladen, tillsammans nästan fem kvadratmeter, följer inte kommungränserna utan indelningen av den ekonomiska kartan i riket. Det innebär att sistnämnda kartblad visar en intressant gränsbygd med en del av Marks kommun, en del av Svenljunga kommun och delar av Varbergs och Falkenbergs kommuner i Hallands län.

Denna senaste ekonomiska karta, kallas ibland för "gula kartan" beroende på att åkermark av tradition är färgad gul och i övrigt har grön grund. "Hembygdens karta" är ett annat namn syftande på att ett stort stycke hembygd återfinns på varje blad genom skalan 1:20 000. Anledningen till att kartan gavs ut nedminskad till 1:20 000 vilket motsvarar sex blad i skala 1:10 000 var ekonomiska skäl beroende på ett flerstades för litet befolkningsunderlag som köpare av kartbladen. Men originalen sammanställdes i skala 1:10 000 och uppdateras när det gäller fastighetsbeteckningar, gränser o s v vid lantmäteriet i Vänersborg. Där kan den intresserade erhålla kopia av det svartvita ständigt uppdaterade originalet. Nu till kartans historia med några exempel.

De ritade och beskrev landskapet

Lantmäteriets och därmed kartans historia började i vårt land med att Gustav II Adolf utsåg Anders Bure som "generalmatematicus" år 1628. En översiktlig kartbild av landet fanns dock tidigare och år 1626 hade denne Bure ritat en karta över Norden och samma år även en karta över Götaland där sockennamnen i Mark kan läsas. Kartan tillägnades den då unge Lennart Torstensson, Forstena i Tunhem, och finns utgiven i tryck. Anders Bure utbildade en första generation lantmätare att utföra såväl geografiska som geometriska kartor. Gårdar och byar i landskapet blev nu för första gången

detaljerat avbildade. Med geometriska kartor avses de ytterst detaljerade som i ett projekt påbörjades men aldrig slutfördes över Västergötland och avsågs vara en jordebok. Med en kartbild visades gårdens ekonomiska bärkraft för bedömning av skatt. Det är alltså fråga om skattningskartor. En i Västergötland verksam lantmätare som ritade geometriska kartor var Johan Bothwig Gyllensting. I lära hos denne fanns den oerhört skicklige Kettil Classon, senare med efternamnet Felterus och bördig från Dalsland. Bland de första kartor som Kettil ritade var den ofta avbildade och kända stadsplanen över Göteborg år 1644. Med en detaljerad kunskap från skattningskartor som grund kom Kettil att ägna sig åt geografiska översiktliga kartor, härads-, läns- och landskapskartor. När Bohuslän och Halland tillfördes Sverige blev det Kettil som gavs uppdraget att utföra de båda landskapskartorna. År 1654 sammanställde Kettil en karta över det då 20 år gamla länet Älvsborg. På denna översiktliga karta, men ändå detaljerad med namnen på gårdar och byar, finner man bland länets härader Mark. Som en sammanfattning från ett långt kartritande liv gjorde han "General Landkort och Geographisk Afritning Öfver Vestergöthland, Daal, Hallan och Bahuus Län". Kartan saknar årtal men är sannolikt utförd kring 1680. Lantmätaren har försett kartan med vackra färger för att särskilja härader. Marks härad markeras med rosa färg. Häradets kyrkor är utritade med sockennamnen utskrivna vilket kännetecknar kartan i övrigt.

De vackra kartornas århundraden

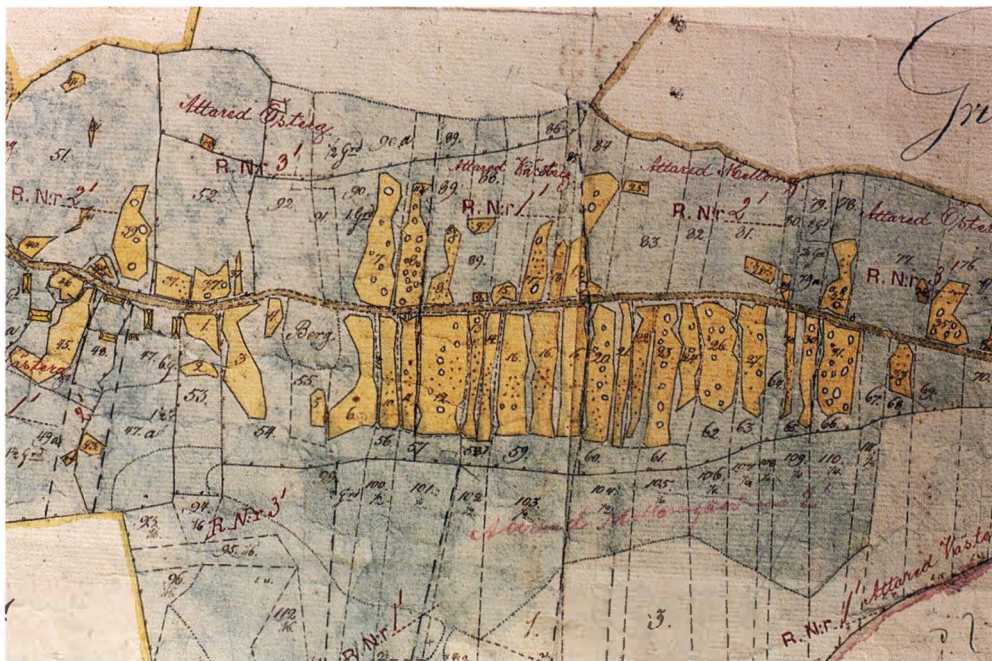
Från 1600-talets slut och kring 1700 finns vackert utförda gårdskartor. Lantmätarna lade ned stor möda på att kartan skulle vara tilltalande i färg och form. Akvarellfärgerna som lantmätaren använt till att markera åker, äng och vatten har en lyskraft på det handgjorda papperet. Ibland möts den ivrige hembyggsforskaren av att en 1700-talskarta saknas över en viss gård. Misströsta inte! Studera andra kartor och lär på så vis känna bygden och få en ungefärlig bild av hur livet var på den gård som söks.

Lantmätare Malmsten upprättade en karta för skattnings över dåvarande kronoskattehemmanet Basterås, Fritsla socken, år 1785. I beskrivningen får vi reda på att år 1721 råkade soldaten Måns Hjelte i ödesmål med frihetsår till 1736 som följd. Nu beboddes gården av Carl Persson som väl bebyggt och brukat ägorna. Lantmätaren skriver också att åkern, som består

Jordskifte för ett par tusen år sedan

I Mark, liksom i Sjuhäradsbygden i övrigt, finns fina exempel på bykartor från 1700-talet där tegindelningen speglar ett första jordskifte som utfördes för bortåt två tusen år sedan. Denna tegindelning ses framförallt på moränryggarna. Kvartärgeologerna benämner den typ av moräner som kännetecknar västsverige för drumliner. De avsattes under den allt tunnare inlandsisen i avsmältningsskedet. Med dess sakta förflyttning åt sydväst lyftes ismassan upp över bergskränen. Det innebär att medföljande moränmassor avsattes framför bergkrönet. De vanligen en eller ett par kilometer långa moränerna uppodlades under bronsålder eller bondestenålder för kanske fem tusen år sedan. För att underlätta en svårhanterlig odling utan synliga avgränsningar indelades jordarna i långsmala tegar från en mittlinje längs moränhöjderna. Denna tvåtusenåriga ägostruktur återspeglas tydligt i äldre kartor och kan återses som rester i dagens landskap.

Karta över inägora till Övre-, Mellom- och Västergården i Attared, Örby socken, år 1807 av lantmätare J Liljedahl. Strukturen från den ett par årtusenden gamla tegindelningen framgår tydligt. Röjningsrosen är utritade som impediment och har i beskrivningen frånräknats åkerarealen.

I en strävan att förbättra spannmålsodlingen i landet och få slut på den ålderdomliga hämmande tegbildningen föreslog lantmätaren Jacob Faggot att slå samman tegarna till större enheter, skiften, för en bättre familjeekonomi. Tanken mognade till en förordning för storskifte som kom 1757. Med denna reform flyttades inga hus. Lantmätarna utförde flera storskiften i Mark.

Nästa reform var enskiftet som stadfästes 1807 och innebar att all mark skulle samlas kring respektive gård som utflyttades från byn eller där några gårdar låg tätt tillsammans genom hemmansklyvningar. Nästa reform blev laga skiftet, en något modifierad form av enskiftet, och stadfästes år 1827. Med laga skiftet skingrades byarna under 1800-talets mitt. Jordarna samlades kring den utflyttade gården eller kring en eller ett par gårdar som blev kvar på den gamla byplatsen. 500 lantmätare hade ett drygt arbete, det största i lantmäteriets historia, med att kartlägga och förverkliga reformen. Den innebar att noggranna värderingar av all jord i åker och äng upprättades, tillgång på skog redovisades o s v för varje ansökt laga skifte. För Mark finns ett stort antal upprättade laga skiften. Där kan vi med kartmaterialet och dess beskrivningar i detalj följa med lantmätarens arbete. Ett imponerande arbete är graderingen av jordarna. Bondens arbeten med att bärga skörden innebar att ingen tid fanns att bistå lantmätaren. Med följande exempel önskar berörda att lantmätaren skulle komma vid ett lämpligare tillfälle.

Kom inte mitt i skörden!

“Delägarna i skifteslaget förbjödes att begagna skogen till avsalu eller svedjande innan skiftet blivit och tillträde av lotter skett”, skrivs i Ubbhult Gunnegårds Laga Skiftes och Stängsel handlingar som upprättades av lantmätare N.E. Leander som förordnats uppdraget på Lands Canzliet i Vänersborg 11 sept 1837. Lantmätaren får följande svar.

“Wi får hermed gifwa svar till Baka Till her Ingsjönören att vi intett för omständigheter nu kan Emottaga och Låta stakningen nu för sig gå uttan vi anholder ödmjukast om Insiönören ville vara god och afstå med förrättningen. Denna gång men så snart som grödan Blir inbergad vil vi jerna Låta förrättningen för sig gå. Godemän skaffar vi intett tills vidare. Wenligt ticknat af ubhuldt Gunnagården den 11 juli 1846. Anders Olofsson Anders Eriksson Lars Carlsson”.

Kartor upp i rök

Vid genomgång av kartmaterialet ges påminnelse om katastrofen som drabbade länets historia med stadsbranden i Vänersborg år 1834. En stor förlust gjordes när den skrivna och ritade länets historia försvann. Branden ödelade residensets flyglar och delar av dess arkiv. Delar av länets lantmäterihistoria fram till tidpunkten för branden och även annat arkivmaterial såsom jordeböcker förlorades. En del av kartmaterialet kunde räddas. I arkivskåpen på lantmäteriet i Vänersborg finns mer än 120 000 akter med lika många eller flera kartor. Dessutom 28 000 större kartor där beskrivningen finns på själva kartan. Siffrorna gäller för Älvsborgs län inklusive Dalsland. Det är framförallt en del av dem, de äldre, som är av stort intresse för forskaren. Enligt arbetsinstruktionen upprättades kartor i tre original. Ett för sakägaren, ett för länets lantmäterier och ett för dåvarande Kungl. Lantmäteristyrelsen. En ofta sliten och vältummad karta finns på gården eller i någon av byns gårdar medan ett väl bevarat original finns hos Lantmäteristyrelsen i Stockholm. Därifrån har den förlorade kartan kunnat kopieras med hjälp av anslag från 1926 och 1927 års riksdagar. Då kopierades kartor för hand, sammanlagt ca 4 000 kopior av äldre kartor med tillhörande textbeskrivning. Den som vill uppleva originalkartan, som saknas i Vänersborg, kan höra av sig till lantmäteriets forskningsarkiv i Gävle. De södra socknarna i Mark: Karl-Gustav, Grimmared och Kungsäter liksom angränsande Älvsered tillfördes Hallands län 1 januari 1971, men tillhör landskapet Västergötland. Genom att socknar i Mark tillförts angränsande län har detta betydelse för var hembygdsforskaren skall söka i arkiv.

Lantmätaren beskrev Sätila

År 1856 upprättade lantmätare N E Leander en detaljerad och vackert utförd sockenkarta över Sätila socken i Marks härad. Blott fåtalet sockenkartor är utförda i Älvsborgs län. Här följer några utdrag ur beskrivningen som var för sig och tillsammans ger inblickar i bygden kring 1800-talets mitt.

På sockenkartan över Sättila ses Surtan bilda slingor som därmed format kilar i åker och äng. Flera ortnamn syftar på dessa åkilar såsom gårdsnamnet Håkankila. Med "Sjösand" avses den fina badstranden vid Lygnern. Här fanns då tegelbruk.

Ur beskrivningen till sockenkartan 1856:

“Vid öfvre Ingsjöns utlopp och hemmanet Gäddhults egor hafva ägarene till Anderstorps Bommullsspinneri i Lindome socken af Hallands Län, uppfört en större vacker Dambyggnad, af omkring 100 alnars längd, att begagnas för vattnets quarhållande i Sjön, efter behof utsläppas; Dammen, som är murad gråsten, har utom luckorne, särskilt Ränna för flottning, och är af den bredd att han med åkdon kan öfverfaras, och således begagnas, såsom bro...

Klimatet är, såsom vanligt är i Skogsbygden godt, och i följe deraf äfven hälsotillståndet. Någre rådande smittosamma sjukdomar äro icke kända, och då någon gång under sednare åren inträffat att koleran genom smitta efter besök i Götheborg blifvit hemförd har vållat ett och annat dödsfall utan att vidare spridit sig...

Folkmängden utgör enligt de år 1855 upprättade Tabellerne 2.615 personer, och har under de sist förflutne 10 åren ökats med 142, ty den utgjorde enligt Tabellen för år 1846 2.473. Orsaken till denna folkökning torde förnämligast finnas uti tidiga giftermålen och den mängd nytorpere och backstugusittare, som under sednare åren tillkommit. För närvarande finnas 2 prester, hvaraf den ene är skollärare, en underlärare i folkskolan, 1 klockare och orgenist, 2 mölnare, en pappersmästare, 144 sjelfägande hemmansbrukare, 19 arrendatorer och Boställsinnehafvare, 71 jordtorpare, 1 statorpare, 4 sockenhandtverkare, 78 Backstugusittare, tillsammans 324 husbönder. Tjenstefolk öfver 15 år 324 man och 364 qvinkön. Af ofvanämnde folkmängd 2.615 personer äro 1.277 man och 1.338 qvinkön...

Folkets lynne är godt och fredligt, har icke kunnit smittas af det begär efter öfverflöd och maklighet som på andre orter synes vilja emota sig...

Genom Binäringar räknas i främsta rummet skogshushållningen, ehuru skogstillgångarna icke medgifva större afverkningar derifrån. Den lätta och temligen lönande afsättningen, som synnerligen vintertiden erbjuder sig åt närbelägne skoglöse Hallands Län...

Landtransporten är svår och då bonden färdas åt staden med något lass ved eller bräder åtgår hvad derföre erhålles oftast till uppköp för hushållets behof. Den mängd backstugor som årligen inom skogsområdena uppföras och hvaraf bonden icke har någon, åtminstone ej så stor årlig inkomst, som ersätter den åtgående vedbranden bidrager icke litet till skogarnes förödande. Svedjande, som ock stundom brukas utan urskiljning och beräkning på återväxt...

Vid ett och annat hemman har Ekskogen haft trefnad, och således så länge den varit fridlyst, icke obetydligt funnits; Nu sedan den blifvit fri, har den lemnat någon årlig inkomst genom afyttranden af virke och bark, men den svåra transporten har äfven här med tagit betydlig arbetskostnad, och då återväxten

går långsamt, samt bonden icke gerna ser detta trädslag i sine ängar och gården kan den ej heller för framtiden tagas i beräkning...

Fiske begagnas icke och bondens trägna göromål vid gårdsbruket lemnar honom icke tid...

Med jakt sysselsätter sig inte någon...

Biskötseln som endast drifves på ett och annat ställe är icke någon allmän inkomstkälla...

Trädgårdar finnas icke i allmänhet värde att nemna; endast vid Prestgården samt hemmanen Bosgården och Strömman hafva sådana af ålder varit anlaggade och vårdade...

Ägaren av Härkila Tomten, bonden Måns Andersson, har vid detta sitt hemman gjort en vacker trädgårdsanläggning...

Åkerbruket Ensäde är här det enda brukliga... den redes med trästock eller plog och harf av de af de mest vanliga konstruktioner, och gödslas hvart annat eller tredje år...

Humlegårdar finnas väl någorlunda allmänt, dock endast för husbehof...

Tröskverk finnas endast vid Bosgården och Strömman...

Ängarne bestå till det mesta av stenig och buskbeväxt hårdvall eller tuvig sidvall...

Stängselsättet är det vanliga af träd, men der nyodlingar eller benägenhet att rödja den gamla åkerjorden lemnar tillgång för stenmurars anläggande begagnas dessa allmänt...

Salusågar tillhör hemmanen Strömman, Bosgården Härsnäs, Nygården, Tolared, Håkankila... En vadmalstamp vid hemmanet Gremmared, liten och obetydlig... Bosgårdens pappersbruk tillverkar vanliga papperssorter dock mest bättre grå eller s k karduspapper som lemnar god afsättning på Götheborg... Husbehovsquvarnar äro allmänna och finnas till antalet 35 men underhålles föga... Husbehovssågar finnas äfven till några hemman...

Husslöjden. Några hemmansägare befatta sig med tillverkning af meubler och andre snickararbeten, men då härtill får användas endast från gårdsarbetet ledig tid, är behållningen ringa. Däremot är Bomullsväfningen mera allmän. Garnet hämtas från förläggare i Kinna socken och en flitig väfverska kan med tillhjälp vid uppsättning m m tillverka 6 a 8 stycken på året..."

I beskrivningen finns också förteckning över socknens hemman och lägenheter med uppgifter om dess storlek med areal angivet för gårdsplatsen, åker, äng, betesmark, skog och utmark. Vidare vilka sädesslag som odlas och antalet getter, svin, får, häst, oxar, ungboskap, kor och vilka gårdar som hade husbehovskvarn.

Konstverk - kulturskatt

Inför upprättandet av häradskartor utfördes av dåvarande Rikets allmänna kartverk under 1890-talet detaljrika konceptkartor. Originalen låg bortglömda för att återupptäckas av Sture Creutz, Floby. De utgavs i tryck 1988 av Älvsborgs länsmuseum när det gäller bladen som berör Mark och Älvsborgs län i övrigt. Konceptkartan visar landskapet när det var som mest hävdad vid tiden när emigranterna lämnade bygden och när flyttningen tog fart in till tätorter och industrisamhället expanderade. Lantmätarnas noggrannhet med att rita åkrar och utmärka torp, soldattorp, backstugor och kvarnar gör kartbladen till en stor kulturskatt. Då konceptkartan är i skala 1:20 000, kan forskaren göra exakta jämförelser med ekonomiska kartan 100 år senare.

Den som vill vandra vidare i kartans landskap och önskar information om kartor kan kontakta Lantmäterimyndigheten i Västra Götalands län i Kinna eller Vänersborg. När det gäller Hallands län finns myndigheten i Kungsbacka. Som inledningsvis sades finns forskningsarkivet på Lantmäteriet i Gävle.

Detalj från karta över inägorna till Ingsered och Gäddhult, Sätilla socken, år 1856 av lantmätare N E Leander. Mellan sjöarna Kalven och Ingsjön ses "Backstuga", "Brovaktarens" (torpet Dammet) och torpet "Näset" med två åkrar. Allmänna platser som kan utläsas i en beskrivning till kartan är "Wattnet nedan Ingsjödamm".

Från mångsyssleri till storindustri

CHRISTER WINBERG OCH MARIE ÖSTBLOM

Mark har så långt tillbaka i tiden som vi överhuvud taget kan få en någorlunda klar bild av områdets ekonomi skilt sig mycket starkt från schablonföreställningen om ”det gamla bondesamhället”, alltså ett orörligt, slutet, självförsörjande samhälle där bönderna generation efter generation, år efter år, odlade sina åkrar och skötte sin boskap.

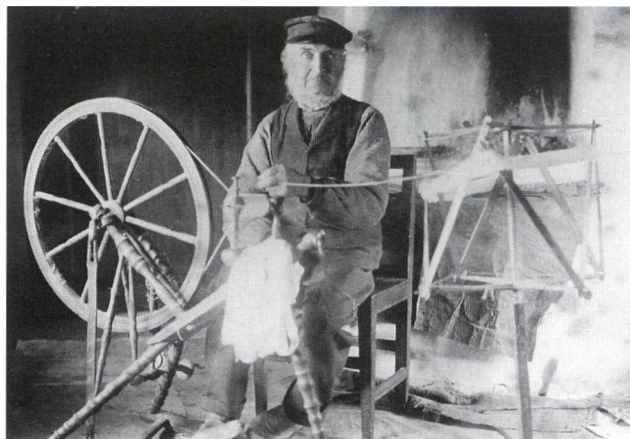
Vid det första tillfälle då vi kan få någon uppgift, i längderna till Älvsborgs första lösen 1571, är Mark ett av de mest tätbefolkade områdena i Sverige, i klass med vissa rika spannmålsbygder. Var och en med minsta kännedom om området inser att det innebär att befolkningen var ”för stor” i förhållande till jordbrukets produktionsförmåga och att människorna måste försörja sig på annat sätt. År 1807 skrev t ex en initierad bedömare att jordbruket på en bergig och ofruktbar jord inte skulle kunna föda mer än hälften av häradets då 18 000 invånare.

”Binäringar” är kända långt tillbaka, egentligen så långt som det finns källmaterial. Olaus Magnus skriver t ex på 1500-talet om markbornas skicklighet i svarvning och Gustav Vasa om mycket vävnad i området och om skickliga smeder. I räkenskaper från 1500-talet är marbolärfet ett välkänt begrepp. Vad som avtecknar sig är en sammansatt ekonomi, där jordbruket kompletterades av (och kanske till och med överflyglades av) träslöjd, smide (kanske från järnframställning ur ”rödjord”) och vävnad av linne och ylle. Till det kom handel. Åtminstone från ca 1600 är det känt att bondehandlare från norra Mark reste långt, exempelvis till Gotland, på handelsresor. Grundandet av Borås 1621 bör ses som ett sätt för kronan att få kontroll över denna bondehandel och kunna beskatta den. Handelsmän från de nordliga socknarna i Mark tvangs in till den nya staden, men de första decennierna tycks de mest ha varit formellt skrivna där och fortfarande drivit

sin verksamhet från landsbygden. När de blir bofasta i staden och bryter med sitt ursprung, uppstår välkända konflikter mellan staden och den omgivande landsbygden. Dessa ledde så småningom till att de sju häraderna från 1680 fick speciella privilegier, som annars bara städernas handelsmän åtnjöt.

Det tycks som om det efterhand uppstod en arbetsdelning mellan olika delar av Sjuhäradsbygden. När vi har fullt tydliga uppgifter om knalleverksamhetens geografi från 1800-talet visar det sig att knallarna framför allt utgick från bygden öster om Borås, där Toarp och Rångedala i Ås härad var de allra mest utpräglade knallesocknarna. Marks ekonomi förefaller ha blivit mer inriktad på tillverkning av varor åt knallarna. Det är rent allmänt svårt att få fram uppgifter om denna verksamhet, i synnerhet om produktionens storlek. Det var något som kronan hade åtskilligt svårare att kartlägga och beskatta än åkerareal och boskapsinnehav, och eftersom det viktigaste materialet om näringslivet från äldre tid är kronans skattelängder, är vi ganska dåligt ställda när det gäller hemindustrin. Men mycket tyder på en ökande linnevävning under 1700-talets lopp. Linet odlades i trakten; till skillnad från det andra stora linneområdet i Sverige, Hälsingland-Ångermanland, importerades knappast råvaran till Mark. Åkerarealen, som huvudsakligen ägnades åt produktion av brödsäd för mänsklig konsumtion, tycks till och med ha minskat i Mark under 1500-, 1600- och 1700-talen. Ännu så sent som mellan storskiftet på 1700-talet och laga skiftet på 1800-talet lades åker igen i Assbergs stora by. Det är svårt att tro att något liknande förekom på något annan håll i ett Sverige, som vid denna tid allmänt präglades av stark nyodling.

Ännu i slutet av 1700-talet tycks dock Mark ha haft kvar en ganska sammansatt ekonomi, där folk förutom åt jordbruk ägnade sig åt träslöjd, ylle-

En man sitter och gör spolar av garn som hemväverskan använde i sin tillverkning av tyger. Vävning var en av många näringar, liksom träslöjd och smide, vilket kompletterade jordbruket i dessa trakter. Detta går att utröna så långt tillbaka i tiden som det finns källmaterial att tillgå.

vävnad och linnevävnad. Däremot måste det ha varit nödvändigt att köpa en stor del av behovet av brödsäd från andra, mer utpräglade jordbruksbygder. Det är viktigt att inse att detta sannolikt var ett medvetet val av bönderna i Sjuhäradsbygden, som var vana att kalkylera i lönsamhetstermer. År 1719 förklarades att allmogen i de sju häraderna gjorde mycket strikta ekonomiska beräkningar beträffande en speciell sida av åkeranvändningen:

finna invånarna sig hava större vinst till att så (lin), än spannmål till myckenhet, havande jag hört av dem uträknas huru många alnar lärft man gemenligen kan hava efter en skäppa linfrö, men att däremot säden i samma ort ej giver så mångfaldig frukt

d v s ett resonemang om alternativa användningar av åkern. Även om råvaran odlades lokalt, och det således varit möjligt för bönder i området att sköta om produktionen på egen hand, inom ramen för den egna familjen, tycks hemväveriet efterhand ha fått speciella organisationsformer. Det fanns sedan gammalt säkert bönder som var vana vid kontakten med marknaden, och som hade kunnat skaffa sig ett kapital. Åtminstone från 1700-talet förekommer lönearbete inom hemindustrin, i form av vävpigor, anställda av bönder. De fick behålla en del av värdet av det de vävde. I Marks härads domböcker finns åtskilliga tvister, där husbönder vägrar betala ut lön till pigor som ”ej kan väva och spinna.” Senare skriver Borås Tidning:

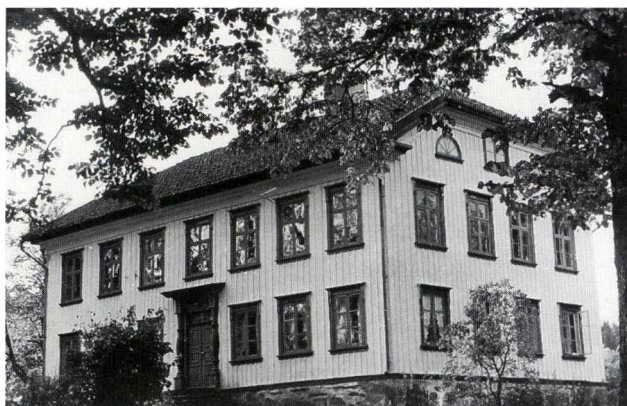
De som icke har en bestämd årslön, är till stor del på det sättet stadda i laglig årstjänst, dels att de skola som årslön erhålla en tredjedel av den vävlön, de om året kunna förtjäna, då de andra två tredjedelarna tillfalla husbonden för åtnjutande av föda och fri bostad; dessutom skola dessa tjänstehjon biträda vid jordbruket vad under våren, sommaren och hösten kan erfordras. Andra åter har istället för en tredjedel av vävlönen i årslön, en bestämd betingad summa 2 rdr rgs för varje stycke bomullslärf, bestående av 10 skålpund bomullsvarp garn och 10 skålpund vävgarn.

När dessa rader skrevs, 1851, hade vävningen förändrat karaktär. Redan tidigt, åtminstone under 1700-talet, tycks de olika tillverkande bondehushållen ha slutat att ha hand om försäljningen av de färdiga linnevävnaderna. ”Samköpare” köpte upp vävnader från hushållen för att sälja vidare till gård-farihandlare. 1807 uppger borgmästaren i Borås att inkomsterna från linneproduktionen fördelas alltför ojämnt, och att orsaken ”därtill är samhandel”. Genom att köpa upp vävnader när behovet av pengar var stort, som när skat-terna skulle betalas, kunde samhandlaren pressa ned priserna.

Ett mycket viktigt steg i denna förändringsprocess var när den importe-

rade bomullen började efterträda det lokalt odlade linet som den främsta råvaran, särskilt från 1816 års nya tulltaxa. Efterfrågan på de nya, billigare vävnaderna blev mycket stark i takt med ökande befolkning och stigande levnadsstandard. Med den importerade råvaran gjorde förläggarna på allvar sitt inträde på scenen. De köpte bomullsgarn från någon importör i Göteborg, lät transportera det med hästforor till Mark och lämnade sedan ut det till hemvävare på kredit ("förlag"). Som säkerhet för garnet krävde de borgen eller inteckningar i fastigheter. Den färdiga vävnaden lämnades sedan in till förläggarens lager, varvid vävaren fick den vävlön citatet ovan nämner och nytt garn med sig hem. Så fortsatte processen, månad efter månad, år efter år fram till 1860-talet. Resultatet blev stora samhällseliga förändringar. Redan från början förmögna bönder blir ännu rikare. Utmärkande för Mark, till skillnad från liknande hemindustriella distrikt på många andra håll i Europa, var att bönder från trakten kontrollerade tillverkningen, inte stadsköpmän. Det tycks som om bondeförläggarna med framgång lyckades hindra försök från borgare i Borås och andra håll att tränga in i branschen. Rikedomarna investerades bland annat i jord; genom systemet med inteckningar kom många förläggare över jord, och vid mitten av 1800-talet finns det en grupp - med namn som Sven Erikson, Sven Andersson eller Anders Larsson - som äger många hemman i Mark. Det rörde sig dock knappast om någon "ståndscirkulation"; förläggaren behåller sitt bondenamn och hemmansägartiteln. Storförläggaren Sven Erikson, sannolikt en av Sveriges rikaste män, grundare av flera fabriker, kallade sig i hela sitt liv "hemmansägare". Men förläggarnas livsstil förändras; de bygger sig herrgårdsliknande hus, som än i dag är påfallande inslag i landskapsbilden vid framför allt Häggåns dalgång.

Förläggargårdar växte upp som en unik företeelse med koncentration vid Häggåns dalgång under första hälften av 1800-talet. Denna herrgårdsarkitektur bör ha imponerat på befolkningen med sina avvikande ljusa oljefärger och symmetriska planlösningar. Förläggargården Stämmemad, Kinna socken.

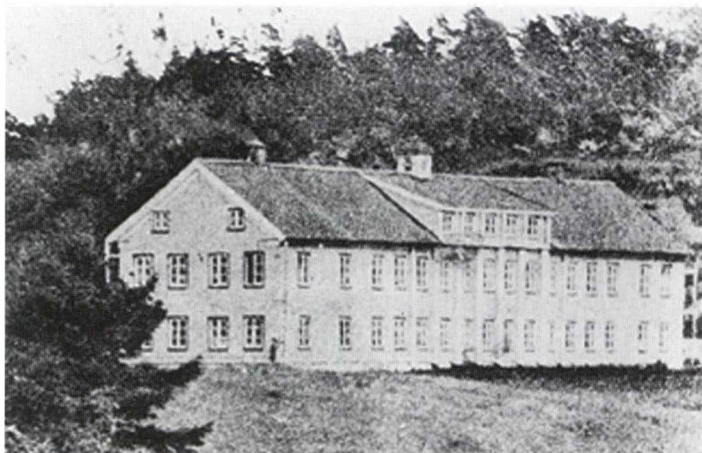
På den andra ändan av den sociala skalan växer det fram en stor befolkning, som är helt beroende av vävningen. Genom att råvaran importeras och samtidigt hemindustrin är mycket arbetskrävande kunde folkökningen frikopplas från de naturliga förutsättningarna för jordbruk. Det krävdes inte särskilt stora tillgångar för att sätta upp ett torp, när huvudinkomsten kom från hemvävnad, och det var lätt att bilda familj. Barnen kunde ganska tidigt sysselsättas och hela hemmet blev en fabrik i smått. En kvinna berättar om sin uppväxtmiljö: ”Vi hade tre vävstolar i samma rum, där vi hade våra liggplatser. Det var ett torpställe. Vi var tio år när vi fick börja väva, vi spolade då vi var sju år”. En annan kvinna nämner att hon fick en egen vävstol vid tolv års ålder och kunde väva arton alnar om dagen. Resultatet av tidiga giftermål och barn som snart kunde bidra till familjens försörjning blev en befolkningsexplosion i Mark under halvseket fram till 1860, som hade mycket få motsvarigheter i Sverige vid denna tid.

Man kan säga att hemindustrin på det sättet skapade sin egen arbetskraft. Det var dock en utveckling som innebar att området blev allt sårbarare, inriktat på en arbetsintensiv produktion, baserad på låga löner. Detta är ett arv som kom att spela en inte helt välsignelsebringande roll i Marks fortsatta historia. Uttrycket ”självexploatering” har använts om denna typ av hemindustri. Vävarfamiljen drevs att arbeta allt längre dagar och det ökande utbudet av arbetskraft innebar en tendens till sjunkande vävlöner, som i sin tur ledde till ännu längre arbetsdagar, i en ond spiral.

Den första katastrofen kom 1861, när nordamerikanska inbördeskriget ledde till att bomullsimporten skars av. I alla de stugor, där hemvävningen varit den främsta inkomstkällan, blev följderna armod. Efter några år kom importen igång igen, men då var det en annan fara som hotade hemvävningen - fabrikerna. Varje maskinvävstol ersatte fem handväverskor, och prispressen blev stark. Redan under hemväveriepoken hade det funnits textilfabriker i Mark. Den första var det ofta omtalade mekaniska väveriet i Rydboholm. Det grundades 1834 av storförläggaren Sven Erikson, som senare också grundade Svaneholms och Viskafors textilfabriker. Dessa låg vid Viskan, och maskinerna drevs av vattenturbiner. Att Sven Erikson anlade flera fabriker i närheten av varandra berodde främst på svårigheterna att få tillräcklig kraftförsörjning vid Rydboholm. Vävstolarna där fördes över till de nya fabrikerna, och den gamla anläggningen blev blekeri och färgeri.

Det var säkert inte Sven Eriksons avsikt att konkurrera med sin egen förlagsrörelse. Snarare bör de tidiga fabrikerna uppfattas som komplement till hemvävningen; där tillverkades kvaliteter som av olika anledningar inte hem-

vävningen klarade av. En särskild fabrik bör nämnas i detta sammanhang: Källängs jaquardväveri, mellan Kinna och Fritsla, som var en ganska stor anläggning, med 120 arbetare 1860. Det var inget mekaniskt väveri, utan där fanns handdrivna vävstolar. Anledningen till att de samlades i en särskild fabrik var att jaquardstolarna var mycket dyra och speciellt höga, så att de inte fick plats i en vanlig stuga. Kanske var också behovet av övervakning större; jaquardvävstolarna var utrustade med en sorts enkla hålkort och vävde komplicerade mönster. På Källäng framställdes mönstrade vävnader i linne, ylle, silke och bomull. Särskilt väckte fabriken bordsdukar med jägar-, medalj- och kungamönster stor beundran. Ryktet om dem spred sig även till hovet, och inför Oscar I:s besök på Källäng tillverkades dukar i linnedamast, det s k kungamönstret med invävd lagerkrans och ett krönt "O" i varje hörn. Också ett annat litet jaquardväveri, Kinnabacka, tillverkade exklusiva mönstervävnader, och även denna fabrik hugnades med besök av kungahuset.

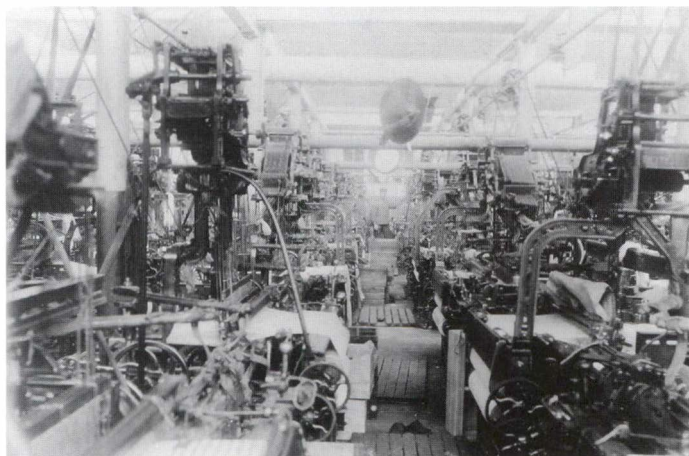
Källängs jaquardväveri från 1842 var en av de första textilfabrikerna i trakten. Maskinparken bestod av handvävstolar men organisatoriskt var den i högsta grad en fabrik. De tidigaste fabrikerna, även Rydboholm med dess mekaniska maskiner, var uppförda i trä trots den brandfarliga verksamheten med textilier.

”Handfabrikerna” svarade länge för en ganska stor del av arbetsstyrkan. Mellan 1860 och 1880 ökade t o m andelen av alla fabriksarbetare; den var det senare året 12 %. Ännu 1896 startades ett handväveri vid Lilla Sanden i Kinna. Men maskinindustrin trängde segrande fram, och en åskådlig bild av

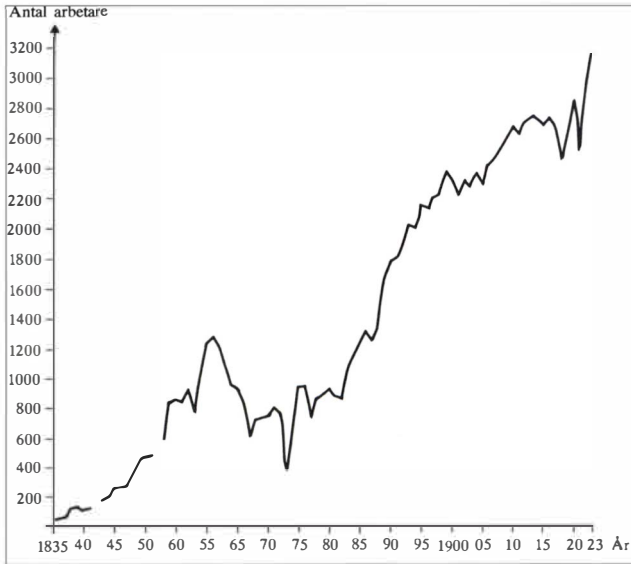
utvecklingen ger uppgifterna till fabriksstatistiken 1912 från en handfabrik: "Horndals fabrik är nedlagd. Husen användes för gårdens behov som redskapsbod, sädesmagasin etc".

En fabrik som betjänade både hem- och fabriksvävningen var spinneriet i Rydal, anlagt 1853. Bakom det stod en grupp förläggare med Sven Erikson som störste aktietecknare. De behövde nu inte längre köpa garn utifrån. Dessa tidiga fabriker drabbades lika väl som hemvävningen av bomullshungern under inbördeskriget. Deras återhämtning blev inte särskilt snabb; i själva verket var antalet fabriksarbetare först i början av 1880-talet lika stort som i slutet av 1850-talet. Det var på andra håll än i Mark nya fabriker togs i bruk åren efter inbördeskrigets slut, bland annat i Borås och Göteborg. Den enda betydande nyetableringen i Mark under 1870-talet var L.J. Wingqvist i Fritsla, som redan 1880 var den näst största fabriken i området efter Viskafors (medan den i Svaneholm lagts ned). Ännu i början av 1880-talet tycks hemvävningen ha varit mer betydande än fabriksstillverkningen. 1883 uppskattar kronofogden hemvävningen till 25-30 miljoner fot, mot knappa 5 miljoner i den största fabriken, den i Fritsla.

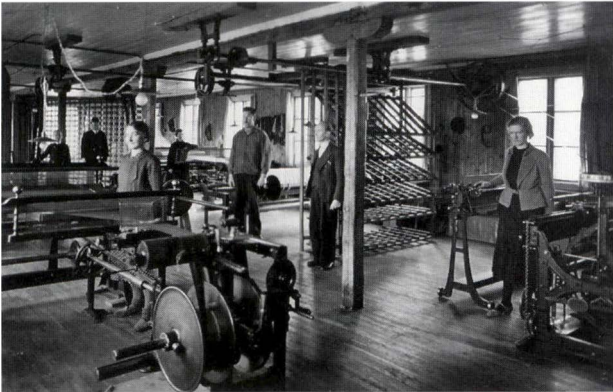
För markindustrins expansion krävdes något nytt - järnvägen. 1879 öppnades banan mellan Borås och Varberg och därmed stod Mark i kontakt med det svenska järnvägsnätet. Tidigare hade bomullsbalar eller garn fraktats med hästforor från Göteborg, men när Borås fick järnväg 1863 började åtminstone Rydboholmsbolaget ta sina transporter den vägen. Och nu fick Mark egen järnväg. Följden blev en mycket stark expansion av fabriksindustrin i

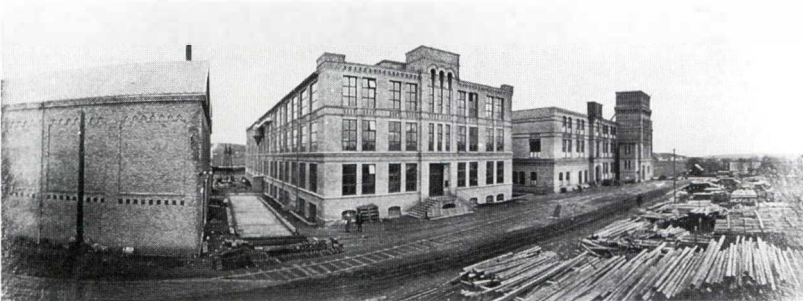
Interiör från Kinnaström som grundades sedan järnvägen Borås-Varberg 1879 dragits fram genom Mark.

Antal arbetare i Marks textilfabriker 1835-1923.

Interiör från Marks textilfabrik vid 1900-talets början.

Exteriör från Kungsfors Spinneri som byggdes 1898 vid järnvägsstationen i Skene och Kungsforsen med sitt 16 m höga vattenfall. Fabriken övertogs av Borås Wäveri 1914.

området (se diagram sid. 60). Tiden 1880 - 1900 vänder kurvan över antalet arbetare brant uppåt. De gamla fabriker fortsätter att växa och en rad nya tillkommer under 1800-talets sista decennier: Kinnaström, Kinnasand, Kasthall och Häggådalen, för att nämna några.

Det var "medelstora" fabriker, och ångmaskinen gjorde dem mindre beroende av vattenkraft. Det stora spinneriet vid Kungsforsfallet i Skene, anlagt 1899, erinrar däremot mer om den tidigare generationen av fabriker. Den största enskilda anläggningen vid sekelskiftet var Wingqvist i Fritsla, med 640 arbetare 1900, men "Rydboholmsgruppen", kontrollerad av Sven Eriksons arvingar var det största företaget. Den ägde, förutom Rydboholm och Viskafors, även Rydal, Kungsfors och (från 1903) Kinnaström. Hemvävningen kämpade en övermäktig kamp mot fabriker. Kronofogden skriver 1895: "Handvävnaden nedgår fortfarande inom fögderiet till följd av nya fabriker, som nästan varje år uppföras, där befolkningen vinner anställning och erhåller större förtjänst än vid vävning för hand. Handvävnaden utgör dock detta oaktat ännu en viktig inkomstkälla för orten." Hemarbetet kom emellertid att leva kvar i nya former (se sid. 62). Fabriker expansion fortsatte efter sekelskiftet, om än i avtagande takt (se diagram sid. 60). Snabbast växte Kungsfors, som 1914 köptes av Borås Wäveri. Den nya ägaren gjorde stora investeringar. Bland annat byggdes ett väveri där, och redan i början av 1920-talet var Kungsfors störst i Mark. Vid början av 1930-talet var det t o m den största textilfabriken i landet, med över 1 000 arbetare.

Under 1900-talets första decennier anlades ytterligare en rad nya fabriker. De skilde sig från de äldre. Man kan schematiskt urskilja tre vågor av fabriker i Mark. Den första, beroende av vattenkraft, bestod av mycket stora fabriker, som ganska snart efter grundandet hade flera hundra arbetare. Som den sista anläggningen här kan kanske Wingqvist i Fritsla betraktas (eller möjligen Kungsfors som en sen efterslänrare). Nästa våg bestod av medelstora fabriker, med 100 - 200 arbetare, anlagda ungefär 1880 - 1900 och beroende av kol till ångmaskiner och därmed av närhet till järnvägen.

Efter sekelskiftet kom en tredje våg av små fabriker med några tiotal anställda. Man kan säga att elektriciteten var en förutsättning för dem. De var också mer inriktade på vidareförädling än de tidigare fabriker; bland de nya anläggningarna märks Fritsla syfabrik och Kinna skjortfabrik. Under hemindustrins expansion och under de första fabriker tid var Mark starkt dominerat av bomullsindustrin. Vad som händer efter ca 1900 är att yllet vinner terräng, och ett annat nytt drag är den fabriksmässiga sömnaden och trikåttillverkningen. Ett annat nytt drag är olika avdelningar för vidareföräd-

Fritsla syfabrik. En av dessa mindre fabriker som vid elektricitetens framväxt efter sekelskiftet arbetade med vidareförädling av den textila produktionen.

ling av vävnaderna (broderi, tapisseri och sömnad). Det är särskilt de nyanlagda, mindre fabriker som svarar för denna utveckling, och delvis hänger den samman med en renässans för linet. Även Kasthalls mattfabrik hör till dessa nya anläggningar, som tillverkade mer konsumentinriktade varor.

Åtskilliga fabriker sysselsatte hemarbetare. Vissa år i början av 1900-talet redovisar primäruppgifterna till fabriksstatistiken antalet hemarbetare knutna till en fabrik. 1910 uppges t ex 825 hemarbetare mot inte fullt 2 700 fabriksarbetare. Fördelningen var emellertid mycket ojämn. Hemarbetarna var koncentrerade till några av fabriker. De gamla, stora fabriker redovisar inte några hemarbetare, utan det är enbart rätt nystartade, små fabriker som gör det. Där arbetar vid början av 1900-talet ofta många gånger fler än vid själva fabriken. Efter första världskriget hade dock dessa proportioner förskjutits. Det tycks ha rått en viss uppdelning mellan hem- och fabriksarbetet, så att trikåstickning och vidareförädling som sömnad och broderi ägde rum i hemmen, medan själva vävningen alltmer skedde fabriksmässigt. Enligt en undersökning omkring 1930 svarade hemarbetet också för en del kompletterande moment som tvistning av tyger, fransknytning och fällning av dukar. Också postorderföretag och konfektionsfirmor, huvudsakligen i Borås, kom att sysselsätta många hemarbetare med trikåstickning och sömnad efter sekelskiftet.

Det tycks ha funnits en förbindelse mellan hemindustri och fabriker också i den meningen att initiativet till fabriker i hög grad kom från för-

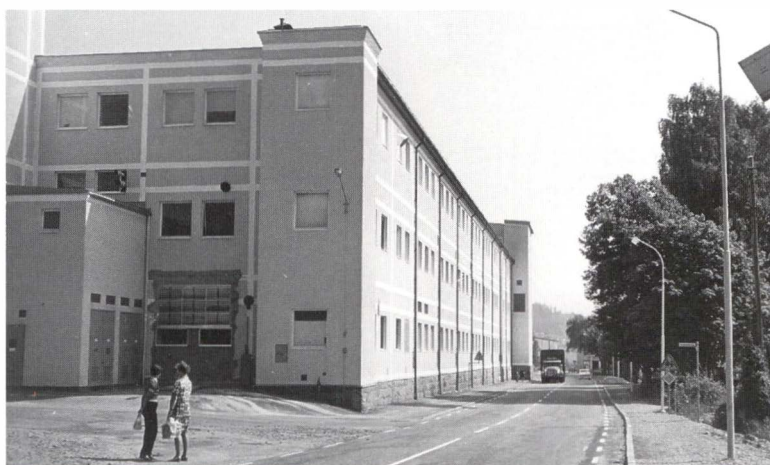

läggare. Praktiskt taget alla fabriker i Mark förefaller, direkt eller indirekt, ha grundats på så sätt. Av 18 fabriker som startade före 1900 anlades säkert 15 direkt av förläggare, en indirekt (Kungsfors av Rydboholmsbolaget), medan förhållandena är oklara i två fall.

Ser man på industrin i Mark strax efter sekelskiftet, kan man möjligen se ”de nya fabrikerna”, anlagda efter 1900, som en väg bort från massproduktionen av bomullsvävnader mot en mer diversifierad, vidareförädlad produktion. Genomslaget blev dock ganska begränsat. 1923 svarade ”de nya fa-

Interiör från Kungsfors fabrik. År 1977 färdigställdes ett nytt enplansväveri för 192 skyttelösa vävmaskiner.

Tillbyggnad på Kungsfors spinneri från sent 1940-tal.

brikerna” bara för ca 400 arbetare av totalt ca 3 200 i Marks textilindustri. Tre stora företagsgrupper dominerade, Rydboholmskoncernen (inklusive Rydal, Kinnaström och Johannesdal), L.J. Wingqvist i Fritsla och Borås Wäfveri (Kungsfors). Tillsammans sysselsatte dessa ungefär två tredjedelar av alla textilarbetare i Mark (enbart Rydboholmsgruppen en tredjedel). Någon annan industri av betydelse fanns knappast och Marks en gång i historien så mångsidiga näringsliv hade alltså nu blivit extremt ensidigt, beroende av några få stora företag. Det var vidare inriktat på en ganska enkel, låglönebaserad produktion, som skyddades av tullar.

Branschen fortsatte att expandera efter första världskriget. Det är i efterhand, när industrin sedan flera decennier befunnit sig i kris, lätt att förbise att textil ända fram till ca 1950 var en viktig och växande bransch, ”Sveriges andra storindustri”, för att citera titeln på en bok som Kinnasandsbolaget lät ge ut 1946. När den på sin tid kände skribenten Fredrik Böök reste genom Viskadalen och Borås 1936 skildrade han textilindustrin som en framtidens bransch och området som en trakt där man förnam ”den nya tidens pulsar slå med all styrka”. Runtom i Mark kan man se funktionalistiska fabriksbyggnader, som tillkommit under 1930- och 1940-talen, och ända in på 1960- och 1970-talen startades nya företag. Ändå var detta en delvis konstlad, drivhusmässig expansion, beroende av tullskydd, och den förstärkte ensidigheten i Marks näringsliv. Följderna skulle visa sig efter andra världskriget, när internationella strävanden att öka frihandeln slog igenom.

Käll- och litteraturförteckning:

Ahlberger, C. *Vävarfolket*. 1998.

Andersson-Palm, L. Gadd, C-J. & Nyström, L. *Ett föränderligt agrarsamhälle*. 1998.

Winberg, C. *Fabriksfolket*. 1989.

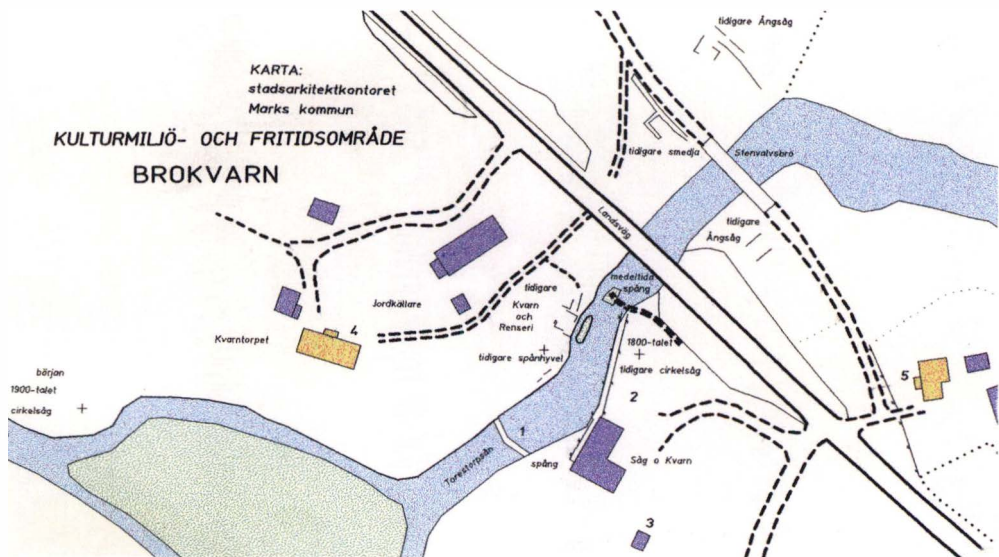
Foton ur Borås Museums arkiv.

Gamla kulturmiljöer återuppstår i vårt kulturlandskap

BERTIL LARSSON

Miljön vi befinner oss i har under många år varit sådan. Trötta rester av en för bygden väsentlig verksamhet var här på väg att uttraderas. För några år sedan hördes endast ljudet av fritt strömmande vatten. För övrigt syntes ingen aktivitet. Det var länge sedan som här var liv och rörelse, men spåren finns kvar.

Byggnaden och äldre rester av verksamheten som människorna under flera generationer byggt upp var på väg att försvinna. De kunde möjligen bli underlag till ett kapitel i hembygdsboken. Alla känner igen detta allt för vanliga scenario.

Karta över kulturmiljön vid Brokvarn.

Nu är det andra tider på Brokvarn i Öxabäck. Det luktar av färskt virke i den gamla sågkvarnen igen. Så har tidigare gjorts i generationer på platsen. Sågkvarnen och miljön kring ån har fått nytt liv igen. Virket skall bli till en ny timmerränna. Byggnaden har återställts och snart har anläggningens turbiner åter monterats efter reovering. Reoveringen av byggnaderna och miljön runt Brokvarn är ett delprojekt i den satsning som pågått inom Marks kommun under ett antal år.

Sedan en tid tillbaka har gamla kulturmiljöer och kulturhistoriska byggnader getts möjlighet att återuppstå genom statens satsningar på triviala och småskaliga objekt i landsbygdsmiljö. Under den tid byggnadsarbetare och andra haft svårt på den ordinarie arbetsmarknaden har dessa kunnat ges tillfälle att arbeta med reoveringar av många intressanta miljöer.

Färdvägar

Vi skall stanna kvar ett tag vid kulturmiljön vid Brokvarn. Namnet Brokvarn benämner området innehåll ganska väl - kvarnen vid bron. Det var vanligt att platsen för kvarnar och vattendrivna sågar förr blev viktiga knutpunkter. Av naturliga skäl låg dessa strategiskt belägna vid ortens vattendrag där fall och dammar kunde anordnas. Kvarnarna var viktiga för bygdens människor. Inte bara för att man skulle mala sin säd för brödbaken. Besöken vid kvarnen var för manfolket en viktig samlingspunkt - en social träffpunkt. Bygdens skvaller och problematik samt nyheter från stora världen spreds ut från kvarnkamrarna. En och annan sup inmundigades under väntan på mjölnarens arbete. Vid dessa anläggningar gavs möjlighet att komma över bäcken eller forsen på ett lättvindigt sätt genom överbryggande dämmen och broar. Således utvecklades ofta byns vägstråk just förbi dessa anläggningar.

Här vid Brokvarn är det inte bara namnet som belyser denna belägenhet av broar och kvarnar. Att här varit en viktig färdled vittnar den medeltida ridspången om. Mäktiga stenhällar har lagts som ett brospann - en ridväg över Torestorpsån. Dessa ligger ännu kvar vid Brokvarn som minne från forna tider. Nästa generation bro över ån vid Brokvarn är belägen närmare oset efter den gamla landsvägssträckningen. Det är en stenvalvsbro med tre valv. Dessa tre generationer av broar ser man med den gamla ridspången i förgrunden, om man från sågkvarnen blickar under den senaste 50-tals betongbron bort emot sjön. Tre tidsepokers brobyggeri belyser olika brotyper koncentrerat i Öxabäck. Ett reoveringsprojekt av stenvalvsbron inledes våren 1999.

Om vi förflyttar oss några mil till Hajoms socken vid Surtans dalgång

kan man följa detta vattendrag som slingrar sig i ett mjukt böljande landskap där åns strandkant ibland viker av i bördiga raviner. Ett vackert landskap med flertalet åldriga spår efter vägar, kvarnar och broar. Vid Nödinge och vid Hjorttorp har det gjorts åtgärder för att upprätthålla kvarnbyggnaderna.

Vi håller oss till vägminnen ytterligare en stund, där vi utgår från Hajoms kyrka. Om man vänder blicken bortåt Fotskälshället ser man väl spåren efter den gamla stads-(kungs)vägen ner i svackan till vänster om Kooperativa. Man kan tydligt se brokonstruktionen och stensättningen krönt av stenpelarna för räcket. Inborrade i granitblocken upptäcker man vid närmare granskning infästningen för broräcket. På sidan av bron kan man ana hållar som kan tyda på en ännu äldre spång över bäcken. Vi färdas vidare mot Fotskäls kyrka. Om man tar det "sakta i backarna" kan man då och då avläsa tydliga spår av den gamla vägsträckningen. Det är ovanligt att man kan följa en vägsträckning så detaljerat och samtidigt med så tydliga spår av en äldre vägbyggnadsteknik som den gamla vägen genom Hajom. Höga stensättningar bär vägen genom det kuperade landskapet. Det är naturligt att vissa vägvagnsnitt försvunnit ner i den odlade jorden. Kvarvarande rester förstärker kulturlandskapet på ett fantastiskt sätt. Man borde inför framtiden aktualisera ett vägminnesstatus för att garantera framtida underhåll och bestånd. Kulturminneslagen gäller för dessa monument.

Det är svårt att datera vägars ursprung. De uppstod som ridstigar men var ofta obrukbara vintertid. Då användes istället frusna vattendrag som kommunikationsleder. I och med gästgiveriernas tillkomst från mitten av 1500-talet och krav på skjutshåll ökade behovet av bättre vägar. Men även dessa var under vissa årstider svårframkomliga. Gårdarna var ofta självförsörjande varför behov av vägar för deras del var oväsentlig. En äldre benämning på "annexkyrka" var ridkyrka som t ex Hyssna gamla kyrka, vilket tyder på den begränsade framkomlighet som kunde råda för att nå densamma.

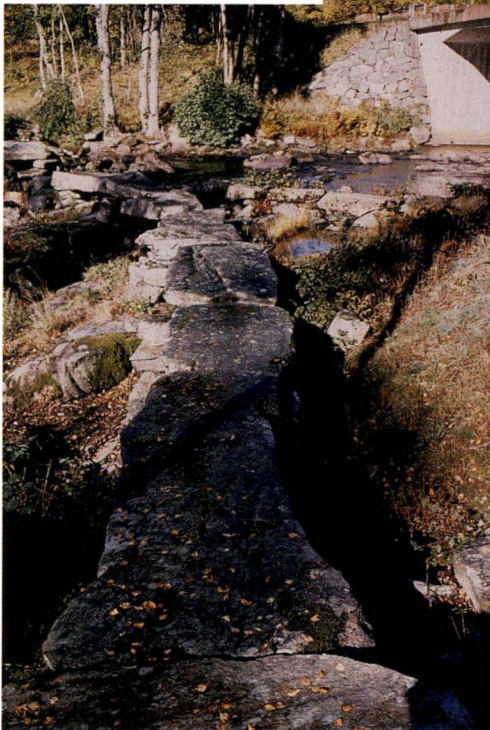
År 1734 stadgades det i lag om väg- och brobyggande samt underhåll och förhållande till gästgiverierna och skjutshållen. Det finns beskrivet hur medeltidskungen Ragnvald Knaphövde gjorde ett tåg genom Kind, Mark och i Bollebygd, Säfve och Askims härad. Detta var år 1135. Måne det var samma väg som fästningsarkitekten, stadsplaneraren och fältmarskalken Erik Dahlbergh red mellan Göteborg och Karlskrona 550 år senare. Då han byggde skansarna Kronan och Lejonet i Göteborg reste han den 35,5 mil långa vägen ett flertal tillfällen. Denna resa tog sex till sju dagar. På sin väg omnämner han gästgivargårdarna: Landvetter, Bugärde, Björlanda och Skene.

För övrigt kan de tidigaste spåren av organiserat vägbyggeri utläsas av Magnus Erikssons landslag. År 1350 stadgades att "*alla ega broar byggja*

och vägar rydja, så den som mindre eger i by, som den som mera eger, hvarefter sina egor". Det fanns s k kungsväg och tingsväg av 10 alnars bredd samt byväg och sockenväg som emellertid bara behövde en bredd av 5 alnar. Av kartskisser från 1500-talet framgår med all tydlighet det stråk av viktiga färdvägar vilka sträcker sig från Varberg uppefter Viskan och vidare mot Skara respektive Bogesund (Ulricehamn).

Den som vill studera gamla vägstråk i landskapet gör klokt i att besöka lantmäteriets arkiv. I deras arkiv finner man kartor åtminstone från laga skiftet. De allra äldsta kartorna måste man söka på Lantmäteriets arkiv i Gävle.

Gammal väg i Hajom.

Medeltida ridspång på Brokvarn, Öxabäck.

Vägarnas dragning genom bygderna, deras tillblivelse, betydelse och användning kan man skriva många rader om. Utan att ge sig in i någon diskussion om "Svearikets vagga" så vill jag bara omnämna och kommentera följande beskrivning "*hufvudvägen rundtom i landet var den som konungarna följde på sin eriksgata*". Uppfattningen om denna väg tycks vara att den var belägen i trakterna kring Stockholm och Uppsala och att bivägar ifrån densamma följde floddalarna till de danska provinserna vilket nämns i förbigående. Hur det än var med förhållandet till andra delar av landet kan man ändå konstatera att den s k Viskastigen var av enorm betydelse för bygden - en livslinje.

Bebyggelsemiljön

Under de senaste decennierna har kulturmiljövården fått en annan inriktning än tidigare. Hembygdsföreningarnas hemtagande av olika byggnader från när och fjärran eller från sin omgivning för att bli en representativ byggnadsmodell i hembygdsparken har blivit omodern. Idag pratar man från byggnadsvårdande institutioner om *miljöer*. En byggnad som flyttas från sin miljö mister sin identitet.

Byggnader har däremot alltid flyttats omkring kanske både en och två gånger av olika mer eller mindre tvingande skäl. En viktig händelse i en byggnads historia kan vara konsekvenserna av laga skiftesreformen på 1800-talet, då byarna splittrades. Det kan också vara konsekvenserna av att allmänningarna försvann varvid fattighjonen och backstugusittarna fick flytta ut från gårdarna, från den mark de tidigare bebott vilken nu blivit i "gårdsägo". Huset fick man ta med sig i bästa fall.

Av nytänkandet i det modernare bevarandebegreppet förstår man, att de miljöer man kan finna i bygderna och som kan bevaras i sitt rätta sammanhang är av otroligt värde. De är sällsynta och måste hanteras därefter.

I färdriktningen och nära den nutida asfalterade vägen kan man tyda vår historia. Sträckningen är kanske inte densamma men riktningen. Den leder inte exakt till det dagliga målet - men nästan. Den leder inte över nutidens betongbroar men den leder känslorna till vår ursprunglighet. Alla funderar ibland på sin historia och måste då vika av något. De finns ofta där - spåren, stigarna, vilka leder till vår barndom eller till generationen före eller ändå längre tillbaka. Det måste förbli så att vi hittar tillbaka om vi följer spåren - alltid.

Vi befinner oss i Marks kommun vilken är mitt dagliga arbetsfält i kulturmiljöfrågor. I detta mångformiga landskap behöver man inte leta länge efter de spår vi önskar söka för att få ett vitt begrepp om bygdens historia. Kontinuiteten på historielinjen är stor i området, vilket varit gränsbygd mot Danmark.

Sjuhäradsbygden och särskilt Märk präglas av de stora förläggargårdarna vilka växte upp som svampar ur jorden i samband med industrialismen under senare hälften av 1800-talet. De små stugorna runt om i trakten blev små hemindustrier. Vävstolarna gick varma i de tidigare redan alltför trånga utrymmena. Torpstugornas tidigaste historia är egentligen inte annorlunda än på andra platser. Men knappast någonstans har aktiviteten i de små stugorna i en svensk landsbygd varit så livlig som i hemväverskornas miljö i Märk.

Självfallet var jordbruksnäringen en viktig näring. I de bördiga dalgångarna växte byar upp kring vattenådrorna - den gamla fornfjorden. Många är de klungbyar som växte upp. Man bröt mark och odlade. På magrare marker var det boskapsskötsel som blev den viktigaste sysselsättningen. Ensamgårdar anlades på utmarker. Byarna skiftades till radbyar naturligt uppgradade mot vattendrag, åsar eller bergsryggar. Under knappa förhållanden uppstod ett levnadsmönster som ligger långt från dagens levnadssätt. Torparna och backstugefolket levde sitt eget liv. I kulturmiljölandskapet är det intressant att leta efter dessa mönster och försöka sätta sig in i betingelserna som rådde förr. Det är för förståelsen av dessa företeelser som kulturminnesvården är viktig.

Om renoveringsprojekt

Intresset av att värna om kulturmiljöerna är stort inom Marks kommun. Tidigt upprättades ett inventeringsarbete varvid de gamla husen och miljöerna dokumenterades. Läns museet producerade inventeringsdokument sockenvis, vilka senare bearbetades till ett lokalt kulturmiljöprogram "Marks kommun Kulturmiljöprogram". Författaren har bidragit till uppdatering av programmets innehåll. Detta åtgärdsprogram "Bevara oss väl" har sedan resulterat i praktisk handling.

Ur detta kan man utläsa kommunens ambitioner att arbeta för en god kulturmiljövård i avsikt att bevara värdefulla objekt. Dessa kan vara enstaka byggnader såväl som hela miljöer. Marks kommun kommer att instifta en kulturmiljöfond för att bidra till kulturmiljöarbete samt stöd till enskilda initiativ.

Ofta möts man av kommentaren: ”*Man kan ju inte bevåra allt! - Jo visst*” borde man svara på det påståendet. Det måste vara i var och ens intresse att inte förstöra någonting egentligen. Det finns oftast ingen anledning till varför man skall underlåta att underhålla sin byggnad. Att man vill ersätta en byggnad med ny är inget försvar. Att en byggnad är dyr att underhålla är ett annat argument. Klart att det blir dyrt att underhålla om man låter kåken falla sönder. Nu vet vi alla att samhället fungerar inte på det sättet. Det finns trots allt tämligen naturliga anledningar till att ”gammalt kräver nytt”. Men med lite eftertanke kan man lyckas att övervinna rivningshot.

Utöver ovan nämnda projekt med kvarnar kan nämnas avancerad renovering av en långloftstuga i byn Botten. Byggnader har renoverats i Rydal och en äldre villa i Sätilla. Senast pågår renovering av en stuga vid Fotskäls kyrka.

Som anordnare av arbeten, vilka till stor del genomförs av arbetslösa byggnadsarbetare och andra hantverkare står hembygdsföreningar med stöd av exempelvis kommunen eller andra bidragsgivare. Arbetena skall vara kompetensutvecklande varvid ett flertal har fått utbildning i äldre tekniker. Finansieringen ordnas till största delen genom byggnadsvårdsbidrag från Riksantikvarieämbetet. Kommunen, länsarbetsnämnden eller företag och privata tillhör också bidragsgivarna. I många projekt ingår också användandet av återbruksmaterial från rivningar.

Vision blir verklighet

Höstlöven faller och virvlar omkring i vinden innan de i en sirlig spiral faller mot det mossiga taket och avtecknar sig färggrant mot den gröna mossan som växer över det gamla teglet på stugan. Mossan har fått fäste mellan det trasiga takteglet där rester från det gamla spåntaket ruttnat och ger tillsammans med den förmultnande taknävern näring. I mossan gror en tanig björk. Skorstenens slamning ramlar loss och blottar gråstenen. Naturen håller på att återta herraväldet i takt med myrornas aktiviteter i den murkna timmerstommen. Fönsterbrädan hänger slappt under fönstret på gaveln som gett vika för myrornas och fuktens attacker. Det luktar fuktigt trä genom de trasiga rutorna. Korsdraget för ut dofterna till betraktaren. De öppna fönstren inbjuder till oväntat besök. Jordhögen utanför kallmuren är spår efter grävling.

En blick genom dörren innanför ”nyckelhålsskonken” ger klarhet om byggnadens invändiga skick. Knarret från de breda golvbrädorna har tystnat för länge sedan och därmed ”hemtrevnaden”. Taket har ej stått emot tak-

Utbyte av stockar i långloftstugan, Botten.

Långloftstugan, Botten, akvarell av Emir Aganović.

droppet och likt draperier hänger rester av gardiner och takfärg. I detta ögonblick inträffar något som till att börja med verkar obegripligt: tanken att rädda denna förfallna byggnad till eftervärlden. Att sätta verktygen i denna 250-åriga byggnad där myror och svampar gör allt för att återta naturmaterialet.

Intresse, mod och strategi är lösenorden. Utgångsläge - täta taket - ta bort fukthärdar - lufta. Efter att ha flyttat myrorna till en annan miljö och förpassat svamparna kan man spika för fönster dörrar och lämna över till nästa generation - huset är räddat! Detta är den enklaste varianten för att rädda en byggnad.

Nästa steg kan vara att skaffa en intressent. Den första intressenten borde vara envar - själv är bästa dräng. Om ändå inte - kan man om man inte vill hyra ut byggnaden, ordna ett eget gårdsmuseum eller gästrum. Hembygdsföreningen eller byalaget kanske kan vara intresserade. En byggnad mår bäst av att brukas.

Så till steg tre. Detta kan kräva tid, envishet men framför allt en övertygelse om byggnadens värde. En kontakt med kommunens kulturmiljöhandläggare eller antikvarie om sådan finns rekommenderas. Allt fler kommuner anställer sådan kompetens idag. Om kommunen slår ifrån sig, kan länets länsmuseum hjälpa till. Där finns oftast kontakterna till länsstyrelsens kulturmiljöenhet. Det är de som fördelar Riksantikvarieämbetets bidragsmedel.

Byggnadsvårdsbidrag kan vara lösningen. Olika former av arbetsmarknadsprojekt kan också vara en lösning för att få det praktiska arbetet utfört, särskilt om det är en förening eller liknande som är anordnare. Framför allt ge inte upp! Pröva fler gånger. Ni ska veta att vad som är omöjligt idag kan vara självklart i morgon. Det kallas för utveckling. Det är ofta enkelt att göra första insatsen och nästan aldrig för sent.

- Detta har varit en del av mitt bevarandejobb i Mark.
- Detta är min erfarenhet som jag härmed vill dela med mig av.
- Detta är mitt inspirationsbidrag till dem som, inför ett nytt sekel, inser värdet av att bevara tidigare seklers traditioner.

Käll- och litteraturförteckning

Gustafson, J. & Holdar, C.G. *På jakt efter en hembygd*. 1986.

Melander, A. *Sätla Pastorats Jordeböcker*. 1927.

Melander, A. *Anteckningar om Mark och Bollebygds härader i Älfsborgs län*. 1913.

Sveriges bebyggelse: Älvsborgs län del VI.

Sveriges Nationalatlas 1992. *Infrastrukturen*.

Det medeltida altarskåpet i Fotskäls kyrka

INGEMAR SVENUNGSSON

Fotskäls kyrka är byggd 1864 på samma plats som den förutvarande kyrkan. Den gamla kyrkan var medeltida, murad av sten, tillbyggd och förbättrad samt försedd med valv 1804. Det sägs att den nya kyrkan byggdes utanpå den gamla och först när den var färdig revs den ursprungliga. I en förteckning från 1830 ges upplysningar om den gamla kyrkans inventarier. Där nämns att man planerat för en ny altartavla och att den äldre föreställer jungfru Maria med barnet. Altarskåpet var tydligen i så dåligt skick att det blev undanställt. Detta altarskåp har nu fått sin plats i Fotskäls kyrka.

*Fotskäls kyrka.
Foto: Jan Berg*

Det finns en anteckning om altarskåpet i friherre Gabriel Djurklous' skriftliga redogörelse från hans västgötaresa år 1869:

”Kyrkan nybygd 1864 af sten har torn och är efter nyaste smaken. Allt gammalt är dock sorgfälligt undanskaffat. På tornets mellanbotten funnos dock några bilder från ett altarskåp nämligen Madonnan med barnet och 2 manliga helgon, det ena utan attribut, det andra med en liten till knäet räckande pilt stående vid högra sidan. Vidare 3 större grupper 16 à 17 tum höga och 11 tum breda, föreställande:

No 1 En skägglös man och en qvinna, båda i fotsida drägter, mannen ledande ett barn, qvinnan bärande ett annat och vid deras fötter kifvas tvenne något större barn om en gryta.

No 2 Man och kvinna båda med stora hufvudbonader han ledande, hon bärande ett barn och

No 3 likaledes ett par, bakom hvars hufvuden 2 skäggiga ansigten framticka. Dessa grupper äro ej så illa skurna och hafva efter all anledning tillhört det gamla altarskåpet, hvilket nu låg utkastadt i bårhuset. Wid kyrkans ombyggnad skall denna altarprydnad hafva varit temmeligen oskadad och visar bäst huru nödvändigt det är att någon kontroll vinnes vid kyrkobyggnader. Genom hopsamlade af de qvarvarande fragmenterna, kunde man se att skåpet varit 5,9 fot högt och 2,9 fot bredt, inneslutande en 4 fot hög Madonnabild, hvilken varit omgiven af en strålgloria samt en blå oval krans troligtvis föreställande moln och hvarå Engla eller såsom i Kinnarumma aspostlahufvuden varit fästade. Allt detta hopsamlades nu och uppbars på mellanbotten”.

I samband med kyrkans renovering 1914 deponerades altarskåpet på Borås museum och har varit placerat i Kinnarumma kyrka i Ramnaparken fram till att skåpet togs ner för konservering i december 1996. I början av 1900-talet återupptäcktes den medeltida kyrkliga konsten och samlades in och visades på olika museer. Fotskäls församling begärde för några år sedan att få tillbaka altarskåpet. Riksantikvarieämbetet beviljade återflyttning på villkor att altarskåpet konserverades och renoverades av godkänd konservator. Det placerades i Fotskäls kyrka i september 1997 och hör för närvarande till kyrkans mest sevärda inventarier. Dopfunten från 1100-talet samt en primklocka från den romersk-katolska tiden utgör jämte altarskåpet kyrkans äldsta inventarier.

Nedanstående historik och beskrivning är hämtad ur konservator David Edvardssons uppgifter, som lämnades i samband med att altarskåpet insattes i kyrkan 1997.

Altarskåpet är från senare delen av 1400-talet och troligen importerat från Lübeck, som var ett betydande centrum för produktion av kyrklig konst vid denna tid. Det utesluter inte att det kan vara ett svenskt arbete med påverkan

från norra Tyskland. Träsnideriet har hög kvalitet med fina detaljer. Den ursprungliga bemålningen har gått förlorad förutom små fragment på skulpturerna. Nuvarande bemålning är troligen från 1674. Senare delen av 1800-talet blev hela skåpet övermålat med vit limfärg. Under tiden på Borås museum har den vita färgen avlägsnats, möjligen i samband med att skulpturerna plockades ur för att visas på Göteborgsutställningen 1923. Altarskåpet är en triptyk d v s tredelat skåp bestående av mittdel och två flyglar. Det är gjort i ek med undantag av kompletterande delar, som är gjorda i barrträ. I mittdelen (korpus) och i flyglarnas nischer har funnits en krönlist och en baldakin, troligen bestående av en kölbåge med gallerverk s k masverk. Nertill har funnits en sockel. Flyglarna är fästade mot mittdelen med gångjärn. När skåpets flyglar är stängda, visas målningar på flyglarnas utsidor.

Altarskåpets vänstra flygel, insida, nedre relief föreställande Anna, Marias moder, med sina tre män - Joakim, Kleofas och Salome. Foto: Jan Berg

Mittdelen (korpus)

Maria med Jesusbarnet. Maria är krönt och hon vilar sin fot på månskäran (symbol för Maria). En mandorla omgärdar Maria och två av de tolv apostlarna i skulptur, som varit fästade på mandorlan, finns bevarade. Spår efter fastsättning visar sex urtag för skulpturer på kvarvarande sida. Från skulpturens bakkant har troligen en strålkranz utgått.

Flyglarnas utsidor (syns ej på bilden till höger).

Vänster flygels utsida har Mose med lagtavlorna som motiv. I höjd med huvudet finns några otydliga bokstäver, M och S, som kan tydas som Moses. Höger flygel föreställer Aron med huvudbonad (tiaran), skägg och axellångt hår. Dräkten i renässans är rikt dekorerad. Bokstaven A är textad till höger om figuren.

Flyglarnas insidor

Flyglarnas insidor är uppdelade i två nischer med en relief i vardera nisch med motiv från ”den heliga släkten”. Legenden om den heliga familjen härleds från de apokryfiska evangelierna (utombibliska skrifter) och finns sammanställda i ”Legenda Aurea” av Jacobus Voragine (1230-1298). Enligt denna legend skulle Anna, Marias moder, haft tre män, Joakim, Kleofas och Salome. Anna fick tre döttrar – med Joakim fick hon Maria, Jesu moder, med Kleofas fick hon Maria Kleofas, med Salome fick hon Maria Salome. Flyglarnas fyra reliefer skildrar Anna med sina tre män i samtal och hennes tre döttrar med sina respektive familjer.

Vänster flygel, insida, övre relief

Maria Salome med Johannes, evangelisten, på sin arm med kalk, hennes man Sebedeus med Jacob d ä med pilgrimsmussla.

Nedre relief

Anna med sina tre män.

Höger flygel, övre relief

Maria med Jesusbarnet på vänster arm med Josef.

Nedre relief

Maria Kleofas med Jacob d y vid bröstet. Vid hennes fötter sitter Simon och Judas Taddeus och äter ur en gryta. Hennes man Alpheus står vid hennes vänstra sida och håller Josef i handen.

Altarskåpets insida (se beskrivningar på motstående sida). Foto: Jan Berg

Ramarnas utsidor har varit brunröda i caput-mortum kulör. Ramarnas insidor har varit tvåskiktigt röda och bakgrunderna till figurerna har varit glansförgyllda på röd bolus - fragment av detta har påträffats. Skulpturernas dräkter har varit förgyllda med blått azuritfärgat foder, fotplattor gröna. På grund av att altarskåpet under någon tidsperiod haft en tveklaktig förvaring, har det varit kraftigt nedsmutsat, vilket fortfarande märks i veck och fördjupningar. Vid renoveringen har några bräder i bakstycket bytts ut och nya socklar har satts in under figurerna. Halva mandorlan runt madonnan är nygjord.

I Fotskäls församling är vi tacksamma för att ha fått tillbaka detta värdefulla altarskåp. Självklart skall inte kyrkan vara ett museum, utan en levande kyrka i vårt tid. Men kyrkans inventarier hjälper oss att förstå gångna släkten och deras kärlek till kyrkan och deras uppoffringar för att kyrkan skall stå i ett värdigt skick. Kyrkans inventarier skall också vara något, som hjälper oss in i evangeliet. För att förstå vår egen tid, måste vi se tiden i historiens ljus. För att förstå evangeliet och föra det kristna arvet vidare till nya släkten, måste vi gå tillbaka till de kristnas rötter d v s till Jesus själv och hans apostlar.

Käll- och litteraturförteckning:

Bexell, S. *Götheborgs Stifts Historia och Herdaminne*. 1835.

Djurklou, G. *Också en fornforskare*. Föreningen för Västgötalitteratur 1967.

Markving, G. *Kyrkorna i Sjuhäradsbygden*. 1981.

Antikviriskt topografiska arkivet ATA. Djurklou, G. Antiquitets intendentens reseberättelse, Älvsborgs län 1868-70.

Göteborgs domkapitels arkiv. Inventarieförteckning Fotskäls kyrka 1830.

Kakelugnsmakare i Skene

ANNA LINDQVIST

Av en tillfällighet påträffade jag ett fotografi i Borås Museums arkiv, som väckte min nyfikenhet. Fotografiet föreställde en kakelugn, som var placerad i förmaket på Örby prästgård. Kakelugnen var rund, försedd med nisch och tennglaserad med ett högkvalitativt och konstnärligt dekormåleri, som tydde på 1700-talets sista årtionden. En liten notering uppgav att den var tillverkad av Johan Lund i Skene. Det är mycket sällsynt att man överhuvudtaget kan härleda kakelugnar till speciella mästare och denna var dessutom en utsökt tennglaserad 1700-talsugn tillverkad av en landsortsmästare.

Kakelugnar hade tillverkats i Sverige i mindre skala under 1500- och 1600-talen, men fick ett uppsving i slutet av 1700-talet i samband med en ny bränslesnål konstruktion. Carl Johan Cronstedt och Fabian Wrede presenterade 1767 den bränslebesparande kakelugnen med rörsystem. Den nya modellen presenterades i en liten skrift 1775 och spreds därigenom snabbt till kakelugnsmakarna runt om i landet. Kakelugnarnas form och dekor följde det rådande modet och framför allt stockholmsmästarna var lyhörda för de nya stilarna. Landsortsmästarnas kakelugnar var i slutet av 1700-talet till större delen gultonade, gröna eller bruna. Tennglasyren, som ger den vita opaka glasyren, kräver högre smältpunkt än den vanligare blyglasyren och därför krävdes bättre och mer välbyggda ugnar. Proceduren är betydligt mer komplicerad, då godset brändes två gånger och dekorationerna på kaklet utfördes ”vått i vått”. Det var en svår och kostnadskrävande teknik och endast ett fåtal landsortsmästare hade därför möjlighet att tillverka tennglaserade kakelugnar.

Det var i och för sig inte så märkvärdigt att kakelugnen i Örby prästgård var tillverkad i Skene, då platsen under lång tid varit en känd krukmakarort. Förekomsten av lera av hög kvalité och möjligheterna till avsättning har styrt lokaliseringen av kruk- och kakelugnsmakarverkstäderna. I Skene fanns en

för ändamålet utmärkt lera vid Viskans stränder, vilken även lär ha införskaffats av tillresande mästare från Göteborg. De färdiga lergodsprodukterna avyttrades på marknaderna i Skene och Kinna, men även längre bort som t ex i Kungsbacka och Svenljunga.

Men vem var då denne Johan Lund och var hade han lärt sig sitt hantverk? Varför etablerade han sig just i Skene? Och kan man med säkerhet veta att det var han som tillverkade kakelugnen i Örby prästgård? Under jakten på uppgifter om Johan Lund har en rad andra kruk- och kakelugnsmakare framträtt och skapat en bild av Skene som ett kruk- och kakelugnsmakarcentrum. Den förste kände kakelugnsmakaren i Skene som påträffats i det genomgångna källmaterialet är Nils Friedric Holm.

Nils Friedric Holm

I juni 1759 skrev kakelugnsmakargesällen Holm i Stockholm ett brev till Magistraten i Borås och ansökte om att få burskap i staden. Han hade vid ett tillfälle blivit bekant med en handlande från Borås och hört att det inte fanns någon verksam kakelugnsmakare där. Magistraten biföll hans begäran, ”då ingen kakelugnsmakare fanns i staden.” Han blev antagen som mästare i juli samma år vid Stockholms Kakelugnsmakareämbete. Han slog sig ner i Borås, där han 1761 fick burskap samt ingick äktenskap med Kristina Andersdotter Siönberg. År 1763 sålde han tomt och gård under No 157 samt en lycka belägen på Sandgården. Det framgår inte av lagfartsregistret när han köpte desamma. Sannolikt flyttade han sin verkstad till Skene samma år. Varför han valde Skene som verksamhetsort är oklart eller om det redan fanns en etablerad rörelse där. Några produkter av hans tillverkning är inte kända. Det finns en kruka i Borås Museums samlingar med texten Borås Anno 1766 (BM 5706), som eventuellt kan tillskrivas honom. Det finns ingen annan känd kruk- och kakelugnsmakare verksam i Borås vid denna tid. Borås har överhuvudtaget inte haft många kruk- och kakelugnsmakare. Inte ens efter de omfattande stadsbränderna 1822 och 1827 märks någon markant ökning. Det är lite egendomligt, då behovet av kakelugnar i de nyuppförda husen borde varit betydande.

År 1766 avled Holms hustru Kristina Andersdotter Siönberg. Bouppteckningen avslöjar att verkstaden var belägen på Skene Björsgårds ägor och att hemmet inte var direkt fattigt.

Sista gången Nils Friedric Holm omnämns i kyrkoböckerna är den 27 januari 1769 då hans dotter Stina föds. Modern heter Lena Carlsdotter på går-

den Sobacken. I augusti samma år säljer han sin verkstad med tillbehör och mästarrättigheter till Johan Lund.

Johan Lund

Lund var gesäll hos mästare Johan Wulff i Göteborg mellan åren 1766 och 1769. Han bodde även i dennes hushåll och gifte sig sannolikt 1769 med en syster till Wulffs hustru. Samma år inköpte han Holms verkstad i Skene med tillbehör och mästarrättigheter för 850 daler silvermynt, vilket var en ansevärd summa vid den tiden. Samtidigt erhöll han Magistratens i Borås tillstånd att vinna burskap i staden. Året därpå tillät Göteborgs kakelugnsmakareämbete honom att driva sitt hantverk i Skene ”med förbehåll att av denna Mästarrättighet ei taga anledning til at här i staden sig nedsätta och Embetet med handwerkets idkande intrång göra.” Göteborgs kakelugnsmakareämbete bildades 1763 och mästarna där hade tidigare tillhört bl a skrånorna i Stockholm, Jönköping och Ystad. Först 1802 bildades det första och enda kruk- och kakelugnsmakarämbetet i f d Älvsborgs län, nämligen kakelugnsmakarämbetet i Alingsås. Skråförordningen föreskrev att om det fanns fler än tre mästare i samma stad skulle dessa tillsammans bilda ett ämbete. På Göteborgs Stadsmuseum finns ett antal föremål med anknytning till ämbetstiden, bl a gesällernas välkomna d v s en dryckeskanna som användes vid speciella sammankomster. Den är försedd med små silver- och mässingsbleck med namn, årtal och emblem. En av dessa är utformad med rocaillemönster, drejskiva och verktyg och försedd med namn och årtal; Johan Lund 1765. Lund inträdde sålunda 1765 som gesäll i det nybildade gesällskapet.

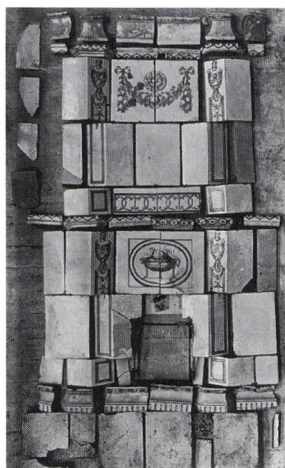
För att bli mästare krävdes en lång lärotid. Lärlingen skrevs in hos en mästare och fick lära sig hantverket under 3-6 år. Ett kontrakt upprättades mellan mästaren och lärlingens föräldrar, där även viss ekonomisk ersättning kunde regleras. Lärogossen ingick i mästarens hushåll och läroåren var ofta mycket mödosamma. När lärotiden var slut krävdes ibland ett gesällprov, som skulle godkännas av ämbetet. Gesällprovet kunde bestå av att tillverka, glasera och bränna en finare kruka eller att framställa en kakelugn. Gesällen hade en helt annan position än lärlingen, vilket även markerades i klädseln. Hans fria ställning innebar bl a möjligheten att ofta byta arbete och ge sig ut på gesällvandringar. Gesällerna arbetade vanligen under ett antal år hos flera olika mästare i olika städer. Det var ingen självklarhet för alla gesäller att bli antagna som mästare. De verksamma mästarna ville inte ha alltför mycket kon-

kurrens och antalet mästare som kunde försörja sig i en stad var ofta begränsat. För att bli antagen som mästare skulle gesällen tillverka ett mästerstycke, som skulle godkännas av ämbetet. Mästarprovet kunde bestå av tillverkning, glasering, bemålning, bränning samt uppsättande av en kakelugn. I protokollen från kruk- och kakelugnsmakarämbetet i Göteborg framgår det att kraven på mästerstyckena varierade beroende på om kakelugnsmakaren skulle vara verksam i Göteborg eller på landsorten. Mästarprovet utgjorde under 1780-talet för en göteborgsmästare av "en målad och glacerad kakelugn efter thenna tidens bruk." För en mästare i Halmstad gällde 1770 "en gul och brunspräcklig kakelugn" och i Kungälv 1773 "en gulsprängd kakelugn".

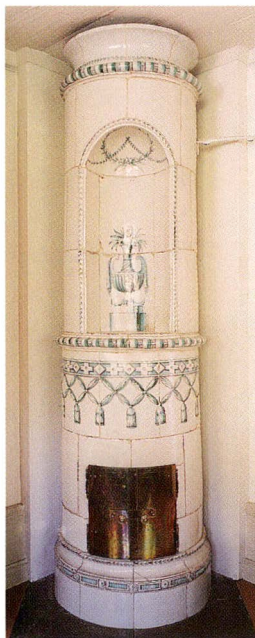
Huruvida Johan Lund behövde visa upp något mästerstycke eller inte är oklart. Ämbetet var mindre noggrant när det gällde landsortsmästarna och Lund verkar ha köpt sina rättigheter. Ett annat sätt var att gifta sig med en kakelugnsmakaränka och överta den befintliga verkstaden. Johan Lund tillverkade minst tre kakelugnar till Örby prästgård, varvid en fortfarande finns kvar i huset. De andra två såldes eller skänktes till Göteborgs Stadsmuseum och Nordiska Museet i Stockholm. Göteborgs Stadsmuseum kan tyvärr inte återfinna någon sådan kakelugn i sina magasin. Kakelugnen i Nordiska Museets samlingar inköptes till en kostnad av 215,10 kronor år 1917 från församlingen genom prosten H Block. Kakelugnen är flat med skänk och dekor i gult och rödbrunt. Båda kakelugnarna har en typisk dekor för den gustavianska tiden; festonger, girlander, kransar, urnor och hermer. Kakelugns-tillverkningen i Göteborg var vid denna tid högtstående, mycket tack vare förebilderna från stadsarkitekt Carl Wilhelm Carlbergs ritningar på kakelugnar till bl a Partille herrgård och Gunnebo slott. Lund hade sannolikt täta kontakter med ämbetet i Göteborg och påverkades av de nya influenserna. Örby prästgård är, enligt uppgift, uppförd 1784 och senare påbyggd. Det skulle innebära att kakelugnarna kan dateras till den tiden.

I en avskrift efter anteckningar av prosten Block i Örby, som förvaras i Borås Museums arkiv, uppges att Lund 1781 leverade fyra kakelugnar till Flohults skola. "Uti Scholae byggnaden vid Flohult hafwer undertecknad förfärdigat fyra stycken pottkakelugnar, en stor och trenne mindre med sine tillhöriga pipor till ett föraccorderadt pris 25 Riks D:r Specie och hafver jag desse Tjugufem Riksdaler specie riktigt bekommit, som qvitteras, Flohult den 19:de September 1781. Johan Lund" Träfötterna till kakelugnarna tillverkades av Anders Eriksson "För 14 st svarfwade pelare till kakelugnarna på Flohult hafver jag bekommit Tolf Sch Specie, som qvitteras, Kläteberg d 24 Sept 1781. Anders Eriksson i Kläteberg." Flohults skola låg i Sätilla socken och är tyvärr sedan länge riven.

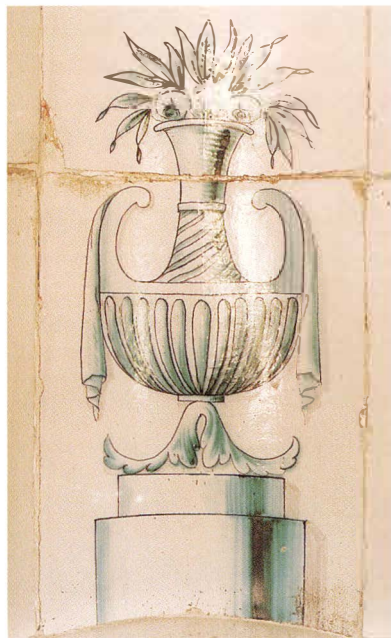

Kakelugn tillverkad av Johan Lund. Nordiska museets samlingar.

Kakelugnen i Örby prästgård stod sannolikt ursprungligen på trä- eller järnfötter. Dekormålningen är skickligt utförd och ger en trompe l'oeilleffekt genom en svag skuggverkan med manganoxid. Foto: Helena Törnqvist

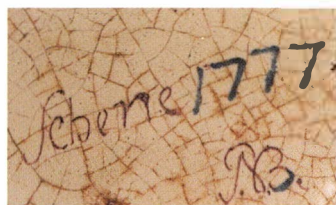
Året därpå förklarades Lund i konkurs. Han inkom till häradshövdingen med förklaringen att han genom olyckliga omständigheter hamnat ”uti fattigdom och oförmögenhet”. För fem år sedan hade han haft en misslyckad bränning av krukor och kakelugnar, då värden för minst 280 riksdaler förstördes och kort dessförinnan förstördes produkter för 170 riksdaler. Dessutom hade hans hustru varit sjuk i sju års tid i lungsot och varken kunnat sköta hemmet eller biträda honom. I konkursakten upptas bl a en byggnad med fyra rum till ett värde av 33 riksdaler och 16 skilling. Bland fordringsägarna uppges bl a greve Sparre på Torpa.

Det finns även tre stycken ljusstakar bevarade, som är tillverkade av Lund. Det har sannolikt ursprungligen varit två par. Det ena paret finns i Örby kyrka och en enstaka deponerades av församlingen 1910 till Borås Museum (BM 4623). De liknar till formen 1600-tals altarljusstakar av malm eller driven mässing. Ljusstakarna är 22,5 cm höga, tennglaserade och har en polykrom dekor i form av blomsterknippen. På foten står Johan Lunds namn. På undersidan återfinns en målad datering Schene 1777 och en signatur som kan uttydas P N B. Dekoren är stilsäkert utförd i grönt, blått, violett

och gult, som åstadkoms av koppar, kobolt, mangan och antimonoxid och signaturen i botten är utformad på samma sätt som signaturerna på de samtida fajanserna från t ex Rörstrand och Sölvesborg. Ljusstakarna, som man med säkerhet kan tillskriva Johan Lund, framstår som mycket märkvärdiga. Drev Lund en mindre fajansfabrik i Skene? Finns det fler fajansföremål av hans tillverkning? Är det signaturen PNB som utfört dekoren och hade han varit verksam som målare på någon av de större fabrikerna?

Ljusstakarna i Örby kyrka. Foto: Helena Törnqvist

Ljusstakarnas undersida daterade: Schene 1777 P N B.

Lund avled 1790 och efterlämnade hustrun Maria Lovisa Borgström och två söner. I sockenstämmoprotokollet från april 1792 uppges det ena rummet i avlidna kakelugnsmakaren Lunds bofälliga hus i Skene Björsgård redan nedfallit och fara är att det andra rummet, som vilar på några svaga stolpar, snart faller ner över änkan och barnen. De skulle tillsvidare få bo i fattigstugan till man får klart från Magistraten i Borås om deras fortsatta underhåll. I augusti samma år inlämnade kronolänsman Ekholm till fattigkassan 8 riksdaler och 40 skilling specie, vilket var auktionspengar för Lunds försålda egendom. Vem som övertog den fallfärdiga verkstaden är okänt. Eventuellt var det kakelugnsmakare Jacob Stenbom, som omnämns första gången som verksam i Skene 1802, då hans hustru Sofia Ramm avled.

Jacob Stenbom

Kakelugnsmakarmästarna Jacob Stenbom och Paul Delphin ansökte 1793 hos Magistraten i Borås att få driva sitt hantverk i staden. Delphins ansökan bifölls, medan Stenboms ansågs som överlopp, då knappast en kakelugnsmakare kunde försörja sig i Borås. Eventuellt begav sig Stenbom då till

Skene och övertog Lunds gamla verkstad. I bouppteckningen efter hans första hustru 1802 uppges att byggnadsbeståndet bestod av verkstad och brännskjul med ugn och kammare till ett värde av 6,32 Rd, men inte var den var belägen. Änkan uppges dock 1815 bo i backstugan Kullen. Vad Stenbom hade för bakgrund och varför han bosatte sig i Skene har i skrivande stund inte gått att utröna. Det finns en kakelugnsmakarmästare Jacob Stenbom antecknad i Varberg 1784-86. Stenbom gifte om sig 1807 med pigan Maria Abrahamsdotter och fortsatte verksamheten till sin död 1810. Änkan drev sedan verkstaden vidare med hjälp av olika gesäller. Sannolikt gifte hon om sig med kakelugnsmakargesällen Nils Holmström, som dock avled redan 1812. Hon fick 1814 en ny gesäll vid namn Nils Berndtsson. När han fyra år senare avled står han som mästare och efterlämnade sin trolovade fästmö.

Nils Berndtsson är ett exempel på hur svårt det kunde vara att bli mästare. År 1800 blev han vald som åltgesäll vid kruk- och kakelugnsmakarämbetet i Karlskrona. Åltgesällen var förbindelselänken mellan mästare och gesäller. Han skulle vara närvarande då lärlingarna skrevs ut till gesäller för att välkomna dem till gesällskapet. Det var ett statusfyllt uppdrag. Fem år senare påträffas Berndtsson i protokollet från göteborgsämberet, då han valdes till styckmästare. Under tiden som gesällen arbetade med sitt mästerstycke kallades han för styckmästare. Av någon anledning blev Berndtsson inte antagen som mästare. 1813 finner vi honom som gesäll hos kakelugnsmakaren Nils Nilsson i Alingsås för att året därpå arbeta hos änkan Stenbom i Skene. När Berndtsson avled 1818 var han 51 år! År 1815 nämns för första gången att Stenboms verkstad heter Kullen och är en backstuga. Den låg troligen på Björsgårdens, Bengtsgårdens och Gästgivargårdens samfällda mark på Västra Rotens allmänning. Änkan fortsatte att driva verkstaden fram till sin död 1821 med hjälp av olika gesäller. En av gesällerna, Petter Wikström, övertog sedan verkstaden.

Paul Andersson Delphin

Paul Delphin ansökte samtidigt med Stenbom 1793 hos Magistraten i Borås att få burskap i staden. Medan stadens äldste ansåg att Stenboms ansökan var överlopp, antog de Delphin till "Contingentborgare för nödigt och nyttigt". En kontingentborgare var en person som utan att äga burskap hade rätt att idka handel i en stad mot att han betalade en särskild avgift. Anledningen till att de biföll Delphins begäran var kanske att han tidigare varit gesäll i staden. Han finns antecknad som gesäll i Borås 1778, då en dotter föds. Den

enda kakelugnsmakaren som finns omnämnd i Borås vid denna tid är Mårten eller Martin Sjöström. Sjöström gick i lära i Ystad 1761-62, där han 1775 även blev antagen till mästare. Vilket år han kom till Borås är oklart. Han avled redan 1782 i Borås. Delphin tillhörde också ämbetet i Ystad, där han blev antagen som mästare 1780. Han hade gått i lära hos mästaren Lars Lundgren i Ängelholm mellan åren 1772-75.

År 1795 är han med säkerhet verksam i Skene, då hans son Jöns Christopher föds där. Delphin avled redan 1802 och i bouppteckningen uppges Grandahl, vilket var en backstuga belägen under Per Eriksgården. Huset bestod av ett bostadsrum, verkstadsrum, bränningsrum m m samt ett skjul. Det är intressant att jämföra Delphins bouppteckning med Stenboms hustrus som avled samma år. Delphins verkstad värderas dubbelt så högt som Stenboms och även lösöret värderas till det dubbla.

Änkan Delphin fortsatte rörelsen med bl a verksgeännen Jonas Lundgren, som dock flyttade till Varberg 1820. Den yngste sonen Jonas Delphin, född 1797, drev verksamheten fram till 1822 då han avled. I bouppteckningen efter honom upptas endast hans gångkläder och när modern året därpå avled uppges i bouppteckningen "en gammal upprutten stuga", värderad till 2 Rdr och "en kakelugnsmakarewerkstad, redskap, 3 skifvor med formar och risten m m" till 2.16. Jonas Delphins änka gifte sedan om sig med kakelugnsmakaren Petter Wikström och flyttade till Kullen och därefter tycks verkstaden vid Grandahl upphöra.

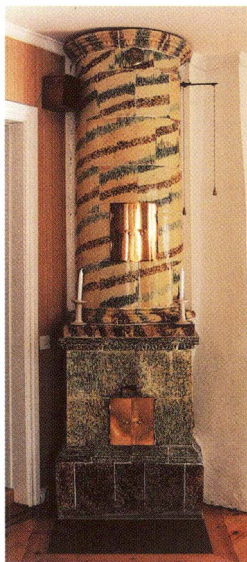
Petter Wikström

Petter Wikström kom som gesäll till Kullen någon gång mellan åren 1815 - 18 och övertog rörelsen efter änkan Stenboms död 1821. Wikström var född Winberg 1794 i Skåne och utbildad hos mästaren Jonas Malmgren i Ängelholm mellan åren 1810 - 1814. Han skrevs ut under namnet Wikström. Det var vanligt att den nyblivne gesällen bytte namn för att markera övergången från lärling till hedersvärd gesäll. Han gifte sig med Jonas Delphins änka Karolina Lundberg och valde tydligen verkstaden vid Kullen framför Grandahl. Wikström blev antagen som borgare och mästare 1822. Han drev verkstaden med flera gesäller och lärlingar. I bouppteckningen efter hustrun 1849 upptas bl a 3 kakelugnar à 5 Rdr samt "Öfrigt lerkärlsarbete af krukor, fat, tallrikar, muggar och krus" till ett värde av 40 Rdr. År 1851 uppges i kronofogdeberättelsen att tillverkningen bestod av kakelugnar och stenkärl av diverse sorter till ett värde av 40 Rdr. Man kan inte med säkerhet till-

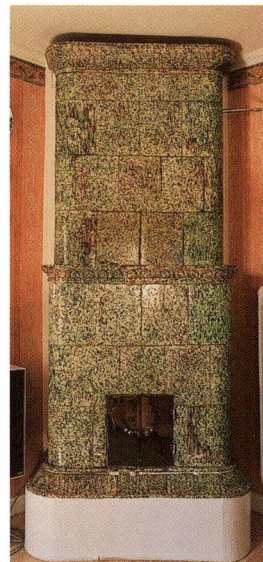

skriva honom några produkter. På förläggargården Kronäng, som är uppförd 1842, finns en kakelugn som tidsmässigt kan vara av hans tillverkning. Den är en s k kolonnkakelugn, en cylinder på ett fyrkantigt postament, vilken blev populär under sengustaviansk tid men fortsatte att tillverkas i olika utföranden under nästan hela 1800-talet. Kaklen har en gultonande blyglasyr över en engobe och överlivet har en säregen diagonal eller spiralvriden svampmålning i grönt och brunt.

Till höger: Kolonnkakelugnen i förläggargården Kronäng. Foto: Anna Lindqvist

Längst till höger: Stängglaserad kakelugn i Assberg Gyltegård, Skene, uppförd på 1850-talet. Foto: Helena Törnqvist

Nedan: Kakelugn med mjukt rundade hörn och kantbård i senempir. Upp-satt i Ännagården, Kinna, 1982 av Kinna Hembygdsförening. Foto: Helena Törnqvist

År 1855 låg driften i verkstaden nere eftersom Wikström var sjuk och året därpå avled han. Verksamheten tycks ligga nere fram till 1861 då gesällen Carl Erik Anjou anlände och ånyo startade produktionen. Mellan 1863 och 1868 arrenderade Anjou verkstaden, som bestod av en brännugn, en glattugn och två drej-skivor. Tillverkningen för denna period uppgick till mellan 15-20 kakelugnar och 40-50 skockar lerkärl per år. En skock utgör 60 stycken, vilket betyder en tillverkning av 2 400-3 000 lerkärl per år. Anjou uppförde 1868 en egen verkstad och flyttade sin tillverkning dit. Änkan fortsatte rörelsen med bl a kakelugnsmakaren Christian Pettersson, som kom till Skene 1869. Han övergav Kullen 1878 och startade en egen verkstad vid fastigheten Lyckan.

Carl Erik Anjou

Carl Erik Anjou övergav verkstaden på Kullen 1868 och uppförde istället en egen verkstad. Verkstaden och bostadshuset på Tålyckan, Bönkullalid, under Skene Kullagården, finns fortfarande kvar i Skene-Örby Hembygdsförenings ägo. Anjou föddes i Vimmerby 1837 och utbildade sig hos kakelugnsmakaren L W Hagberg i Söderköping mellan åren 1854 - 1856. Han kom till Skene från Göteborg 1861 och arbetade som gesäll hos Wikströms änka på Kullen. Tillverkningen bestod av kakelugnar och lerkärl. Carl Erik Anjou avled 1873 och samma år anlände kakelugnsmakaren Samuel Johansson, som två år senare gifte sig med änkan Matilda Sjöborg. År 1874 tillverkades 15 kakelugnar till ett värde av 250 kr och 24 000 lerkärl till ett värde av 2 000 kr. Tillverkningen minskade drastiskt i och med att konkurrensen från de andra verkstäderna ökade. År 1878 tillverkades 13 kakelugnar och 4 500 lerkärl. I verkstaden hade Johansson hjälp av Anjous son, John Alfred och ett flertal gesäller och lärlingar. Den siste krukmakaren var John Alfreds son Karl, som drev verkstaden fram till sin bortgång 1959. Tillverkningen bestod under de sista åren mest av blomkrukor, lergökar och övriga enklare lerkärl.

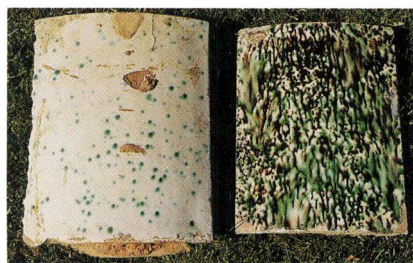
Anjous krukmakarverkstad utgör idag en unik hantverksmiljö med stora kulturhistoriska värden. Förutom verkstadsbyggnaden finns även bostadshuset och uthus bevarade. I verkstaden finns ett stort urval av kakelformar och färdiga kakel. Den kanske mest märkliga formen är på baksidan signerad och daterad; C E Anjou 1868, d v s samma år som han uppförde verkstaden. Den föreställer en jägare med vandringsstav och hund omgiven av träd. Motivet och utformningen hör hemma i biedermeierstilen, som var en omtyckt förebild vid kakelugnstillverkningen i mitten av 1800-talet. Dessa kakel-

Form, signerad och daterad C E Anjou 1868 och färdigbränd medaljongkakel samt del av krön. Foto: Helena Törnqvist

ugnar pryds ofta med en medaljong och krönet dekoreras med friskulpturerade figurer, blommor och blad. De är vanligtvis helt vita, medan Anjous har utfört en fantasifull målning och stänkdekor.

Bildserien nedan visar ett urval av bladkakel, friser och krön, som finns bevarade i Anjous verkstad. Foto: Helena Törnqvist

Stänkmålade bladkakel.

Under nyrenässansen blev de reliefmönstrade kakelugnarna i mörka glasyrer populära.

Bladkakel med ornerat mönster. Till vänster med prismamönster och till höger med diagonalmönster. Rörstrand presenterade mönstret i sina priskuranter från 1880-talet och typen blev mycket populär samt spridd över hela landet.

Stänkmålade friser i nygotik.

Brunglaserat krön.

Det sena 1800-talets verkstäder

Genom beslutet 1846 avskaffades skråtvånget och 1864 infördes näringsfrihet. Det innebar att fler hantverkare etablerade sig på landsbygden. Kruk- och kakelugnsmakarna i Skene utgjorde inget undantag. I slutet av 1800-talet var sex verkstäder igång samtidigt i Skene. Konkurrenten var dock stor från de större fabriker, som alltmer börjat maskinpressa kakel. I början av 1900-talet ändrade kakelugnsmakaryrket karaktär och blev nästan enbart uppsättare av inköpta fabrikstillverkade kakelugnar.

Den siste kruk- och kakelugnsmakaren på Kullen hette Carl Johan Arleij. Han var född 1847 i Ystad och kom till Skene från Laholm 1876. Han övertog verkstaden efter Wikströms andra hustrus död 1884. Han fick handelsrättigheter 1888 och drev krukmakeriet fram till sin död 1899.

Christian Pettersson startade också en egen verkstad efter några år hos Wikströms änka. Han var född 1849 i Aringsås, Jönköpings län och kom därifrån till Skene 1869. Han utbildade sig hos Anjou och förestod några år änkan Wikströms verkstad på Kullen. År 1878 startar han en egen verkstad på Lyckan på Skene Björgårds ägor. Anledningen var sannolikt att han vid den tidpunkten ingick äktenskap med Charlotta Lundin. Tillverkningen bestod 1890 av 20 kakelugnar och 200 dussin lerkärl. Pettersson avled 1902 och verksamheten fortsatte att drivas fram till slutet av 1920-talet av bl a Alfred Johansson.

Nästa verkstad som startade var Kullaberg. Kakelugnsmakaren hette Gustaf Oskar Nilsson och var född 1861 i Kungälv. Han utbildade sig hos Anjous. År 1884 gifte han sig med Anna Andreasdotter och de bosatte sig i hennes föräldrahem på Kullaberg under Skene Kullagård. Gustaf Nilsson drev verkstaden tillsammans med sina söner Pontus och Oskar. I boken "Skene by- Östra roten" uppges att Oskar berättat att han redan i tolv-trettonårs-åldern fick börja hjälpa till i verkstaden. De tillverkade ca 150 kakelugnar varje år. Priset för en brun kakelugn låg mellan 25-40 kronor och för en vit mellan 50-80 kronor. Efter faderns bortgång 1913 fortsatte bröderna under namnet Bröderna Nilssons Kakelfabrik tillverkningen fram till början av 1930-talet.

Carl Fredrik Zelander var född 1852 i Lund och kom till Skene från Malmö 1888. Han arbetade som gesäll hos Christian Pettersson på Lyckan i ett år. Därefter hos Nilsson på Kullaberg mellan åren 1889 - 1901. Det året gifte han sig med Anna Britta Jonasdatter och de flyttade till Vägen och drev där en egen liten verkstad.

Slutord

Någon systematisk inventering av kruk- och kakelugnsmakarna och deras kvarvarande produkter har inte genomförts inför skrivandet av denna artikel. Kakelugnarna är dessutom mycket svåra att finna, då de är väldolda inomhus. Där har framför allt hembygdsföreningarna varit till mycket stor hjälp att förmedla kontakter med ägarna till för sammanhanget intressanta kakelugnar. Men det finns naturligtvis många fler, som det vore spännande att få uppgifter om. Kanske finns det även fler kvarvarande fajansprodukter av Johan Lund. Det är fortfarande mycket lite forskat om fajansstillverkningen som bedrevs i mindre skala på landsbygden och lite känt om de olika kakelugnsmakarnas produkter. Denna artikel är bara en början till att kartlägga detta oerhört intressanta område. Och något definitivt belägg på att Johan Lund verkligen är upphovsmannen till kakelugnen, som ursprungligen var anledningen till att denna artikel har tillkommit, har ännu inte framkommit.

Förteckning över kruk- och kakelugnsmakare i Skene

Den följande förteckningen gör inga anspråk på att vara fullständig.

Verkstäder:

Kullen under Skene Björsgård

ca 1759-1769 *Nils Freidric Holm (1731-?)*

ca 1767 gesäll Peter Holm (1725-1767)

1769-1790 *Johan Lund (?-1790)*

1774-1780 lärgosse Petter Andersson

ca 1793-1810 *Jacob Stenbom (1752-1810)*

1810-1821 *Stenboms änka Maria Abrahamsdotter*

1810-1812 gesäll Nils (Niclas) Holmström (1759-1812)

ca 1810-15 gesäll Erik Borgström, f 1781

1814 från Alingsås -1818, gesäll/mästare Nils Berndtsson (1768-1818)

ca 1815-1818 lärling ? Johan Berndt Berndtsson, f 1803 i Varberg

ca 1815-1818 gesäll Abraham Ljungqvist, f 1778

ca 1815-1821 gesäll Petter Wikström (1794-1856)

1818-1819 till Ulricehamn, gesäll Mattias Olsson, f 1797

ca 1818-1821 till Gbg, gesäll Gustaf Nyström, f 1790

ca 1819-1821 gesäll Gustaf Andersson, f 1803

ca 1819-1821 till Varberg, gesäll Johan Jacob Vallman, f 1768 i Linköping

1822-1856 *Petter Wikström (1794-1856)*

?- 1825 till Varberg, gesäll Olof Fredrik Winberg, f 1796

1825-1827 till Borås, lärogosse Johan Gustaf Ivarsson, f 1812

1828 från Falkenberg -1831 gesäll Johan Jonsson, f 1799

1830 från Varberg -1831 gesäll Johan Berndt Berndtsson, f 1803 i Varberg

1832 från Borås -1834 till Borås " " " "

1842 från Karlshamn -1843 gesäll Nils Petter Rosengren, f 1820 i Karlshamn

1856-1863 *Wikströms änka Catharina Odhe (1799-1884)*

1861-1863 gesäll Carl Erik Anjou (1837-1873)

ca 1862-1871 gesäll Laris Gustaf Larsson, f 1836

1863-1868 *arr. Carl Erik Anjou (1837-1873)*

1867-1868 gesäll Anders Olsson

1868-1884 *änkan Catharina Odhe*

ca 1872 från Anjous verkstad - 1878 till Lyckan, Christian Pettersson (1849-1902)

ca 1875 från Halmstad - ?, Frans August Östergren, f 1855

1876-1884 *Carl Johan Arleij*

ca 1882-1885 till Varberg, lärling Konrad Mauritz Söderholm, f 1864 i Borås

1883 från Sunnanlöf -1884 till Borås, gesäll Gustaf Johnsson Grahn, f 1831 i Värnamo

1884 från Borås -1887 till Skövde " " " "

1886-1887 till Anjous verkstad, gesäll Konrad Mauritz Söderholm, f 1864 i Borås

1884-1899 *Carl Johan Arleij (1847-1899)*

Grandahl

ca 1793-1802 Paul Andersson Delphin (?-1802)

ca 1802 gesäll Carl Flygare

1802-1823 Delphins änka Helena (1755-1823)

ca 1810-1820 till Varberg, verksgesäll Jonas Andersson Lundgren, f 1770

1820-1822 sonen gesäll Jonas Delphin (1797-1822)

ca 1820-1824 gesäll Lars Engström, f 1798? (hos änkan Delphin på Kullen)

Bergåkra (Bönekullelid)

1868-1873 Carl Erik Anjou (1833-1873)

1867 från Arbrå -1871 till Åmål, gesäll Anders Olsson, f 1835 på Tjörn

1869 från Aringsås -ca 1872 till Kullen, lärling Christian Pettersson (1849-1902)

1870 från Gbg -1871 till Varberg, gesäll Olof Magnus Lindberg, f 1833 i Svedala

1873-1875 Änkan Matilda Sjöberg

1873 från Gbg-1875 gesäll Salomon Johansson (f 1849 i Agunnared-1923)

1875-1923 Salomon Johansson (1849-1923)

1882-1884 lärling Gustaf Oskar Nilsson

ca 1882-1884 till Gbg, gesäll Karl Gustaf Dahlbom, f 1860 i Kungälv

1887 från Kullens verkstad-1888 till Habo,

gesäll Konrad Mauritz Söderholm, f 1864 i Borås

1923-1931 Alfred Anjou (1866-1931)

1931-1959 Karl Anjou (1889-1959)

1961 inköptes fastigheten av Skene-Örby Hembygdsförening.

Gustavsberg Nycklaberget

ca 1877-1904 Gustav Andersson (f 1830 i Hajom -1904)

Lyckan

1878-1902 Christian Pettersson (1849-1902)

1878 från Torna Hellestad - ca 1881 gesäll Carl Bengtsson, f 1847 i Österlöf

ca 1882-1891 lärling August Andersson, f 1863 i Örby

1888-1889 gesäll Karl Fredrik Zeland

1902-ca 1910-1920-tal Skene Kakel- och lerkärlsfabrik, ägare Alb Hammarling

Enoch Andersson Haglund

ca 1913 Alfred Johansson

Frans Larsson

Kullaberg

1884-1913 Gustaf Nilsson (f 1861 i Kungälv -1913)

1889-1891 gesäll Karl Fredrik Zeland

1890 från Halmstad - ? gesäll Nils Andersson Rosén, f 1866

-ca 1930 Bröderna Nilssons Kakelfabrik, ägare Pontus (1884-?) & Oskar Nilsson (1886-1913?)

Vägen

1891-1918 Karl Fredrik Zeland (1852-1918)

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Ambrosiani, S. *Ny fajansfabrikssignatur?* Fataburen 1912.

Cramér, Margareta. *Den verkliga kakelugnen. Fabrikstillverkade kakelugnar i Stockholm 1846-1926.* 1991.

Elfsborgs läns kalender 1910.

Fischer, Ernst. *Kakel och kakelugnar.* Svenska Slöjdföreningens Tidskrift 1922, Specialnummer II.

Fischer, Ernst. *Göteborgs Kruk- och kakelugnsmakarämbete.* Svensk Nyttokonst 1925.

Hagman, Britt. *Skene by, Västra roten.* 1995.

Hagman, Britt. *Skene by, Östra roten.* 1995.

Larsson, Gustav. *Kakel- och lerkärlstillverkning samt Tegelbruk.* Där färdvägar mötas. Skene-Örby Hembygdsförening 1981.

Lindqvist, Gunnar. *Krukor och fat. Svenskt krukmakeri under 400 år.* 1981.

Månsson, Karin. *Krukmakarämbetet i Ystad.* 1980.

Raphael, Ellen. *Kakelugnsmakare och krukmakare i Sverige från cirka 1700 till 1846.* Personhistorisk tidskrift 1913.

Selling, Gösta. *Svenska 1700-talskakelugnar.* Svenska kulturbilder 1937.

Sveriges Handelskalender 1877-78, 1879-80, 1883-84, 1893, 1896, 1901, 1903, 1910.

Tunander, Britt och Ingemar. *Kakelugnar, spisar och kaminer.* 1982.

Älvsborgs läns kalender 1906.

Borås museum:

Fotografier, handlingar m m

Borås stadsarkiv:

Burskapshandlingar 1706-1860

Lagfartsregistret till Borås 1724-1769

Emil Olbers samling; excerpier

Göteborgs Landsarkiv:

Göteborgs Kruk- och kakelugnsmakarämbetes protokoll

Häradsskivaren i Marks fögderi: Taxeringslängder, skatteskrivningslängder

Marks kronofogdekontor: Förteckning över handlande, hantverkare m m

Bouppteckningar

Husförhörslängder

Register till födelseböcker, vigselböcker samt dödböcker

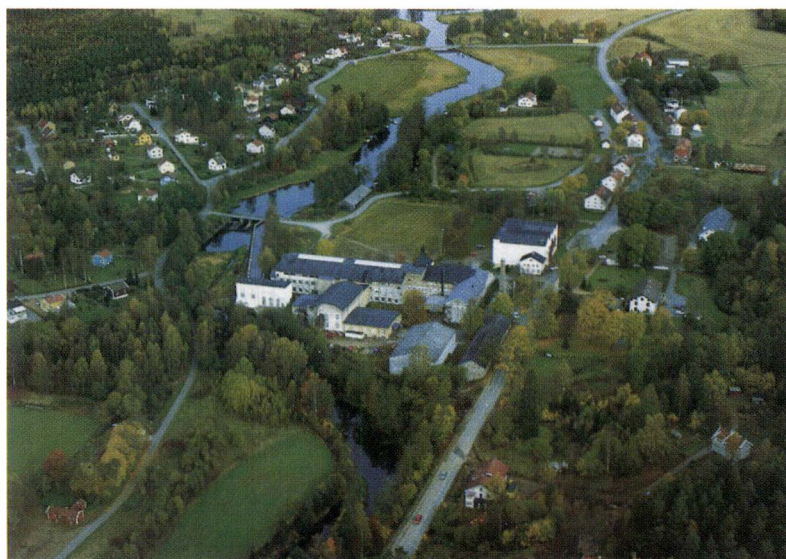
Nordiska Museet, Stockholm:

Skråhandlingar Stockholms Kakelugnsmakareämbete

Kraftförsörjningen i Rydal - en historia med lyckligt slut

CHRISTINA SHEARER

Kraftförsörjningen i Rydal har en intressant historia. Läget vid Viskan var en förutsättning och gav stora möjligheter. Den goda utgångspunkten kunde dock inte utnyttjas till belåtenhet under spinneriets första decennier. Utöver de rent tekniska problemen skulle mark- och vattenrättigheter beaktas samt Viskans vattenföring regleras. Dessutom skulle markägares översvämningsproblem, med anledning av bolagets fördämning av Viskan, lösas etc. Utnyttjandet av vattenkraften utvecklades emellertid och i Rydal kom man tidigt att använda elektrisk belysning och elektricitet till maskinerna.

Åy över Rydal mot norr med spinneriet/museet, bruksgatan och Viskan, 1992. Foto Ove Stanek

Min artikel är en resumé över de lösningar som Rydahls Manufaktur AB såg sig nödgade att göra. De tekniska förklaringarna av de olika kraftkällor som har använts för spinneriets maskineri måste jag överlåta till läsaren att själv ta reda på.

Ryd blir Rydahl

Inledningsvis vill jag placera Rydal på kartan och ge en kort historik över spinneriets etablering.

Rydal ligger vid Viskan ca sex km norr om Kinna i Marks kommun. Samhället Rydal grundlades i samband med att fabriken byggdes 1853. Dessförinnan existerade endast Ryd Öfvergård, Ryd Mellomgård, Ryd Vestergård och Ryd Nedregård¹⁾. Den förstnämnda låg närmast fallet i Viskan och det var också där som spinneriet kom att byggas. Fallhöjden i Viskan är 4,5 m.

"Karta öfver en från hemmanen Ryd Öfvre och Nedregårdarne för alltid afsöndrad lägenhet kallad Rydahl uti Elfsborgs Län, Marks Härad och Seglora Socken. Upprättad i och för årlig afgälds bestämmande år 1853".

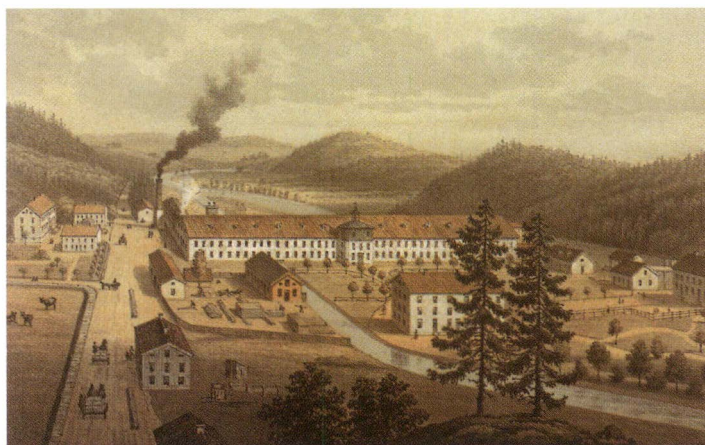
¹⁾Det råder en viss förvirring kring vilket som är Ryds nedre respektive övre. Ryds nedre benämns ibland Ryds övre och vice versa. Det är emellertid fastslaget att spinnerifastigheten byggdes på Ryds övregårds marker. Ryds nedre finns idag fortfarande kvar med boningshus och två flygelbyggnader.

Det är även oklart om det har legat tre eller fyra gårdar i området. En del utsagor menar att Mellom- och Vestergården är samma gård, medan andra menar att det är två olika gårdar. Vestergården skulle då ha legat ungefär där skolhuset från 1917 ligger idag. Mellomgården skulle ha legat ungefär på platsen för den gamla affären. Det är svårt att utröna fakta i denna fråga. Jag har sökt kartmaterial från tiden före 1853, dock utan resultat.

Sveriges första mekaniska väveri, av den digniteten, byggdes redan 1834 i Rydboholm. Initiativtagare var bland annat vävnadsförläggare Sven Erikson från Kinna. 1852 startade han även ett väveri i Svaneholm, dåvarande Skrapered. En mängd bomullsgarn behövdes till dessa väverier, men även till hemindustrin som fortfarande drevs av förläggarna. Hemindustrin producerade vid denna tid mycket mer än vad väverierna kunde åstadkomma. I slutet av 1840-talet steg världsmarknadspriset kraftig på spunnen bomull. Efterfrågan var stor. Sven Erikson, som var en företagsam och initiativrik man, insåg vinsterna av att etablera ett spinneri som kunde försörja såväl förläggarna i trakten som väverierna i Rydboholm och Svaneholm. Att anlägga ett spinneri i Vis kafors hade varit idealiskt. Rätten till fallet och marken var dock inte tillgänglig. Däremot lyckades Sven Erikson få tillgång till såväl mark som vattenfall i Ryd. Han fick med sig flera förläggare och tillsammans skapade de ett startkapital. Grunden för Rydals bomullsspinneri var lagd. 1853 började byggnationen och 1854 kunde de första garnerna levereras. Samhället började då också ta form.

Sven Erikson, 1801-1866. Avfotografering av porträtt från år 1857. Foto: Gustav Nilsson

Litografi från 1870-talet. Rydahls Bomullsspinneri. Ur "Sveriges industriella Etablissementer". Kjellberg & Åströms förlag. Blad 35. Tryckt hos Schlachter & Seedorff, Stockholm.

Den tidiga kraftförsörjningen

Vid etableringen av spinneriet utnyttjades inte fallet i första hand. I stället utnyttjades markområdets fallhöjd genom att en kanal grävdes från Viskan och över ett stort landområde rakt igenom fabriken och vidare ut i Viskan igen. Kanalen norr om fabriken skulle fungera som reservoar för det uppdamda vattnet. Spår av denna kanals inlopp syns ännu idag på fabriken stenfasad mot norr. Även delar av kanalen finns kvar i dag i anslutning till Viskan, såväl i norr som söder.

I fabriken placerades ett vattenhjul konstruerat av W Fairbairne & Son i Manchester enligt deras ”patenterade princip med luftutdragning ur skovlarna, och gjort av bästa sort gjut- och smidesjärn”. 16 par oxar transporterade den 4 ton tunga vattenhjulsaxeln från Varberg. Transporten ska ha tagit 14 dagar!

Tyvärr var kraftförsörjningen långt ifrån tillfredsställande, då det uppdamda vattnet endast räckte för ca 1,5-2 timmars krafttillverkning två gånger per dygn (möjligen tre gånger per dygn, det finns uppgifter på att man körde även nattetid). Detta berodde på att Viskan inte var reglerad. Vid den här tiden hade man inte så stor erfarenhet av vattenreglering i oreglerade vattendrag. För att en reglering ska kunna vara möjlig erfordras en större sjö ovanför kraftutnyttjandet. I Rydal fanns det år 1853 ingen sjö som kunde regleras. Tillvägagångssättet i Rydal var udda, det normala vid den här tidpunkten var att montera vattenhjulet direkt i befintligt vattendrag där en fallhöjd fanns. Detta kunde man inte göra i Rydal på grund av fabriken läge i förhållande till Viskan. Kraftkällans placering centralt i byggnaden var nödvändig, eftersom kraften vid denna tid fördes ut till maskinerna via kugghjulsväxlar och remsystem, så kallat transmissionssystem. Kraftkällans centrala placering minimerade sträckan från kraftkälla till förbrukning. På vardera sidor om kanalen, i fabriken lokaler, var maskinerna placerade. Om problemet med Viskans ojämna vattenföring inte hade funnits hade med andra ord kraftutnyttjandet i Rydal fungerat idealiskt.

Mycket snart, 1856, kompletterades det stora vattenhjulet med ett mindre liknande som placerades vid nordvästra änden av fabriksbyggnaden. En utbyggnad på fabriken och eventuellt en separat kanal måste då ha byggts. 1860 införskaffades också ångmaskin om 35 hk. I samband med det byggdes den ännu idag bevarade skorstenen.

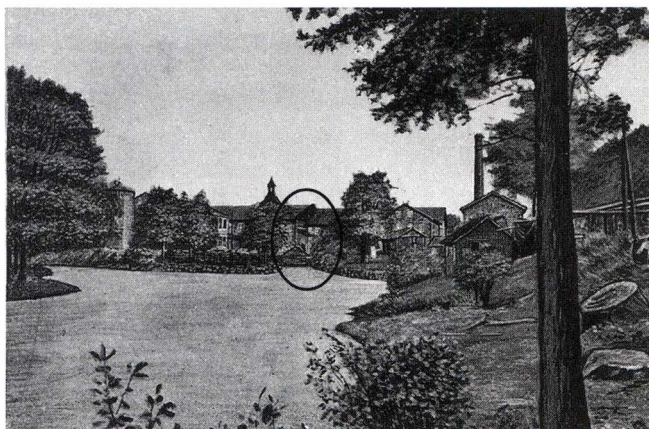
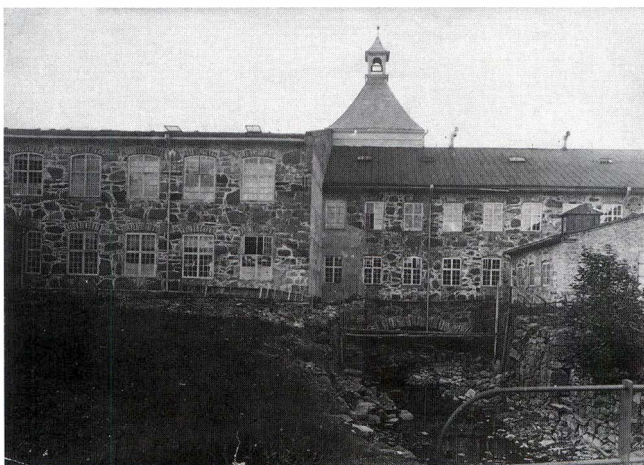
Så småningom ökades kraftproduktionen på med turbiner av olika styrka. 1866 bytte man ut vattenhjulen mot tre turbiner, två om 60 hk och en om 30 hk. Dessa turbiner köptes in från Andrew Malcolm i Norrköping. 1872 köpte

bolaget in två turbiner om 150 hk, från Schweiz. Dessa kompletterades med en ångmaskin om 40 nom. hk året 1892. Samma år byggdes inloppet till turbinerna om.

Kraftstationen i fabriken

Turbinerna som installerades fick sin plats i kanalen. På en ritning i samband med en brandbesiktning 1890 syns klart och tydligt var turbinhus och rum för transmissioner har legat. Denna ritning letades nyligen fram ur gamla handlingar om Rydal på Rydals museum. Det har hittills varit oklart hur kraftstationen sett ut. I och med denna plan och även fotografier kan vi nu lättare förstå hur den tidiga kraftförsörjningen fungerat.

Fabriksbyggnaden från söder, ca 1920. Kanalens utlopp på fabriksgården är inte längre i bruk. På husväggen till vänster om kanalen syns tydligt spår av utbyggnaden där rummet för transmissioner var. På den vänstra byggnadskroppen, i hörnet alldeles vid kanalen syns också spår av tillbyggnad. Där fanns dynamo-maskinen.

Fabriken från söder, troligen 1800-talets slut. Här syns transmissionstillbyggnaden tydligt. Fotografi av teckning.

Elektrisk belysning

Eftersom man hanterar ett mycket lättantändligt material i denna typ av industrier var belysningsfrågan ett stort problem. Fotogenlyktor och gaslampor, i vissa fall även stearinljus, var de enda belysningskällor som användes. 1872 och 1877 hade man två stora förödande bränder i spinneriet i Rydal, vilket förmodligen gjorde att man ansåg det än viktigare att komma till rätta med problemet.

Uppfinningen bågglampan introducerades tidigt i spinneriet i Rydal. Redan 1882 lyste de första lamporna i spinnsalen. Bågglamporna drevs av en vattendriven dynamomaskin. Därmed var Rydahls Manufaktur först i landet med att producera elektrisk energi med hjälp av vattenkraften. Dessutom var det första gången som elektriskt ljus användes för belysning inomhus. (1876 installerades utomhusbelysning vid sågverken Näs i Dalarna och Marma i Hälsingland. Den elektriska kraften där alstrades dock av generatorer som drevs av ångkraft). På ritningen från 1890 kan man se var tillbyggnaden för dynammaskinen har legat. På fotografiet från 1920-talet (se föregående sida) syns spåren av denna tillbyggnad på fasaden. 1902 infördes elektrisk utomhusbelysning och 1917-18 infördes elektrisk belysning i alla bostäder.

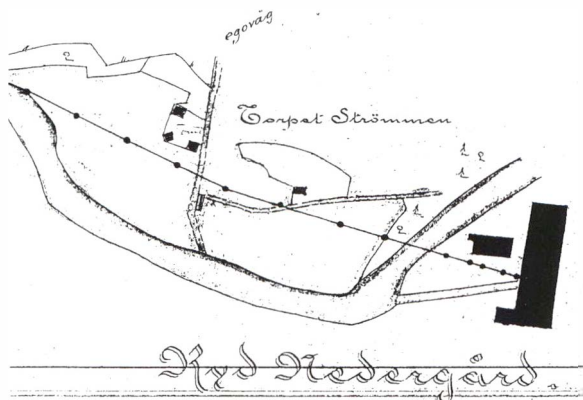
Stämmemad

Textilindustrin i Viskadalen hade fördelen att kunna utnyttja vattenkraften. Elektrifieringen gick här också mycket fortare än i övriga delar av Sverige. I Göteborg, Malmö och Stockholm var textilindustrin tillsammans med övrig industri i största utsträckning hänvisad till ångkraft.

1896 byggdes kraftverket i Stämmemad av Rydalsbolaget. I Stämmemad är fallet 8 meter. En ritning från 1899 visar kraftledningens dragning mellan Stämmemad och Rydal. Där syns det också tydligt att kraftstationen i Rydal låg i mitten av fabriken, vid kanalen.

Sammanfattningsvis kan sägas att år 1900 utgjordes drivkraften vid fabriken av de 1872 införskaffade turbinerna, som kunde utveckla ca 300 hk efter en reparation och omändring 1892. I Stämmemad fanns fyra stycken tvillingturbiner och de utvecklade 1 020 hk varav 420 hk gick vidare till Rydal. (De resterande 600 hk gick ut på övriga nätet). I Rydal hade man med andra ord tillgång till 720 hk, vilket var mer än vad som egentligen förbrukades. Ångmaskinen om 40 hk fungerade nu endast som reserv.

Utsnitt av ritning över kraftledningens dragning mellan Stämmemad och Rydal 1899. Till höger i bild Rydals fabrik.

Viskans reglering

Viskans ojämna flöde var under företagens första halvsekel ett stort problem för bolaget. Viskans stränder norr om Rydal är relativt låga. När vattnet dämades upp i Rydal blev det översvämningar på de redan sankna markerna. Detta skapade problem i de fall markerna inte tillhörde bolaget. Som en första lösning inköptes redan 1857 marker tillhörande Segloraberg i Seglora.

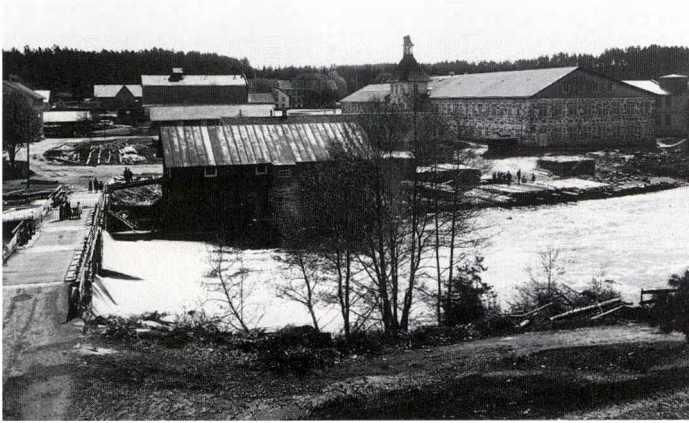
1905 påbörjades diskussionerna om att lösa den ojämna vattenföringen mer definitivt. 1916 - 17 grävdes en ca 1,5 km lång kanal mellan Viskan och Stora Hålsjön. Sjön fungerade därmed som vattenmagasin. Under mitten av 1900-talet låg övre respektive nedre gränsen för vattenståndet i Stora Hålsjön på 10,3 respektive 9,45 m.

Elektrisk kraftförsörjning

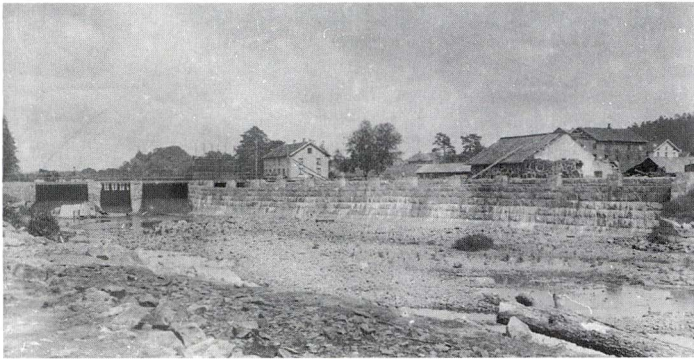
1904 togs kontakt med ASEA för installation av elektrisk drivkraft. Därmed övergavs den mekaniska transmissionen. Likströmgeneratorer anslöts till vattenhjulsaxeln. Väsentligt att framhålla är att transmissionssystemet behölls i stora delar av fabriken ända fram till 1940-talet, men från 1904 var det elektrifierat. På 1940-talet ersattes remmarna av separata motorer på varje maskin.

1914 beslöts att bygga en kraftstation i Rydal. 1916 var den färdig. Enligt vissa källor, dock obekräftade, var det en Francisturbin som installerades. En svår översvämning av Viskan 1927 medförde att kraftstationen måste byggas om. Den var färdig att tas i bruk 1928. Nu installerades istället en Kaplanurbin. Dessförinnan hade man 1924 byggt om ledningen Rydal - Stämmemad för 33.000 V. Stämmemads kraftstation byggdes om 1935.

Fabriken från nordväst 1912. Tornet är ännu inte flyttat. Kraftkanalen är inte påbörjad. Sågen och smedjan finns kvar.

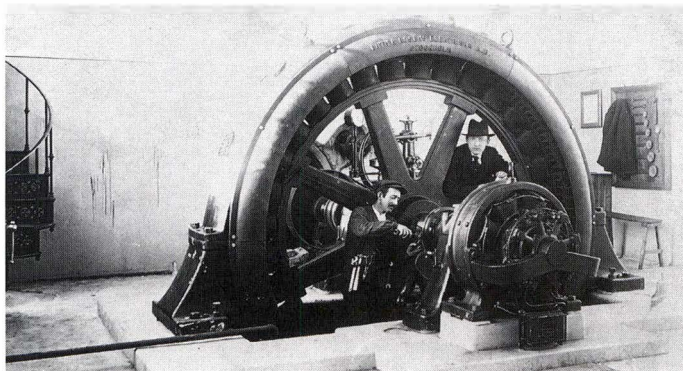

Viskans fåra och kraftkanalen. Området förändras, smedjan och kanalbyggnaden (arbetarlänga) plockas ner ca 1915/16.

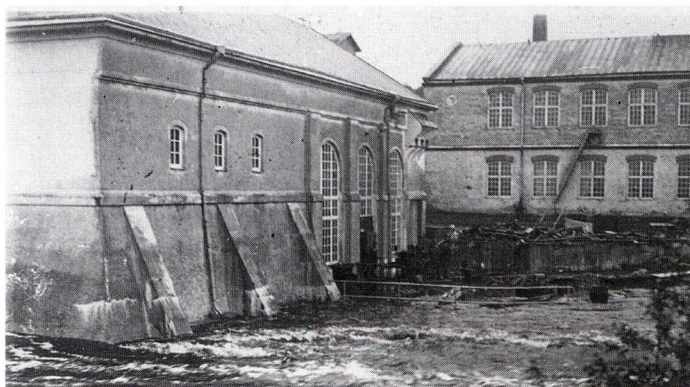

Den gamla kraftstationen i Rydal, byggd 1916. Foto-graferad 1920-talets första hälft. Foto: Sven Hulebäck

Interiör från den gamla kraftstationen, byggd 1916. T v Sven Torpén.

Översvämning vid kraftstationen i Rydal 1 juli 1927. Foto: Sven Hulebäck

Fabriken från sydväst ca 1927. Den nya kraftstationen under ombyggnad. Foto: Sven Hulebäck

Nedan följer citat ur ett brev från ASEA till Rydahls Manufaktur AB angående instrumenttavlan i nya kraftstationen.

Rydahls Manufaktur Aktiebolag, Kinna
Göteborg den 14 december 1927

Refererande till vår Ingenjör Avéns besök hava vi härmed nöjet offerera:
1 st instrumenttavla för den nya generatorm i Eder kraftstation jämte apparater för utgående ledningar till motorer och belysning. Tavlan utföres av vit, finpolerad marmor med underdel av svartplåt. /—/ Utföres tavlan med 30 mm:s vit, finslipad marmor samt fris och sockel av grön Kolmårdsmarmor tillkommer/—/.

Allmänna Svenska Elektriska Aktiebolaget

Följande beskrivning över kraftstationen är hämtad ur Kulturhistorisk utredning 1987 med förslag till bevarandeåtgärder för Rydal:

”Elektrisk kraftstation av sten med cementgolv i en hög våning och delvis med källare under tak av armerad betong” (citat ur brandförsäkringshandling). Fasaderna är spritputsade i vitt och försedda med stora fönsteröppningar vars övre del täcktes för 1979. Taket täcks av svart asfaltpapp. Stationen har påverkats starkt av samtida amerikanska förebilder.

Under tiden 1937-42 lades den år 1853 grävda kanalen igen. Delen på fabriksgården lades igen sist. Säkert kan både ett och annat hittas om en utgrävning skulle göras längs den gamla kanalens sträckning. Det var nämligen svårt att få fyllnadsmaterial och rydalarna ”hjälp till” genom att slänga i lite av varje.

1947 köpte bolaget in två Atlas dieselaggregat om 400 hk vardera. Dessa skulle kunna driva hela fabriken vid eventuellt driftstopp eller vid vattenbrist. Sammanfattningsvis hade bolaget omkring 1947 en kraftförsörjning i Rydal och Stämmemad om respektive 1 000 och 1 500 turbinhk och dieselaggregat om 800 hk. Den 1924 ombyggda ledningen om 33 000 V mellan Rydal och Stämmemad var vidarekopplad till Kinna och Trollhättan.

1974 övertogs Rydals kraftstation av Viskans Kraft AB. Två stycken dieselgeneratorer togs bort från stationen i Rydal. 1975 blev automatiseringen av kraftstationen färdig. Ställverket om 33 000 V togs bort och ersattes av ett nytt 10 000 V:s ställverk. I samband med detta sattes marmorpanelen helt ur funktion och generatorfunktionen flyttades till datoriserad apparatur. Numera svarar Rydals kraftstation för 2,3 Gwh medelårsproduktion. Det motsvarar elförbrukningen i ca 150 hushåll med elvärme.

Den nya, nuvarande kraftstationen 1992. Foto: Ove Stanek

Rydal förändras och bevaras

I denna historiska resumé över kraftförsörjningen i Rydal ger de olika tekniska lösningarna oss en historiebeskrivning av den tekniska utvecklingen. Det framgår också än tydligare vilket försprång de industrier som etablerades vid vattendragen i Sjuhärad hade i förhållande till övriga Sverige. Försprånget berodde inte bara på vattendragen utan också på den redan välutvecklade hemindustrin med förläggarnas kapital och kontaktnät samt knallarnas distributionsnät och närheten till Göteborgs hamn. Även den religiösa inriktningen i området, hoofianismen, har spelat in och varit en förutsättning för den industriella utvecklingen (se Christer Ahlberger: Vävarfolket).

Det kan ändå vara svårt för oss idag att förstå hur företaget resonerade vid etableringen i Rydal. Särskilt med tanke på att Sven Eriksons tidigare satsning, Rydboholms Mekaniska Väveri hade haft många motgångar. Den satsning som gjordes i Rydal av förläggarna, med eget kapital, måste ha varit mycket djärv. Men kanske ansåg de att de inte hade något att förlora, bomullspriserna var höga och dessutom tillkom transporterna från Göteborg.

Problematiken de första åren i Rydal med dåligt utnyttjande, för att inte säga, minimalt utnyttjande av vattenkraften borde ha gjort vilken aktieägare som helst nervös. Det tycks dock som om de kapitalistiska vinningarna i ett första skede inte var de viktigaste, utan att man arbetade efter en vision, ett mål som man trodde fullt och fast på.

Sven Eriksons företagsidé levde vidare och fick ny näring. Flera textilfabriker etablerades i Viskadalen och de redan befintliga växte. I Rydal tog ättlingarna över och verkade i över ett sekel. Idag lever en del av Viskadalens fabriker ett annat liv, men i Rydal är produktionsinriktningen fortfarande densamma. Fabriken, skorstenen, kraftstationen och disponentsbostaden är byggnadsminne sedan 1992. Även de övriga spåren, såsom kanalen och markeringar på fasaden m m, vilka ännu idag finns kvar från Rydals kraftförsörjnings historia, minner oss om viktiga skeden i den tidiga svenska industrialiseringen.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Ahlberger, C. *Vävarfolket, hemindustrin i Mark 1790-1850*. 1988.

Ahlberger, C. *Sven Erikson. Monumentbyggare eller entreprenör: Om fantasins kraft i historien*. Västgöta-Dal 1993.

Ekerman, K. *Industrisamhället Rydal inventeringsrapport*. Från Borås och de sju häraderna 1981.

Engel, T. *Kulturhistorisk utredning med förslag till bevarandeåtgärder för Rydal, Marks kommun*. Älvsborgs länsmuseum 1987.

Ferngren, R. *Elektrifieringen av Viskadalens textilindustri*. Från Borås och de sju häraderna 1993.

Johansson, R. B. *Rydahls Manufaktur Aktie Bolag 1853-1894. Historisk återblick*. EKOpia Marks kommun 1998.

Rydahls Manufaktur A.B. 1853-1953. Jubileumsskrift. 1953.

75 år med Viskans Kraft AB - en jubileumsskrift. Vattenfall Sjuhärad 1992.

Otryckta källor

Intervjuer utförda av Eva Lillienberg, Borås museum samt Christina Shearer, Rydals museum. Intervjuade personer:

Sven Westerberg, f. 1902. Intervju genomförd 1979/80.

Karl Simonsson, f. 1915. Intervju genomförd 1989.

Gunnar Lindahl, f. 1899. Intervju genomförd 1989.

Marks Kommunarkiv. Rydahls Manufaktur AB:

F III:6 Handlingar angående kraftstationen 1914-1961.

F III:7 Handlingar angående vattenståndet i Rydal 1955-1961.

Lantmäterimyndighetens arkiv, Vänersborg.

Rydals museum. Foto, kartor och ritningar.

“Det är som att hoppa höjdhopp”- tillverkning av emaljskyltar i Mark

GUNILLA HALLSET

En enkel bit av plåt beläggs med emalj och förvandlas till en glänsande, färgstark och charmig skylt - ett litet konstverk! “*Det är som att hoppa höjdhopp. Kan man det är det inget märkvärdigt*“, säger Rolf Lene om produktionen av emaljskyltar vid sin firma AB Sprakareds Emaljverk i Kinnahult. Idag finns det bara två tillverkare av emaljskyltar i hela Norden. Det är Sprakareds och AB Emaljskyltfabriken Svea. Tänk så märkvärdigt - båda två ligger i Mark!

Många, speciellt i den äldre generationen, känner väl till de emaljerade kärler som var så vanliga under 1900-talets början, men även till skyltar var emalj ett flitigt använt material. Numera används emalj framför allt till spisar och badkar, men fortfarande också vid skyltframställning.

Skyltar av emalj hade sin glansperiod på 1910- och 1920-talen. England och Tyskland var föregångsländer för tillverkningen. I Sverige kom produktionen i gång i slutet av 1800-talet och fortsatte i stor skala fram till tiden efter andra världskriget. Bakgrunden till den storskaliga produktionen av emaljskyltar kan sökas i industrialiseringen som kom igång på allvar under 1800-talets senare hälft. Vid denna massproduktion ökade tillverkningen av emaljskyltar i takt med att fabrikanterna använde reklam allt mer. Skyltar som gjorde varumärkesreklam för livsmedel och hushållsartiklar dominerade. Även dörrskyltar för rum i offentliga byggnader såsom museer och sjukhus framställdes och privatpersoner ville ha emaljskyltar att pryda ytterdörren med. Skyltarna var lättast att fästa på trä vilket gjorde att re-klamskyltarnas plats framför allt kom att bli på landsbygden och i mindre orter. Där sattes de upp på järnvägsstationer, handelsbodas, uthus och logar. I större städer med mycket stenfasaderna hamnade de på mer undanskymda ställen, främst på plank.

Nu, precis som förr, är tillverkningen ett hantverk. Först *klipps* skylten till önskad form och storlek. Genom att därefter knacka och slå, *kupas* den och erhåller sin stadga. Skylten *glödgas* för att få bort eventuellt fett och *tvättas* med vatten och sodavatten. Sedan är det dags för *emaljering*. Emalj köpes i form av glasliknande flisor som blandas med vatten, lera och eventuellt oxider - varje färgnyans har sitt eget recept. Blandningen går runt i en trummel i flera timmar, tillsammans med marmorkulor som gör att den mals ordentligt och får rätt konsistens. Emaljblandning i önskad kulör sprutas på skylten. Grundemaljen brännes först, därefter bottenemaljen och slutligen tas motivet fram. Genom en av tre metoder *borstning*, *screentryck* eller *keramisk dekal* framställs text och dekor. Vid borstning används en schablon och en

I säckar förvaras materialet som skall bli emalj till skyltarna. Interiör från Sprakareds Emaljverk. Foto: Jan Berg

mönstermall och överflödigt emaljpulver borstas bort manuellt. Även vid screentryck används en typ av schablon som släpper igenom färg på vissa ställen. Keramisk dekal, den minst använda metoden, är som ett klistermärke, vilket läggs på skylten och brännes fast. Skyltarna brännes i en ugn i 800 grader ett flertal gånger - en gång för varje nyans. De ugnar som använd idag är elektriska och av den typ som används vid keramikframställning. Tidigare användes koleldade och oljedrivna ugnar, men de byttes ut för ca tjugo år sedan. De tekniska förändringar som gjorts under årens lopp är för övrigt inte stora. Sedan 1960-talet sprutas emalj på skyltarna istället för att de doppas. Men i stort sett är arbetet detsamma nu som för hundra år sedan.

*Emaljen mals under flera timmar för att få rätt konsistens. Vid sidan sidan står Lennart Hermansson, Sprakareds Emaljverk.
Foto: Jan Berg*

“Du skall behandla emaljen som du behandlar din kvinna”

Som en av de allra första emaljskyltfabrikerna i Sverige grundades AB Sprakareds Emaljverk år 1893 av ingenjör Adolf Svensson. Efter hans död 1902 drev sterbhuset företaget till 1916 då Sölve Eriksson tog över. År 1947 köpte Oskar Svedberg verksamheten, som leddes av honom till 1971, då den såldes till nuvarande ägare Rolf Lene. Företaget ligger i Kinnahult, undanskymt i ett skogsbyn. En liten skylt på en träklädd fasad varslar om verksamheten ”Här finnes emaljskyltar”. Företaget har hållit till i samma lokaler sedan det grundades, men husen är äldre än så. Tidigare fanns här ett linneväveri och i början bedrevs de två verksamheterna parallellt.

Då Sprakared var som störst arbetade ett 20-tal personer där. Idag sysselsätts tre personer, ägaren Rolf, hans hustru Eva-Lena och Lennart Her-

Alla schabloner som använts sparas. De som hänger på väggarna är täckta av ett fint lager av emaljdamm. Interiör från Emaljfabriken Svea. Foto: Jan Berg

mansson. Många typer av skyltar produceras; firmaskyltar, gatuskyltar, husnummer, dörrskyltar - ja, alla varianter kan utföras på beställning. Under flera år gjorde Sprakared mängder av registreringsskyltar för bilar. Periodvis har även annat än skyltar tillverkats. En kort tid på 1960-talet gjordes väggklockor. På 1970-talet tillverkades kåpor till laboratoriemiljöer och på beställning även bordsskivor. Sedan några år tillbaka görs lampskärmar efter gammal modell.

Främst används screentryck och borstning vid mönsterframställning. Arbetsätt väljs beroende på hur skylten skall se ut. Screentryck ger ett stramt och mycket perfekt intryck. En borstad skylt däremot blir mer livfull och ger känsla åt hantverket. Borstning kräver stor yrkesskicklighet och det gäller att vara tillräckligt lätt på handen. En borstad skylt känns enklare igen genom att dekoren är i låg relief. Till arbeteten med små detaljer måste

Bengt Lennartsson, Emaljfabriken Svea, borstar fram text på en skylt. Foto: Jan Berg

screentryck eller keramisk dekal användas. Att borsta fram tunna streck är tekniskt omöjligt.

Under ett år har firman ungefär 150 olika kunder. De består till stor del av skyltfirmor, men många företag hör av sig direkt och även en hel del privatpersoner. Mc Donalds, Utrikesdepartementet, Svenska Turistföreningen, Ikea, Hennes & Mauritz och Systembolaget är några av kunderna. På Sprakared är man speciellt stolt över några skyltar gjorda till Halmstads regemente. Vid beställningstillfället skickades bara några små, dåliga, svartvita bilder med färgangivelser som original. Utifrån dessa tillverkades stora skyltar i oregelbunden form, många färger och äkta guld.

I jämförelse med maskinellt framställda skyltar i vinyl och aluminium är de i emalj relativt kostbara. Materialet, vilket köpes uteslutande från utlandet, är en förhållandevis liten del av utgifterna. Det som kostar är arbetstiden. Det tar lång tid att ta fram en färdig produkt, men att välja en emaljskylt innebär att den inte behöver ersättas på många, många år. *“Felet med emaljskyltar är att de håller för bra”*. Vid rätt hantering håller de i princip hur länge som helst. Hörnen är känsliga för slag och skruvas skylten för hårt så kan sprickor uppstå. Stor försiktighet är därför nödvändig. En tidigare medarbetare brukade säga *“Du skall behandla emaljen som du behandlar din kvinna”*. Ömt och kärleksfullt kan man tänka!

Vad gäller kvinnor är det inte många som har arbetat på företaget under åren. En period fanns kvinnliga lagerarbetare och under senare år har Eva-Lena tagit aktiv del i produktionen. Är arbetet för tungt för en kvinna? Nej, det mesta bygger på teknik, säger Rolf. I pausrummet på Sprakared pryds väggarna av konstverk utförda i emalj. Under årens lopp har mängder av bildkonstnärer vistats i fabriken och nyttjat lokalerna för sin konstnärliga utövning. Dessa har kommit från hela Norden; bl a Jörgen Nash, Lis Zwick, Lars-Erik Ström och Karl-Erik Bodner. Även vissa konstnärliga utbildningar har använt sig av Sprakared, då eleverna kunnat utnyttja lokalerna för att förverkliga sina idéer.

Noggrannhet är A och O

AB Emaljskyltfabriken Svea grundades vid 1890-talets slut av Karl Johansson och Arvid Nohlström från Kinnahult. Ägarnas söner Werner Nohlström och Gunnar Dismark hade sedan de var små gått i lära hos sina fäder och övertog med tiden verksamheten. På 1970-talet gick ägandet över till

Ingemar Selim och Folke Olsson som båda varit anställda i företaget. Efter ytterligare tio år var Ingemar Selim ensam ägare och hade ett par anställda. År 1991 var de dags för det senaste ägarbytet, då Bengt Lennartsson från Örby och Kjell Carlsson från Borås tog över.

Verksamheten bedrivs i Fritsla, idylliskt belägen i ett rött litet hus vid en bäck. Lokalen är densamma som vid starten. Ett par mindre tillbyggnader har gjorts och de nuvarande ägarna har moderniserat något genom att sätta in ett litet pentry och en vattentoalett. Lokalerna är ljusa och byggda speciellt för att släppa in mycket dagsljus. Som mest har sexton personer arbetat på Svea. Med tanke på de små utrymmena måste det ha varit trångt. *“De var trångbodda hemma och de var trångbodda på jobbet, man var van vid det förr”* säger Bengt. Numera är det endast Bengt som arbetar heltid i företaget och hans kompanjon rycker in vid större arbetsbelastningar.

Som på Sprakared tillverkas alla typer av skyltar, allt efter köparens önskan. Kunderna består till stor del av företag och kommuner i södra och mellersta Sverige. Stockholms stad är en av de större. Posten i Stockholm, Skansen, Trädgårdsföreningen i Göteborg och nöjesparken Liseberg ingår också i kundkretsen. Även privatpersoner kan anlita firman, men det är stora order på 200-300 skyltar som gör att verksamheten går runt. Vid stora beställningar kan samma schablon användas flera gånger, vilket gör att det går snabbare. Att göra enstaka produkter ses mer som en service. Det tidskrävande arbete som läggs ner på att skära ut en schablon, vilken sedan bara används en gång, är inte ekonomiskt. I lådor och upphängda på väggen finns mängder av schabloner sparade från åren som gått: *“PHILIPS radio känd för sitt goda ljud, KANOLD GRÄDDKARAMELLER ÄRO OÖVERTRÄFFADE, DRICK POMMAC serveras här”*.

Att firman är liten gör att arbetet blir omväxlande. Bengt gör allt själv. När firman var större under 1900-talets början, var arbetet mer specialiserat och varje anställd gjorde ett moment. Lokalerna i Fritsla är anpassade till rörelsen som bedrivs idag. En utökad verksamhet skulle kunna innebära att lokalerna inte räcker till och att flytta till något nytt *“plåtskjul”* är inte av intresse. *“Det är charmen här; byggnaderna, atmosfären och kulturhistorien som gör jobbet intressant!”* Än så länge vet inte Bengt någon som är villig att överta verksamheten när den dagen kommer. *“Det är synd, man hoppas ju att någon tar över som är väldigt intresserad. Egentligen skulle man ha en lärling som gick här. Men då skall man lägga tid på det och här är det fullt upp!”* Det tar tid att lära sig hantverket, åtminstone tio år tror Bengt. Det är ungefär så länge som han själv har hållit på och nu tycker han att han känner

sig någorlunda säker. Vad krävs då av en skylttillverkare? “*Noggrannhet är A och O. Dessutom är ordningssinne fruktansvärt viktigt!*“

I Norden finns numera bara Sprakared och Svea som tillverkare av klassiska emaljskyltar med traditionellt borstad dekor och text. I Tyskland och Polen finns det liknande produktion och polackerna ses som de största konkurrenterna eftersom de kan hålla lägre priser.

Idag används aluminium och vinyl i stor utsträckning vid skylttillverkning. Dessa är själlösa jämfört med emalj och vad gäller hållbarheten kan de överhuvudtaget inte tävla. Emaljskyltar är ur denna synpunkt oslagbara. Färgerna och glansen håller i generationer! Det berättas om skyltar som av olika anledningar legat nergrävda i jorden under långa perioder och när de tagits fram har materialet varit opåverkat. Efter en lätt rengöring ser de ut som nya.

Många gamla skyltar har sparats på grund av sina ofta mycket dekorativa motiv och har kommit att bli begärliga samlarobjekt. I detta sammanhang kan nämnas att man lätt ser skillnad på en gammal och en ny skylt genom att studera baksidan. På de gamla skyltarna syns droppar på kanterna och rester av emaljen, som uppkommit när skyltarna doppats. Numera sprutar man skyltarna och då saknas dessa spår.

Både Sprakared och Svea ligger något gömda för omvärlden och för en anonym tillvaro, men ändå hittar kunder till företagen. Emaljskyltar säljs långt bortom de västgötska skogarna. Under senare år har produktionen hållit sig på en konstant nivå. Med en så vacker och hållbar produkt borde det finnas goda förutsättningar att överleva och företagen kommer säkert att leva kvar många år framöver.

Käll- och litteraturförteckning

- Ahlsén, B. (red.) Mark - en jubileumsbok. 1987.
Beskrivning av Borås med omnejd, 1935.
Conradsson, B. & Nettle, O. *Svenska skyltar*. 1980.

”Sölfva rätt och väfva slätt” - drällvävningen på Näverås i Horred

EVA HALLSTRÖM

Det var gränslöst roligt att väva! Orden är Alma Johanssons, förläggardottern som vävt dukar i glänsande linne i fyrtiofem år. Det var hennes specialitet och en viktig del av familjens försörjning på Näverås, där hon vuxit upp. När Tekomuseum 1982 förhörde sig om möjligheten att få förvärva ”drällvävstolen” till samlingarna blev artikelförfattaren, länshemslöjds-konsulent Ingrid Strömwall och museets fotograf inbjudna till Näverås. Det var inte fråga om att skänka någonting. Det gällde en affär. Alma Johansson och hennes syster Elsa kunde tänka sig att vävstolen kom till museet men inte som gåva. De sålde den för tretusen kronor. Det var ett bevis på att de värderade linnevävningen högt och den förläggarrörelse som föräldrarna och syskonen byggt upp.

Drällväverskorna Alma och Elsa Johansson, Näverås 1982. Foto: Torleif Steinsson

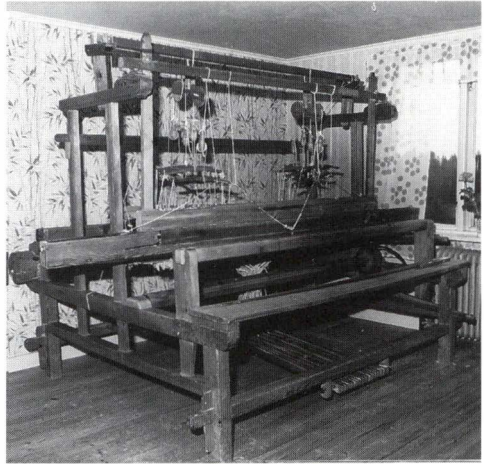
Drällvävstolen

När Tekomuseum fick nya lokaler 1990 var en av målsättningarna, att sätta upp en dukväv i drällvävstolen som nu ingick i samlingarna. Arbetet med uppsättning och framvävning av duken "Vädrämönstret" utfördes av Maj-Britt Svensson, själv skicklig väverska van att skyttla mångskaftad dräll i en Öxabäcksvävstol. Det var dock en svårighet att utan mångårig vana bemästra en "ryckeväv", en vävstol med ryckverk och ingen lätt uppgift heller att klara trampupp-knytningen på Näveråsvis. Alma Johansson gav rådet att sätta upp en kvalitet i halvlinne, med bomullsgarn istället för lingarn till varp. När Textilmuseet öppnades 1992 ingick vävstolen från Näverås med uppsatt drällduk i den utställning som behandlade människan och textilarbetet under industrialismen och den förlagsverksamhet som pågick t o m 1940-talet.

Drällvävstolen är inredd med ryckverk, 15 skaft och 15 trampor, drälltrissor och solv till en 130 cm bred duk. Den saknar lattor. På vävstolens högra sidostycke finns två frammatningsanordningar, en som reglerar spänningen till garnbommen och en till tygbommen. Vävstolen är tillverkad 1926 av snickaren Anders Johansson i Lindhult, Horred. Han gjorde vävstolar åt vävnadsförläggare Johan Johansson på Näverås till ett pris av ca 100 kronor per styck. "De hade inte vidare för arbetet på den tiden".

Förläggarfamiljen

Alma Johansson föddes 1910. Fadern hette Johan Johansson född 1876 på Näverås. Modern Lotta, född Börjesson 1875 kom från Kulla, ett litet torpställe i Istorps församling. Paret fick nio barn: Julia 1903, Bror 1904, Ivar 1906, Elsa 1908, Alma 1910, Lilly 1912, Torsten 1914, Alice 1920 och Verner 1922.

Drällvävstolen i vävkammaren, Näverås 1982. Foto: Torleif Steinsson

Johan på Näverås med familj. Stående fr v Alma, Julia, Bror, Ivar. Sittande fr v Elsa, Alice, Johan, Verner, Lotta, Lilly, Torsten, 1920-talet.

Näverås omfattade ett jordbruk om 11 hektar. Gården ligger 4 km från Horred. Boningshuset, byggt 1910, innehåller 4 rum och kök på nedre botten och 3 rum på övre. Som 26-åring köpte Johan Johansson gården efter sin far 1901 och satsade på att bli vävnadsförläggare och handelsman. 1902 löste fadern handelsrättigheter, berättar Alma Johansson. Han hade speceriaffär och vävnadsförläggning. Någon bokföring finns inte kvar. Det var naturligt att systrarna Alma, Lilly, Elsa och Alice vävde till verksamheten. Det fanns två vävstolar först i affärsboden och senare i vävkammaren på den inredda vinden. Det var alltid två vävstolar igång på Näverås, berättar Alma Johansson. Modern Lotta hade fört med sig vävkunskaperna i boet. Alla kunde väva i Horredstrakten. Johan Johansson köpte lingarn och anställde två väverskor. Han lånade 500 kr till första garninköpet. ”Sen arbetade han upp det undan för undan”. På 1920-30-talen hade han ett 80-tal väverskor i verksamhet.

Lingarnet

Vävnadsförläggare Johan Johanssons tillverkning bestod uteslutande av linnevaror; dukar, servetter och handdukar i hellinne. Lingarnet köptes från Holma-Helsingland. Till dukar användes lingarn nr 28, till handdukar nr 12 och 14 och till finare handdukar nr 18. Lingarnet var halvblekt och oblekt, ej gyllenblekt. Garnlagret låg på vinden. Johan Johansson hade affärsidéer. ”Far hade ensamförsäljning från Varberg till Borås av lingarn från Holma-Helsingland. Det var ingen som fick köpa därifrån utom igenom pappa. Det var

hemskt bra. Han kunde köpa 500 packar på en gång. Det var ett bra pris”. Faderns förtjänst var 1 krona/packe. Garnet kom i tygsäckar med järnväg till Horred. När det blev brist på lingarn på 1940-talet vid krigets början, slutade Johan Johansson med garnförsäljningen. Vävnadsförläggare Anna Andersson, Öxabäck köpte sitt lingarn på Näverås. Alma Johansson minns henne, ”hon var rejäl och bestämd”. S A Ekelund & Co i Horred, köpte lingarn bl a från Tyskland via importör i Borås.

Väverskorna

De första 25 åren gick väverskorna till Näverås för att lämna väv och hämta garn. En del kom från Förlanda, ca 20 km från Horred. Garnet som var buntat i packar bar de i en rem över axeln. Det var dryga vikter. En packe lingarn nr 28 vägde 8 kg. En packe nr 14 vägde 16 kg. 1927 köpte Johan Johansson bil och körde sedan ut garn och hämtade väv. ”På Näverås mättes vävnaden upp, lämnades garn och bjöds alltid på kaffe”. Väverskorna fick betalt kontant. Det fick inte finnas något mönsterfel, då blev det avdrag på lönen. Uppsättningen av en bred dukväv tog ca 2 veckor. Det arbetet avlönades ej. På 1930-talet kunde vävlönerna se ut som följer:

150 cm 15 skafts drällduk, hellinne	1 kr 50 öre / meter
130 cm 15 skafts drällduk, hellinne	1 kr 30 öre / meter
Handduksväv, tuskaft, ”entänning”, hellinne	20 öre / meter

När väverskorna fått sin lön kunde de handla i speceriaffären på Näverås. Det var dagligvaror som kaffe och socker och mjöl och tvättmedel. Affären låg först i ett rum i bostadshuset, senare i boden bakom, uppförd 1920. Affären fanns kvar så länge Johan Johansson levde, fram till 1947.

Vilka blev väverskor?

”Det var alla, annars fick de bli bondpigor. Det fanns inget annat att välja mellan”. Alma Johansson hade många gånger cyklat och hämtat vävnad hos hemväverskor. En del av dem hade vävstolen i storstugan. Många gårdar hade två vävstolar. De som hade plats i köket hade vävstolen där. Från tidigt på morgonen till 22-23 på kvällen, vävdes det i gårdarna. Fotogenlampor, en vid vardera sidan om vävstolen, gav arbetsbelysning.

De som vävde breda dukar i Horred hade vävstolar utrustade med en slagbom med ryckverk. Metoden uppfanns 1733 av engelsmannen John Kay och kallas för ”den flygande skytteln”. Ryckverket, som kastar skytteln fram och tillbaka över väven utan att den rörs av händerna, blev rekommenderad under 1800-talet, speciellt för dräll- och damastvävare men infördes endast på yrkesvävares vävstolar, skriver Gertrud Grenander-Nyberg i sin doktorsavhandling ”Lanthemmens vävstolar”. Ryckverksskytteln är större och tyngre än en vanlig genom en blyförstärkning, vilken gör att farten ökar. Bruket att använda ryckverk i Horred kan ha införts via den tyske vävmästaren Simon Friedrich Krebs, först verksam vid Källängs damastväveri i Örby och 1866 chef för Borås Tekniska Väfskola. För honom studerade Anders Ekelund 1898-99, systerson till vävnadförläggare Sven A. Ekelund, som grundade Kinnabacka Linneväveri 1859 med tillverkning av linnedamast och drälldukstyg. Firman flyttade 1911 till Horred.

Alma Johansson kan räkna upp namnen på flera av väverskorna och vad de vävde till Näverås på 1920-30-talen:

Drälldukar

Hilda Johansson, Lindhult
 Julia Claesson, Lindhult
 Anna Britta Johansson, Hallen
 Hilma Andersson, Ödetoft
 Anna Larsson, Hagen
 Anna Andersson, Anneberg
 Anna Kristensson, Anneberg

Linnelärft till lakan

Anna Karlsson, Karlsberg

Drällhanddukar

Hilma Andersson, Hålan
 Augusta Andersson, Tvärbäck
 Gerda Johansson, Heden
 Inga Johansson, Ljungliden
 Beda Andersson, Heden
 Ida Johansson, Betekullen
 Ellen Karlsson, Hagen
 Selma Johansson, Mossalyckan
 Hilma Johansson, Toften

”Förlänningarna” d v s de som bodde i Förlanda, vävde bara handdukar i ”entänning” tuskaft.

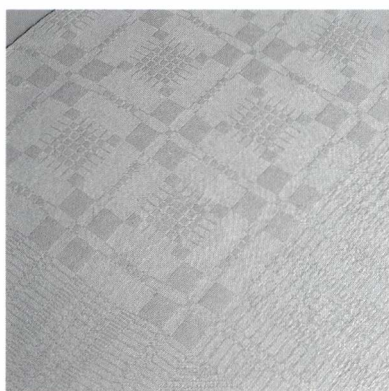
Linneförsäljningen

På Näverås har man haft många stora beställningar av dukar och servetter, berättar Alma Johansson. Linnevarorna såldes genom återförsäljare. En drällduk i storlek 150 x 150 cm kostade 9:20 kr till återförsäljare. ”Här var många som for och sålde”. En farbror till Alma, Edvard Johansson, var linneknalle. Han sålde Näveråsens drällvävnader till Norrköping m fl orter. Hem-

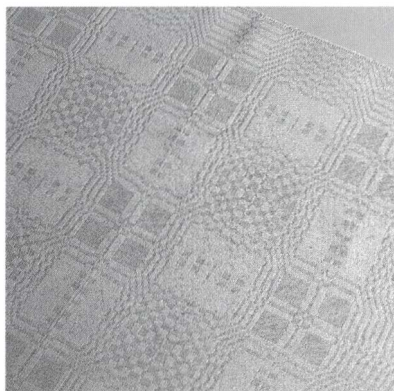
slöjden i Borås hörde till kunderna. ”Det var efterfrågan men ibland så gick de la dåligt, men det var i alla fall ingen som fick sluta. De fick hålla på. Det var riktigt överskott på handdukar å servetter ibland - men sen gick det några år och så tog det fart igen”.

Drällmönstren

”Gamla mönster togs upp efter gamla vävböcker, som vi hade: Gamla Citronmönstret, Lindkvistamönstret, Klampamörsa, (mørsning = skymning), Vädra-mönstret, Kläarosa”. Vävböckerna finns inte kvar i hemmet. ”Det var en vi hade fått utav en granne. Hennes brorson ville ha den tillbaka, när vi hade slutat. Ivar Johansson hette han. Nu har han flyttat härifrån”.

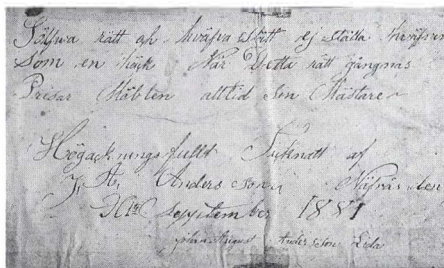
”Kläarosa” duk, Näverås, Textil-Museet. Foto: Jan Berg

”Lindkvistamönstret” servett, Näverås, TextilMuseet. Foto: Jan Berg

Vid efterforskningar visar det sig att trädgårdsmästare Ivar Johansson i Uddevalla och hans syskon idag är ägare till två handskrivna vävmönsterböcker, den ena efter deras farfar och farmor, den andra efter mormodern. Farfadern Johan August Andersson var född 1859 på ett torpställe alldeles intill Näverås. Farföräldrarna ”bodde grannar” med familjen Johansson. Farfadern hade gjort en avskrift efter en mönsterbok från sin far, som också härstammade från Näverås. Denna handskrift gav han 1881 till sin fästmö Anna-Britta Andreasdotter född 1857. I boken finns en text som lyfter fram väverskans yrkesskicklighet och placerar den i mästartklass:

”Sölfwa rätt och hväfva slätt ej ställa hväfven som en häck. När Detta rätt gångnas Prisar Möblen alltid sin Mästare. Högackningsfullt Ticknatt af J. A. Andersson Näfrås den 1/9 lte september 1881. Johan August Andersson Lida”

I fästmöns kommentar i boken ligger också ett bevis för mönsterbokens betydelse. En mönstersamling var nyckeln till specialkunnande, bättre inkomstkälla och yrkesstatus. Att låna den krävde aktsamhet av låntagaren.

”Den som denna boken lånar och ej härbärgerar henne till sin ägare igen när han får gångnat sig af henne. Han skall aldrig tänka att Få Låna henne mer än en gång. Ej heller Smutsa och Riva sönder henne. Detta är med mitt godtycke diktat. Anna-Britta Andreasdotter vid Horred Lida 1885.”

Några av drällmönstren i Anna-Brittans bok:

Den stora Kläarossen	15 skaft	Björketorpsmönster	15
Betekullamönster	15	Hjerta Rossen	15
Glansamönster	15	Mösier uti Lätt*	15
Lisabons Stjerna	20	Wandringsmannen uti Lätt*	15
Orme slänger	20	Garfwinne mönster*	15
Setrone mönster*	15	Wädra Mönster*	15
Lida Mönster	15	Prästa Mönster	15
Frugårdsmönster	15	Ringa Mönster	15

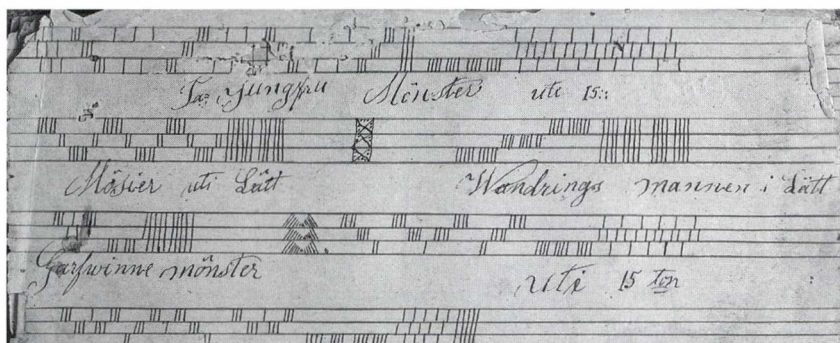
* = mönster som vävdes på Näverås

Några mönster är välkända och finns i många vävmönsterböcker t ex Store och Lille Vandringsmannen, Stora och Lilla Rosen och Lisabons Stjerna bl a i J. E. Ekenmark och Systrar: ”Afhandling om Drällers och Dubbla Golfmattors tillverkning med begagnande av Harneskrustning” från 1828, men de flesta mönstren i Anna-Brittans bok är lokala. Det tyder på kreativitet och kunskap förutom det faktum att ett eget drällmönster var status och visade att gården var välbärgad. Några mönster i denna bok användes på Näverås, berättar Alma Johansson, men boken efter Ivar Johanssons mor, Johanna Carlsdotter f. 1885, med fler 15 skaftsmönster, brukades mest.

Vävningen på Näverås

Döttrarna på Näverås började väva allt eftersom de växte upp. Modern lärde dem att väva. Almas syster Elsa började när hon var 18 år. Alma först vid 36 års ålder, därför att hon dessförinnan hade skött om väverskorna, som kom och lämnade väv och hämtade garn. Elsa kunde sätta upp en drällväv. Det var också Elsa som skötte varpningen. Varpan, som mätte fyra meter i omkrets, togs fram och fästes i taket i ett rum intill affären. Elsa varpade en 130 meter lång varp till dukar, som var 130 cm breda. Hon varpade med varpsticka av trä som hade 36 hål, i vilka hon trädde 2 trådar i varje d v s hon varpade 72 trådar samtidigt. Garnet rullades först, på den tiden när lingarnet låg på härva, på 72 spinnrocksrullar, som sattes upp i rullställ. ”Varpen blev jämn och bra”. Den gjordes i två delar, två flätor. Alma höll båda varpflätorna medan Elsa skötte pådragningen. Tidigare hade de en syster till hjälp. Varpen hade först förskedats i en svepsked, som följde med vid pådragningen. Solvning och skedning gjorde Alma själv sista tiden. ”Det tog en och en halv dag att trä i sked. Det gick rätt så bra”.

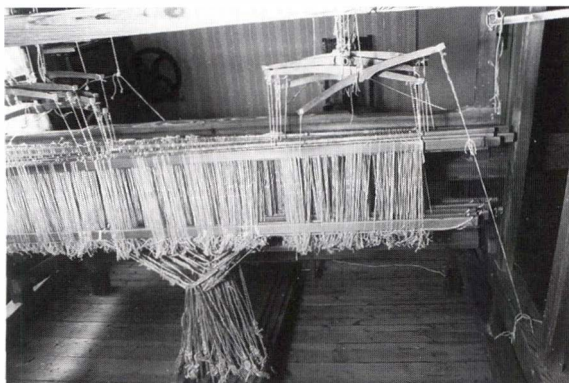
Elsa skötte även den viktiga uppknytningen. Trampsnörena skulle alla vara lika hårt sträckta. Då blev vävskälet bra. Starka snören var viktigt så att uppknytningen höll i flera år. Skaften var försedda med hack i ändarna för nedknytningssnöret, vilket knöts samman med trampsnörena. Trampknuten bestod av flera halvslag på varann. ”Uppknytningen var inte så lätt. Det kunde aldrig jag. Det skötte Elsa och mamma”. Hur mycket kunde Alma väva om dagen? ”Om en fick sitta hela tiden och hade spoljar tillräckligt åtminstone 4 meter på dan - det är ganska mycket och bra också”. Spinnrock användes för spolning av inslagsgarnet. Spolpiporna var av trä. Fram till 20-talet hade man köpt spolpipor av vassrör, som såldes av en gammal knekt.

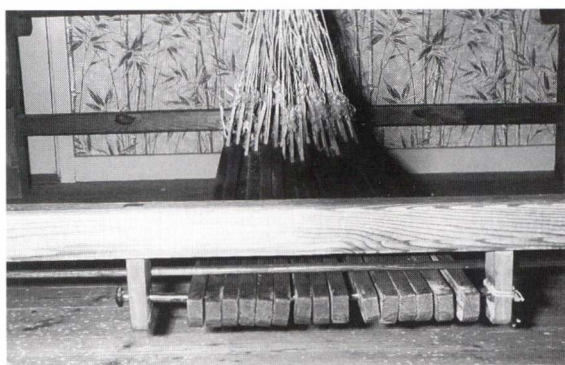
Solvordningar till 15 skafts drällmönster bl a Wädrämönstret ur Johanna Carlsdotters mönsterbok från 1885. Foto: Jan Berg

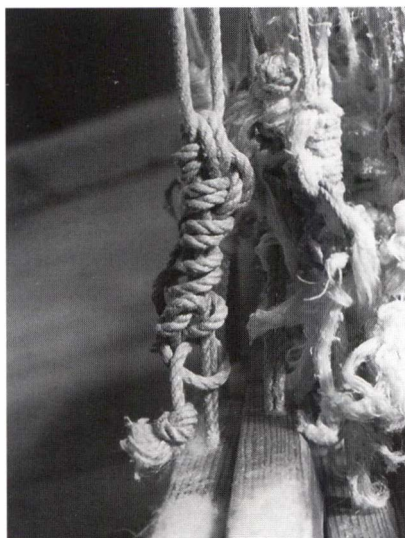
Drällvävstolen, detalj bakifrån, skaft- och trampuppknytningen. Foto: Torleif Steinsson

Drällvävstolen, detalj framifrån, trampuppknytningen. Foto: Torleif Steinsson

Trampknutar knyts, flera halvslag på varann. Foto: Torleif Steinsson

Drällvävstolen, detalj, trampknutarna. Foto: Torleif Steinsson

Det sista dukmönstret som Alma Johansson vävde var "Gamla Citronmönstret". Det innehöll 34 bunn = 3400 trådar (1 bunn = 100 tr) och vävdes i lingarn nr 28. I stadkanten sattes 6 tr bomullsgarn nr 20/2 eller 24/2. Vävskeden som användes till Citronmönstret var märkt 2050 rör på en längd av 155 cm (= 13, 2 rör/cm). Duktyget fick klippas ner fyra gånger från tygbommen, den s k spännareven. "Det var väl ofta det kunde bli dåligt skäl om nånting gick sönder eller så". Var det tungtrampat med så många skaft och trampor? "150 var inte så lätt men 130 gick rätt så ledigt. Det var inte tungtrampat. Det tyckte inte jag. Nej, jag tyckte det gick bra". Ryckverk användes bara till de stora bredderna, inte till smådukar och handdukar. Var det roligare att väva med ryckverk? "Jajamen. Det gick ju mycket fortare. Hur var det att få stadkanterna fina? "Jo, det skötte sig själv precis, så det gick ju så rysligt bra". Var det en specialitet att väva 15 skafts dräll på den tiden? "Ja, det var det säkert. Det var andra häromkring som också vävde linnedräll, Lilly Persson i Björketorp och klart den störste linneförläggaren Ekelund & Esspe i Horred". Det sistnämnda företaget har en 140-årig historia och drivs idag av fjärde generationen Ekelund. En stor del av företagets produktionen är fortfarande linnedukar.

*"Gamla citronmönstret" servett,
Textilmuseet Foto: Jan Berg*

Andra linneförläggare i Horredstrakten har varit Edvard Krans, Johannes och Anna Johansson, Källeberg, vävnadsförläggningen i Nås, Bengt i Sjöby, Hellmans på Bosgården, Börje och Britta Andersson och Karl och Hartwig Johansson, Lida Öxnevalla.

Mangling

Linnegodset kördes till den stora stenmangeln i Horred. Alma Johansson minns hur den stora stenkistan med flera ton sten rörde sig fram och tillbaka med hjälp av elmotor på 30-talet. Tidigare hade mangeln drivits med hästvandring. Fadern fick betala 5 öre/meter för att mangla brett linne och 2 öre för handdukar. ”Det blev snyggt, men det var la ingen nytta te å låta manglat! Det är la mycket vackrare som det är”.

Från förlagsverksamhet till hemslöjd

I vilken tid under industrialismen verkade vävnadsförläggare Johan Johansson och hans familj? Flera textilindustrier hade startat omkring 1850 i västra Sverige och i Norrköping. Handlanden Hans Wesslau grundade 1846 Almedahls linspinning och väveri i Göteborg. Dalsjöfors Wäveri AB startade 1897. Holma-Helsingland i Forsa började sin produktion 1901 med hjälp av spinnermaskiner från Irland och spinnmästare från Böhmen, Österrike. 1919 slogs Almedahls och Dalsjöfors Wäveri ihop. 1929 genomfördes den stora sammanslagningen av Forsa i Hälsingland, Madängsholm utanför Tidaholm, Häggådalens Väveri i Kinna och Marks väveri i Kungsäter, samtliga ingick nu i Almedahls-Dalsjöfors AB.

Under 1920-30 talen när den appreterade, billigare fabriksdrällen gick att köpa, hade Johan Johansson ca 80 drällväverskor knutna till sin förläggarfirma. Det fanns efterfrågan av handvävda drälldukar och handdukar trots konkurrens från fabriksvaror. Arbetet inom hemslöjdsrörelsen hade pågått aktivt sedan starten 1899 för att bevara kunskap, kvalitet och tradition bl a genom affärs- och utställningsverksamhet. På 1930-talet öppnades Borås Hemslöjd, där Johan Johansson var leverantör av dräll. Efter hans bortgång drev Alma och Elsa Johansson förlagsverksamheten i mindre skala. När det blev brist på garn slutade de. Alma Johansson fortsatte med drällvävning fram till 1981. Hennes drällservetter blev mycket uppmärksammade på utställningen ”Hemslöjd 80” på Borås Konstmuseum.

Nu finns servetterna och drällvävstolen från Näverås på Textilmuseet i Borås och vittnar om linnevävning i Mark, vävnadsförläggning och yrkesskicklighet som fanns vid sidan om en växande textilindustri i Sjuhäradsbygden - som levande tradition under 1900-talets förra del - och fortfarande finns och är värd att värnas om ... så att ... ”möbeln prisar sin mästare” och industrins rötter blir synliga för framtida generationer.

Käll- och litteraturförteckning

- Ekenmark, J. E. och systrar: " *Afhandling om Drällers och Dubbla Golfmattors tillverkning med begagnande av Harneskrustning.*" 1828.
- Goliger, E. *En linnegodsmangel från hemindustrins tid i Mark.* Från Borås och De Sju Häraderna 1976.
- Grenander-Nyberg, G. *Lantheimmens Vävstolar.* 1974.
1898-1998, Holma-Helsinglands AB 100 år. 1998.
- Nylén, A.M. *Hemslöjd.* 1970.
- Svenska Gods och gårdar Älvsborgs län Södra Sjuhäradsbygden. 1941. (Horred, Näfvrås).
- Thorsson, T. (red.) *Almedahls 1846-1996.* 1996.
- Borås Tidning. *35 mil varp i vävstolen: - Väva dräll är inte svårt.* 10.12 1974.
- Borås Tidning. *Farmorers fars provtygsbok klarar krisen.* 8.4. 1979.
- Ekonomiska kartan 1:20 000. Horred 6B:29. 1989.
- Intervju med Alma Johansson, Näverås 1982. TextilMuseet Borås.
- Vävmönsterböcker från Näverås 1881 och 1885.

Marbodräkten

INGRID STRÖMVALL

De första kvinnodräkterna från Mark var färdiga att visas 1939 och då i en blå och en brun variant. De togs fram under vävkurser i Mark med hjälp av hemslöjdskonsulent Vera Diursson och intendent Ingegärd Vallin, Borås Museum, i samråd med Gunnel Hazelius Berg, Nordiska museet. Mansdräktens framtagning finns omskriven i ett brev från 1942 och där finns ett beslut att väva byxtyget i vadmal.

Under tidigt 1970-tal då dräktintresset var mycket stort började ett dräktråd från Mark att forska om dräktskicket. Under denna forskning gick man tillbaka till originaldelarna som användes vid framtagningen av de första dräkterna och fann att dessa avvek en hel del från de dräktplagg som varit använda under senare tid. Vissa ändringar genomfördes därför under 1970-talet för att komma närmare originalplaggens utseende. Under 1975 började en annan forskningsstudiecirkel, att sammanställa en variant av den kvinnliga Marbodräkten med dräktdelar från södra och västra Mark.

Det finns ett stort antal dräktdelar från Mark bevarade på museer, i hembygdsgrändar och i privat ägo. De allra flesta har tillverkats och burits under 1800-talets första hälft. Kjolarna är genomgående långa, vida och veckade. De flesta är mörka med brun eller svart botten, med smala ofta gröna ränder. Livstyckena är av smalrandigt mestadels mörkt tyg. De är korta och försedda med små skört. Det var troligen genom väckelsepredikanter påverkan, som det blev mörka färger på kläderna, för de ansågs för mindre världsliga.

För mansdräkten från Mark finns det ett minimalt antal originaldräktdelar bevarade. Mansdräkten har därför inte kunnat varieras, vilket däremot är möjligt när det gäller de kvinnliga dräkterna.

Kopior av dräktmaterial från centrala Mark

Den första dräkttypen som togs fram hade originalplagg, som huvudsakligen kom från centrala Mark. *Livstycket* kommer från Kinna socken. Tyget är smalrandigt halvulle i rött, blått, grönt och vitt. Det är midjekort och har små skört (NM 127.47).

Kjolen är av halvylletyg i brunsvart med gröna och vita ränder. Den är veckad mot en linning av kjolens tyg och har gul skoning i nederkanten på kjolens insida. Originalkjolen kommer från Kinna socken (NM 127.438).

Överdelen är av bomull och har fyrkantigt halshål och veckad krage. Den brukar vanligtvis sys med nederdel i kraftigare tyg (BM 7.839). En överdel med rak halskant brukar också kopieras. Denna överdel finns i privat ägo och kommer från Sätilla.

Från Örby socken kommer den mjuka *bindmössan* av grågrön sidenbrokad (BM 5.506). Den mjuka bindmössan har använts jämsides med den hårda. Något stycke finns ej bevarat, därför används en tunn knypplad spets efter gammalt mönster. ”Marboduken” används som alternativ till bindmössan. Det är en rutig huvudduk i bomull och silke oftast med färgerna blått, svart och vitt.

Enligt uppteckningar har *kattunförkläden* använts. Idag köper man tryckta bomullstyger med mönster i stil med vad som förekom under 1800-talets första hälft. De ska helst vara småmönstrade med färgad botten. Förklädena görs ganska breda och med dragsko i överkanten. Av denna typ finns inget original bevarat från Mark. Däremot finns det många sidenförkläden kvar, men dessa kvaliteter har varit svåra att få tag på i modern tid.

Till dräkten bärs vita *strumpor* av ylle eller bomull och svarta *skor*.

Smyckena som finns ifrån Mark är runda och hjärtformade bröstsoljor av silver och med glaspärlor, samt länknappar och snörnål i silver. Original finns både på Borås museum och i privat ägo.

Halskläde av kulört siden används vid högtidliga tillfällen. Ytterplagg saknas från Mark därför används en *kvinnotröja* av mörkblått ylletyg från grannhäradet Bollebygd, som har ett likartat dräktskick som Mark (NM 24.760).

Under förklädet knyts en *lomme* av rutiga, randiga och småblommiga bomullstyger. Denna väska finns i original i privat ägo.

Från Per Husak, Kinna, i dräkt från Mark, Lena Olausson, Kinna, i dräkt från centrala Mark, Sofia och Marianne Svedblom, Björketorp, i dräkter från södra Mark. I bakgrunden Marbostugan, Ramnaparken, Borås.

Kvinnlig dräkt från södra och västra Mark

Denna dräkt sammanställdes av originaldräktdelar som insamlades och katalogiserades av en forskningsstudiecirkel 1975. *Livstycket* är av brunt halvyll och snöres på axel och framtill med grönt band. Den skall bäras nerstoppad i kjolen. Originalen kommer från Gunnarsjö socken (GM 1934a). Två *kjolar* har tagits fram. En brun i halvyll med vita silkesränder och en svart i halvyll med blå ränder, fotsid. Kjolorna kommer från Björketorp res-

pektive Tostared. Båda finns i privat ägo. *Överdelen* kopieras efter en bomullsöverdel från Kungsäter (GM 3.512) med broderier på ärmlinningarna eller en halvlinneöverdel med röd halslinning vävd i gåsöga där originalet kommer från privat ägo i Tostared. Huvudbonaden är en mjuk *bindmössa* av beige sidenbrokad eller en hård bindmössa av beige siden med plattsömsbroderi i flera färger. Till stycke används en knypplad spets eller broderad tyll. Även Marboduken används som huvudbonad. *Förklädet* är av småmönstrad kattun. Även till denna dräkt bärs vita *strumpor* och svarta *skor*. *Smycken* som finns är runda och hjärtformiga bröstsoljor av silver. *Väskans* original är från 1814 och kommer från Björketorp. Den har sidentyger med broderier och blommiga tyger.

Mansdräkt

Mansdräkten som togs fram under 1940-talet är delvis från brudgumskläder. *Västen* är en brudgumsväst från Seglora i rosengång, svart med ränder i grönt och gult. Den har uppstående krage och rygg av rosengångstyget vilket är ovanligt på denna modell av väst (NM 114.299). *Byxorna* är av skinn med bred lucka och laskningar. Originalen kommer från privat ägo i Hyssna. *Byxorna* sys däremot oftast av mörkblått eller svart ylletyg. *Skjortan* är en brudgumsskjorta från 1812. Den sys i bomull eller halvlinne med uppstående krage, ärmspjäll, ok samt halsspjäll. Ärmlinningarna knäpps med länknappar och halslinningen med en stolpknapp. Skjortan ägs av en hembygdsförening och kommer från Sätilla. Till dräkten används *halskläde* av siden eller bomull typ ”snusnäsduk”. Dräkten har svarta *skor* med spännen och vita *strumpor* av ylle eller bomull. Strumporna sitter uppe med *strumpeband*, som är mönstervävda i rött och vitt (GM 1660a,b). Till ytterplagg kopieras en *jacka* (BM 3.158) från grannhäradet Kind och en *långrock* (SM 3.986) från det motsatta grannhäradet Bollebygd då man ej har några bevarade ytterplagg från Mark. Som *huvudbonad* används en skinnkaskett från Kinds härad (BM 3.122) till jackan och en rundbrättad hatt enligt Toarpsmodell till långrocken.

Dräktdelar finns på följande museer: Borås museum (BM), Nordiska museet (NM), Västergötlands museum i Skara (SM) och Historiska museet i Göteborg (GM).

Forskningen omkring Marbodräkten kommer att fortsätta. Under 1999 har det bildats en ny arbetsgrupp för dräktfrågor i Sjuhäradsbygden. Denna arbetsgrupp har startat med att gå igenom dräktmaterial från Mark.

Det patriarkala brukssamhället Fritsla

TORKEL IVARSSON

Runt den gamla fabriksbostaden i Fritsla löper en stabil mur, ”Skiljemuren” för att låna ett uttryck av den lokale arbetarförfattaren Harry Ivarsson, Kinna. Idag bor ingen fabriksör här, men muren påminner om en tid med skarpa klassgränser. Fritsla var en gång starkt patriarkaliskt och konservativt men under seklets sista hälft kom orten att bli en av de rödaste i landet. Hur kunde det bli så?

Vi ska strax återvända till det ”röda Fritsla” men först en mer allmän tillbakablick. ”Sjuhäradsbygden var en efterbliven trakt och inget som den unga arbetarrörelsen ville prioritera”, framgår av protokoll från den socialdemokratiska partistyrelsen från sent 1800-tal: ”I Borås dalen stå arbetarna på en låg nivå och äro ens ej vana att läsa liberala tidningar”. Christer Winberg skriver i det inledande kapitlet i jubileumsboken ”Arbetarstad i förvandling” om ”konservatismens gråbygd” där sådana utpräglade textilorter som Kinna, Skene och Fritsla i valet 1914 till 70 % röstade konservativt. I Borås fick socialdemokraterna visserligen 28,2 % men det var ändå långt efter högerns 43,7. Mot arbetarrörelsen stod den religiösa väckelsen, främst den schartauanska med sitt aggressiva motstånd mot folkrörelserna. Textilarbetarna organiserade sig men facket blev svagt, långt ifrån så stridbart som t ex gruvarbetarnas, typografernas eller varvsarbetarnas. Arbetarna i textil- och konfektionsfabrikerna skulle vara lätt utbytbara. En annan förklaring är konkurrensen utifrån. Det gällde industrins överlevnad. Av allt detta följde låga löner.

Redan ”Hallordningen” (en sorts arbetsdomstol utan arbetarrepresentanter) från mitten av 1700-talet krävde lönesänkningar: ”Hallordningen borde granneligen akta sig för att giva arbetarna anledning till påstående av högre löner eller på något sätt styrka dem uti ett sådant uppsåt (...) utan tvärtom sig vara alldeles angeläget att eftersinna och söka utvägar huru arbetslönerna uti alla tillverkningsgrader måste kunna lindras och nedbringas”.

Tvåhundra år senare skrev textilindustrins krönikör Nils Berggren bland annat följande: ”Inledningsvis har man anledning betona att konjunkturen inom näringslivet och den ekonomiska ställningen i landet måste i alla fall ur allmän arbetsgivarsynpunkt te sig som en grundval för en rationell avtals- och lönepolitik. Huru önskvärt och principiellt berättigat det än må vara, att arbetarna åtminstone få bevara sina realförmåner obeskurda, låter sig icke ens detta ske och än mindre en ökning av ifrågasättande förmåner möjliggöras, om icke vederbörande industriella verksamhet kan, ekonomiskt sett, upprätthållas”.

Facket bjöd inte mycket motstånd. I Textilarbetarförbundets årsskrift från 1928 heter det: ”Det gäller för rörelsens medlemmar, att lära känna och förstå sammanhanget i världshushållet och produktionsmaskineriet. Den naturliga utvecklingen låter sig inte hejdas i sitt lopp, framför allt icke av förtvivalade eller oöverstigliga utbrott”. Nils Berggren konstaterade att: ”det i själva verket är mer som förenar än som skiljer”. Om en stor fackföreningsledare hette det; ”...gjort ej blott sina kommittenter (medlemmar) utan hela den svenska textilindustrin stort genom insikt och ansvarsmedvetenhet”.

Sjuhärads!arbetare levde från 1800-talet och många decennier framåt nästan som livegna. Flera av de stora företagen tog hand om dem i en sträng patriarkalisk anda, från vaggan till graven. Kring den hårda miljön frodades hyckleriet. Den utsände skribenten från ”Arbetets söner”, ”ett illustrationsverk över den svenska arbetarklassen”, från 1906, utbrister hänfört om ett samhälle som skulle kunna ligga i Sjuhäradsbygden:

”På få ställen i vårt land torde ett fabriksbolag ha gjort så mycket för arbetarkornas och arbetarnas trevnad och gagn som här vid denna textilfabrik, som ute på den landtliga slätten bildar en hel värld för sig (...) fabriksledningen undviker att övervaka arbetarnas sammankomster. Den utövar dock censur över lektyrer i böcker och tidningar samt över föreläsarna, som bolagets direktör själf kallar och bekostar, men å andra sidan har det hittills aldrig hänt att bolagets ledning motsatt sig en begäran från arbetarna själva att få tillkalla den eller den föreläsaren, endast att det icke gällt agitation i politiska eller religiösa frågor. Nykterhetstalare nekas aldrig tillträde, då de kallas av majoritetsbeslut vid arbetarnas omröstning. Hvar finns detta idealsamhälle, frågar den nyfikne läsaren. Jo, det finns i en undagömd gammal svensk bygd, dit man fick promenera på en solhvit landsväg genom böljande sädesfält en högbå sommardag, promenera i timal från järnvägsstationen som var bygdens närmaste lilla kommunikationscentral. Fanns det inga mörka fläckar på den ljusa taflan? Nej inte denna vackra dag, då slättermaskinerna sjöngo och skördefolket gick i skjortärmarna och hässjade hö. Bruksdisponenten berömde sina arbetare och arbetarna berömde honom, och alla tyckte att allt var bra. Inte fullkomligt precis men det fanns ingen anledning att klaga”.

Tre år senare blåste SAF till storstrid med omfattande lockouter. Facket svarade med strejk och sammantaget berörde striden trehundratusen arbetare över hela landet. Men storstrejken nådde inte den lilla ”idyllen” Fritsla.

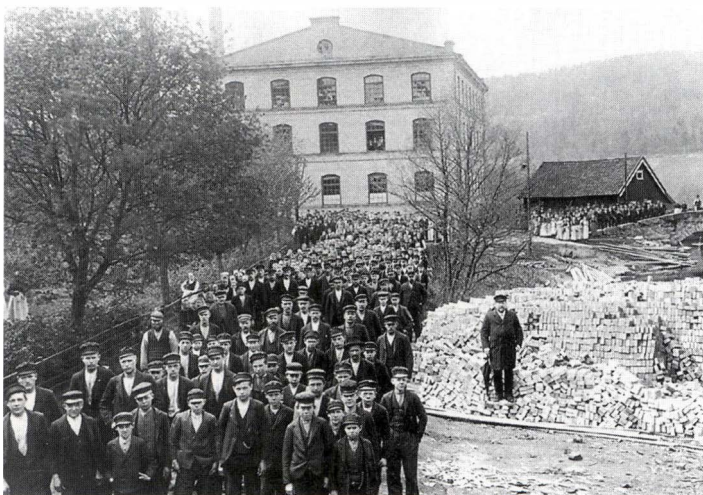
”Den ljusa taflan” kom sedermera att färgas av hårda rationaliseringar och tidsstudier. Främst två namn i Borås kom att förknippas med dessa, Alex Engblom och Albert Sontag. Den senare införde det löpande bandet, ”slavbandet” på Algots, den förre amerikanen Taylors principer om tidsstudier och arbetsdelning. Engblom slog fast arbetarens roll i produktionen: ”Arbetaren får ej bestämma huru, när eller var arbetet skall utföras, det uppdrages åt den planerande avdelningen”. Det gällde nu att ”utröna det mest effektiva sättet att samordna arbetaren med maskinerna”. Alex Engblom försvarade ivrigt skiftarbetet. Vid en debatt 1934 mellan honom och redaktören K J Olsson, senare landshövding i Örebro, och läkaren Elias Garby, sa Engblom att konkurrensen tvingade fram skiftarbetet. Han tillbakavisade varje tal om att det skulle vara påfrestande för arbetarna, inte ens för minderåriga, vilka då var vanliga. Engblom framhöll bland annat att; ”arbetena inom textilindustrin fordra en ganska ringa muskelansträngning och att sålunda rastbehovet är proportionsvis ringa”. Målet var, för att citera Nils Berggren; ”att i samverkan med arbetspsykologer och arbetsfysiologer med flera kunna konstatera vilka som äga förutsättningar för repetitivt arbete, och härigenom få till stånd en i görligaste mån homogen och med sitt yrke belåten tempoarbetarkår”.

Förstamajdemonstration i Viljans park i Fritsla på 30-talet.

De efter kriget inrättade företagsnämnderna skulle kanalisera missnöjet. De beskrevs av fabriksägarna, och i viss utsträckning även facket, som ett demokratiskt genombrott. Man talade om "textilandan", men vad sammanträdena egentligen handlade om avslöjade Textilförbundets VD Kaj Åberg när han beskrev dem som "säkerhetsventiler". Det är mot den bakgrunden man ska se det "röda Fritsla" växa fram. Från 30-talet och framåt har vänstern dominerat den lokala politiken totalt. De två senaste valen följer mönstret, socialdemokraterna och vänsterpartiet fick tillsammans 62 respektive 63 procent av alla avgivna röster och det är bara obetydligt mindre än landets rödaste valdistrikt Piteå. I Sjuhäradsbygden är Fritsla unikt. I de övriga distrikten röstar i snitt 46 procent på vänsterpartierna. Tendensen i Fritsla är alltså tydlig och något som vi i modern tid delvis kan tillskriva den så kallade Nisseeffekten. Kommunalt lägger många som annars väljer socialdemokraterna sin röst på vänsterpartiet, det vill säga att de röstar på vänstermannen Nils Andersson, en politiker med grundmurat förtroende och popularitet i Fritsla. Mer om Nisseeffekten längre fram i texten.

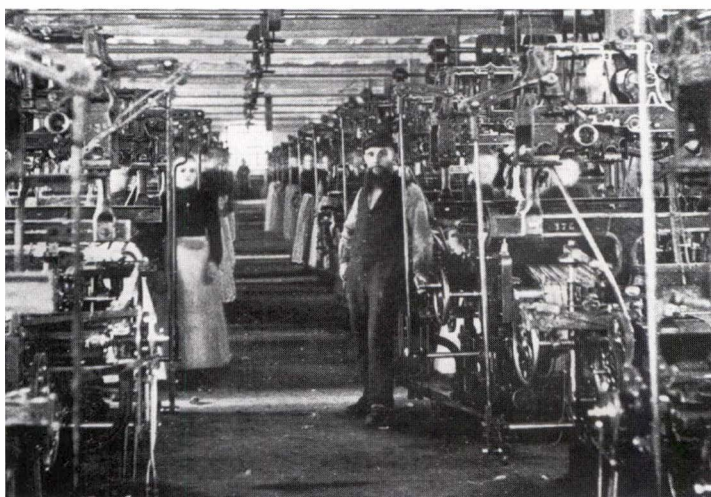
Fritslas historia är historien om en stor textilfabrik, Firma L.J. Wingqvists Mekaniska Väveri, och ett ovanligt tydligt klassamhälle. Det var ur sekelskiftets hårda arbetsvillkor och fattigdom som det röda Fritsla växte fram. Om den historien berättade s-veteranen och hembygdsskildraren Kenneth Persson i ett reportage i Borås Tidning 1995: Det var svårt att organisera arbetarna i Fritsla. De var torparbarn och nedtryckta av kyrkan och fabriksägaren.

Wingqvists fabrik med sina anställda. Kring den kretsade det mesta i Fritsla.

Den socialdemokratiska ungdomsklubben bildades 1913 och i mars året därpå, i samband med stor oro på fabriken och vilda strejker, den första fackföreningen. Samma år firades också för första gången första maj med ett enkelt möte. I november 1915 varnade fabriksägaren för den socialistiska rörelsen och beskrev den som en samhällsfara. På anslag i fabriken rekommenderade han sina anställda att stanna hemma när agitatorerna besökte orten. I fabriken arbetade som mest 800 personer. Företaget dominerade hela samhället. Wingqvist och efterföljaren, regementsläkaren Andén ägde marken och la en tung hand över all nybebyggelse. Arbetarna bodde trångt i bolagets gistna bostäder. Oppositionella avskedades. Likaså unga som kommit upp i full lön. Man skulle se upp till överheten. Men samtidigt tog företaget rätt väl hand om arbetarna. Man hade en sjukkasse, badhus, tvättstuga, ordnade med vattenledningar och stod för både likkista och likvagn när den dagen kom, berättade Kenneth Persson. Förhandlingarna mellan facket och arbetsgivaren gick trögt. Under hela fabriken historia fram till slutet av 1950-talet löper som en röd tråd missämjan mellan arbetare och företagsledning. Fabriksägarna släppte inte tyglarna för ett ögonblick. I december 1943 tecknades till exempel ett avtal som höjde lönen med fuffiga ett öre i timmen, kvinnorna fick dock två. ”Detta ger väl bland annat ett gott belägg för vår arbetsgivares halstarrighet och ovilja till samarbete”, skrev fackklubben i sin årsberättelse. Fabrikören Andén beskrevs som småsnål och kitslig. Han hade bland annat dragit in extrabidragen till de genom beredskapstjänstgöringen hårt prövade arbetarfamiljerna. Under kriget kom de anställda ofta inte upp i mer än 31 timmars arbetsvecka och lönen blev därefter.

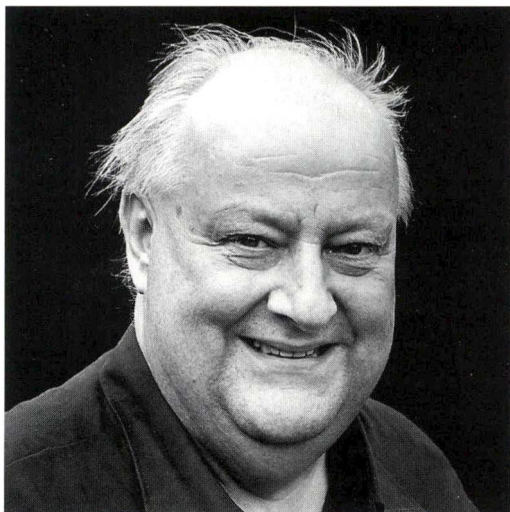
Det hårda arbetet i fabriken blev en grund för en ovanligt stark kommunistisk rörelse i Fritsla.

Thore Nygren var i många år fackligt och politiskt verksam i Fritsla. Han anställdes som 20-åring på Wingqvists fabrik 1926 och samma år blev han medlem i den socialdemokratiska ungdomsklubben. För Borås Tidning berättade han om livet i Fritsla på 20- och 30-talen: "Kvart i fem på morgonen kom jag till fabriken för att öppna porten. Sedan skötte jag tio maskiner i bomullsspinneriet. Där var mest kvinnor och förmännen körde hårt. Vi var hundra arbetare på min våning som var precis full av maskiner. Det var dammigt och bullrigt. Vi hade ingen rast utan fick smygäta av våra smörgåsar."

Thore Nygren kom med i fackavdelningens styrelse och minns att fabrikören var mycket svår att hantera: "Vi hade inte mycket framgång, han var så tjurig". Paret Nygren bodde först i en liten omodern etta med utedass och pump på gården. Sedan flyttade de till en större och bättre utrustad lägenhet. Men den tillhörde inte bolaget. Hustrun Greta vägrade att bo i deras hus. År 1928 gick Thore Nygren första gången i ett första majtåg. Han var fanbärare: "Det ösregnade. Vi sa till varandra, att det kommer väl inte en människa. Men vi blev 800"! Den unga arbetarrörelsen höll till i Viljans Park. De spelade revy och teater, lyssnade på socialistagitatorer, diskuterade. Det kunde komma 50-60 personer till ett möte en söndag förmiddag. Något av de första åren på 60-talet drog det sista första majtåget genom samhället. Nu är de centraliserade till Kinna och Skene. Men än kommer det folk till socialdemokraternas möten.

Fritslas politiska historia kan dock inte skrivas utan kommunisterna, eller i dag vänsterpartiet. Här har de alltid haft ett starkt fäste. Fast kanske inte så

Nils Andersson, Fritsla.

starkt som säkerhetspolisen trodde. Så sent som på 60-talet påstod polisens rapportör på Wingqvists fabrik att trehundra arbetare där var kommunister. Det verkar starkt överdrivet. Röstsiffrorna berättar dock om ett ovanligt starkt stöd för vänsterpartiet och det tillskriver alla bedömare den omtyckte Nils Andersson, pensionerad färgeriarbetare, men ännu i hög grad politiskt aktiv. - Ja, men är det inte mitt partis politik de röstar på, undrade Nils Andersson i samband med reportaget från Fritsla för några år sedan. Han

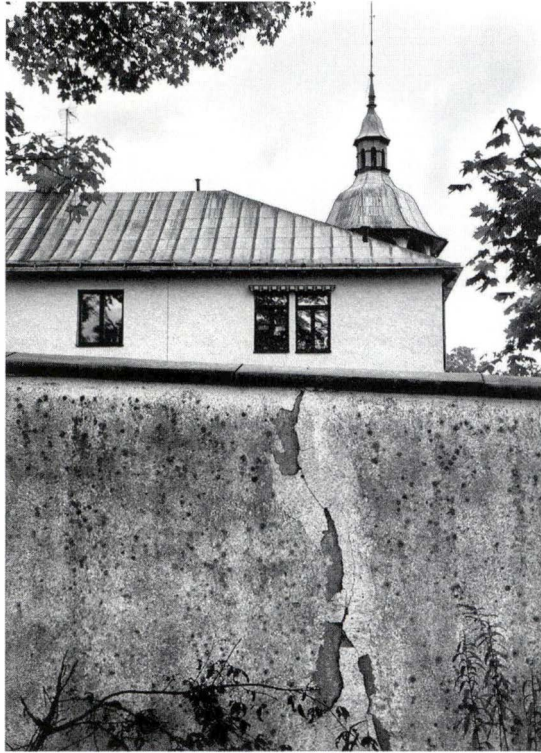

medger att det nog kan vara så att folk känner förtroende för honom. Att han är en politiker som folk vågar komma till med sina problem. Och att man faktiskt lättare blir respekterad av sina motståndare om man vågar säga sin mening och stå för den. Men Nisseeffekten kan ju inte vara hela förklaringen. Hur kom det sig att Fritsla blev så rött? Nils Andersson beskriver ett samhälle i ständig konflikt. En hård kamp mellan kapitalägare och vanliga människor. Han jämför med Rydboholmsbolaget som på ett helt annat vis månade om sina arbetare. Idén var naturligtvis att knyta dem hårdare till företaget. Samtidigt hade arbetarfamiljerna det bekvämare och var nöjdare med sina liv. Rydboholms slapp konflikterna. Men Wingqvists hade aldrig något socialt samvete och därför var missnöjet större här och det förekom vilda strejker. Många historier berättas om hur strängt det var på fabriken. En miljö som inte bara drev fram kamplust utan också fjäsk. Det fanns arbetare som hade kepsen till hands vid maskinen ifall chefen skulle passera. Då kunde de hälsa fint, berättade Nils Andersson. De var så förtryckta. Om de till exempel tvingades sluta på fabriken så fick hela familjen flytta från bostaden. Den sortens underdånighet ställde inte kommunisterna upp på. De var inte heller med under kriget när första majtågen ersattes av medborgardemonstrationer. Under blågula fanor marscherade företagsledningen tillsammans med de socialdemokratiska arbetarna. Vi uppfattade socialdemokraterna som mycket anpassningsbara. Detta skedde samtidigt som jakten på oss kommunister blev allt ivrigare, säger Nils Andersson. Vi stängdes ute från skjutbanorna, våra tidningar beslagtogs och så vidare.

De båda vänsterpartierna har trots allt haft mycket gemensamt i synen på den gamla huvudfienden kapitalismen även om kommunisterna/vänsterpartiet varit mer kompromisslösa. Wingqvists fabrik avvecklades, den gick dåligt efter kriget och byggnaden brandhärjades. I dag finns ett antal mindre företag i samhället och många Fritslabor pendlar till jobb i Kinna och Borås.

Den flotta fabriksbostaden har blivit dagis, men muren står kvar och påminner om skarpa gränser mellan människor.

Skiljemuren. Runt den f d disponentbostaden löper en mur som förr ovanligt tydligt symboliserade klasskillnaderna i Fritsla. Foto: Veronika Karlsson

Käll- och litteraturförteckning

- Folk- och bostadsräkningen 1990. SCB. 1992.
- Ivarsson, T. & Wadman, P.A. *Röda Fritsla*. Borås Tidning 1995.04.30.
- Persson, K. m.fl. *Fritsla förr i tiden*. 1993.
- Valstatistik och befolkningsstatistik 1930-1998. SCB. 1998.
- Winberg, C. (red.). *Arbetarstad i förvandling: Borås socialdemokrater 1920-1970*. 1998.
- Västgöta-Demokraten 1944.03.10. *Sjuhäradsbygdens äldsta textilavdelning 30 år*.
- Västgöta-Demokraten 1954.03.04. *Fackligt 40-årsminne i Fritsla: Fabrikör låste in arbetarna*.
- Årsberättelser för L.J. Wingqvists fabriksklubb 1941 och 1943. (Kommunarkivet i Mark).

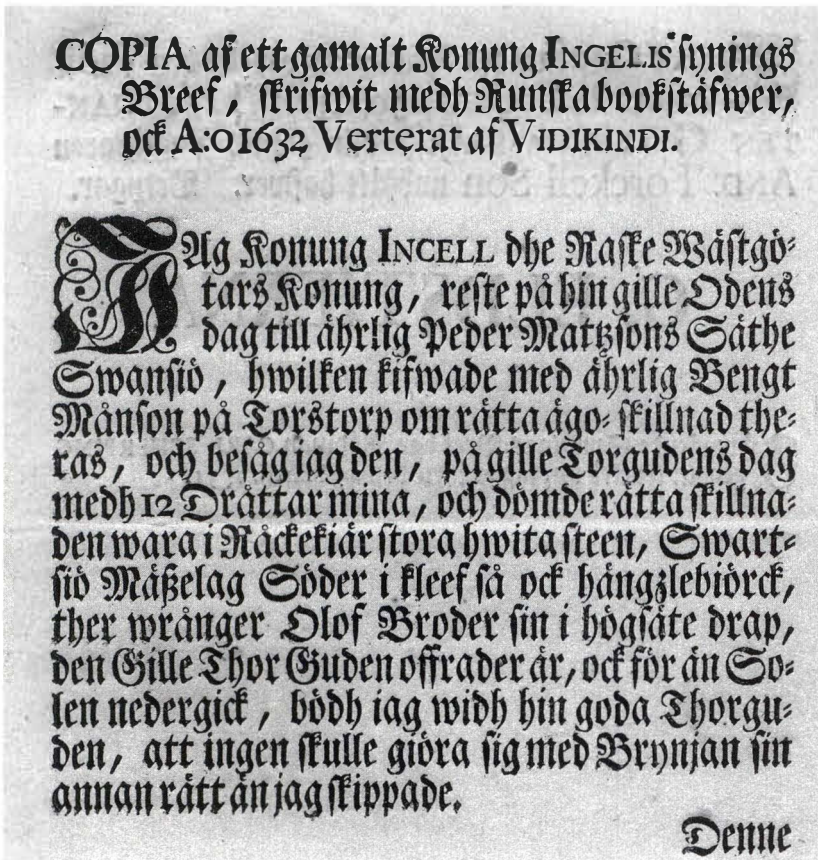
Nedslag i Marklitteraturen

DAN KORN

De lärde tvistar om vilket svenskt landskap som har den mest omfattande litteraturen. Till västgötarnas nesa anses Skåne vara det landskap som går segrande ur striden. Västergötland kommer dock som god tvåa. Vad gäller antalet galna samlare och därmed höga priser på sällsynta böcker kommer också Västergötland som nummer två, slaget av Lappland. Jag inhandlade Hjalmar Pehrssons sockenbok "Rådaboken" (1945) i Mary Fernströms bokhandel i Mölnlycke när jag var elva år gammal. Det blev det första förvärvet till min västgötasamling, som numera omfattar två rum inklädda med välfyllda bokhyllor. Då hör det ändå till saken att jag tidigt bestämde mig för att inte försöka bli komplett, att inte försöka få fatt på var enda sockenbok och jubileumsskrift, utan att koncentrera mig på kvalitet i stället för kvantitet. Det ger en föreställning om hur omfattande västgötalitteraturen är, samtidigt som det ger en fingervisning om att denna artikel om litteraturen om Marks härad inte kommer att handla om de stora tungviktarna, inte om sockenböckerna, de omfångsrika företagsmonografierna och andra standardverk, utan om en del udda småskrifter som tillsammans bildar en liten bukett som man ledigt håller i ena handen.

Litteraturen om Marks härad är långt ifrån lika omfattande som den om till exempel Kinnekulle, Trollhättan eller Skara. Trots att Mark och marborna ofta fått stå som symbol för hela Sjuhäradsbygden och marbo och knalle är begrepp som ofta blandats samman, är Mark inte heller det av de sju häraderna som kan uppvisa den rikaste och märkligaste litteraturen. Åtminstone Kinds härad kan uppvisa fler riktigt gamla skrifter, varav flera från 1600-talet och om Kind finns dessutom en av landskapets sällsyntaste häradsbeskrivningar.

Men den som intresserar sig för litteratur om Marks härad behöver inte lida brist på glädjeämnen för det. Den underligaste skriften med anknytning till Mark är samtidigt den kanske äldsta. Åren 1703, 1722 och 1731 lät kämnären Carl Scherping trycka ett blad som utger sig för att vara "Copia af ett gammalt Konung Ingelis synings Breef, skrifwit medh Runska bookstäfwer, ock A:o 1632 Verterat af Vidikindi". Redan rubriken lämnar flera frågetecken. Brev skrivna med runor är knappt alls kända. Den västgötske kungen Ingell är inte känd från några andra källor och påståendet att 1600-talshistorikern Johannes Widekindi skulle ha översatt brevet inger inte något förtroende. Hans exakta födelsedatum är visserligen inte känt, men med tanke på att han blev student 1640 och studenter på den tiden ofta var mycket unga, bör Widekindi bara ha varit ett barn 1632. Brevet lyder i varje fall på följande vis:

”Jag Konung Ingell dhe Raske Wästgötars Konung, reste på hin gille Odens dag till ährlig Peder Mattzsons Sätthe Swansiö, hwilken kifwade med ährlig Bengt Månson på Torstorp om rätta ägo-skillnad theras, och besåg iag den, på gille Torgudens dag medh 12 Drättar mina, och dömde rätta skillnaden wara i Räckekiär stora hwita steen, Swartsjö Måßelag Söder i kleef så ock hängzlebiörck, ther wrånger Olof Broder sin i högsäte drap, den Gille Thor Guden offerader är, ock för än Solen nedergik, bödh iag widh hin goda Thorguden, att ingen skulle giöra sig med Brynjan sin annan rätt än jag skippade”.

Man behöver inte vara särskilt djupt historiskt skolad för att inse att brevet är en ovanligt klumpig förfalskning, antagligen tillverkad strax innan brevet trycktes för första gången 1703. Skulle brevet vara äkta, skulle det tydligen vara från hednisk tid, av en västgötsk kung som håller sig med drottar och reser runt i landskapet och skipar rättvisa. Inga andra dokument från så gammal tid finns bevarade i Sverige.

Brevet togs på fullt allvar när det publicerades. Nils Hufwedsson Dal citerar det i sin Boerosia 1719. Olof Dalin kan till och med i sin svenska historia 1747 meddela att kung Ingell heter Olofsson i efternamn och att han ”tycks hafva blifvit död wid paß A. 950”. Han tar brevet som utgångspunkt för en längre utläggning om hur hedendom och kristendom levde sida vid sida i Sverige under den tiden, pekande på att namnen är kristna, men brevet talar om offer till Tor.

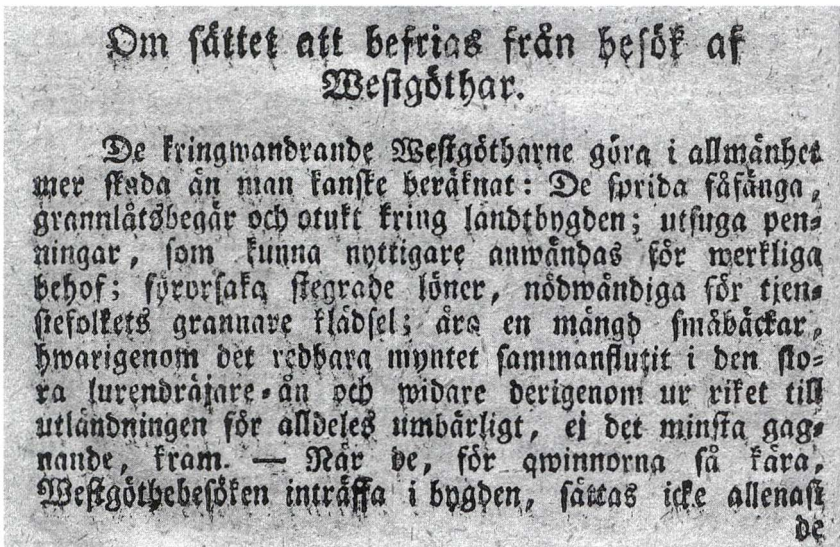
Den evige publicisten av kuriösa ting under 1700-talet, Carl Christoffer Gjörwell, publicerade brevet i sina ”Nya Allmänna Tidningar”. Ingen uttalar något tvivel på brevets äkthet före Gabriel Tidgren i sin ”Westergöthlands Historia Och Beskrifning(1787). Av Tidgrens ordval att döma är han en smula misstänksam, men eftersom så många historiker före honom inte tvivlat på brevets sanningshalt, upptar han kung Ingell i sin västgötska kungalängd, där kung Ingell för övrigt kommer i gott sällskap med vikingahövdingar omnämnda i James MacPearsons bekanta 1700-tals-falsarium Ossians sånger, som Tidgren med mycken möda försöker göra till västgötar. Kung Ingells brev upptas som nummer 514 i Carl Gustaf Warmholtz’ ”Bibliotheca Historica Sueo-Gothica, Eller Förteckning Uppå Så väl trykte, som handskrifne Böcker, Tractater och Skrifter, hvilka handla om Svenska Historien, Eller därutinnan kunna gifva ljus” (första delen 1782). Warmholtz skydde inte spydiga kommentarer, som exempelvis ”missfödsel”, ”värdelös” och liknande, inte minst när han misstänkte falsarier, men Ingells brev får en högst hövlig kommentar om Carl Scherpings gär-

ning för att offentliggöra brevet för sina landsmän.

Sedan har brevet glömts bort. Inte ens de mest fantasifulla ivrarna för att Västergötland är alltings ursprung och vagga har mig veterligt uppmärksammat kung Ingell och hans raska västgötar. Troligen lönar det sig att studera brevet närmare. Om forntiden har det ju ingenting att berätta, men Svansjö och Torestorp - båda gårdar i Torestorps socken - och personerna i brevet omnämns troligen inte av en slump. Säkerligen fanns det personer i samtiden som kände igen sig. Brevets uppgifter om ägotvister mellan gårdar i Torestorp, om brodersdråp och om rätt rågång skall säkerligen tolkas som satir med den vassa udden riktad åt ett visst håll. Själv har jag ingen lösning på problemet, men det skulle inte förvåna mig om ägarlängden för de nämnda gårdarna vid tiden omkring år 1700 kan innehålla svaret på gåtan.

I äldre litteratur förekommer ofta förfärligt hätska angrepp mot Sjuhäradshandlarnas resehandlare eller knallar. Till de grövsta hör John Bohmans påstående i andra delen av "Wettern och dess kuster" (1840) att västgötarna räknas till "de inskränkteste varelser i menskligheten". Västmanlands läns Hushållningssällskap gav 1827 ut ett häfte med "Läsning för Allmoge och menige Man". Där finner man goda råd av diverse slag, om jordförbättring, om nyttan av salt i utsädet, väderförutsägelse, rödfärgning etc. Mellan råden "Om Wargars utödande" och "Potäters förwarande ute öfwer Wintern" påträffas praktiska tips "Om sättet att befrias från besök af Westgöthar".

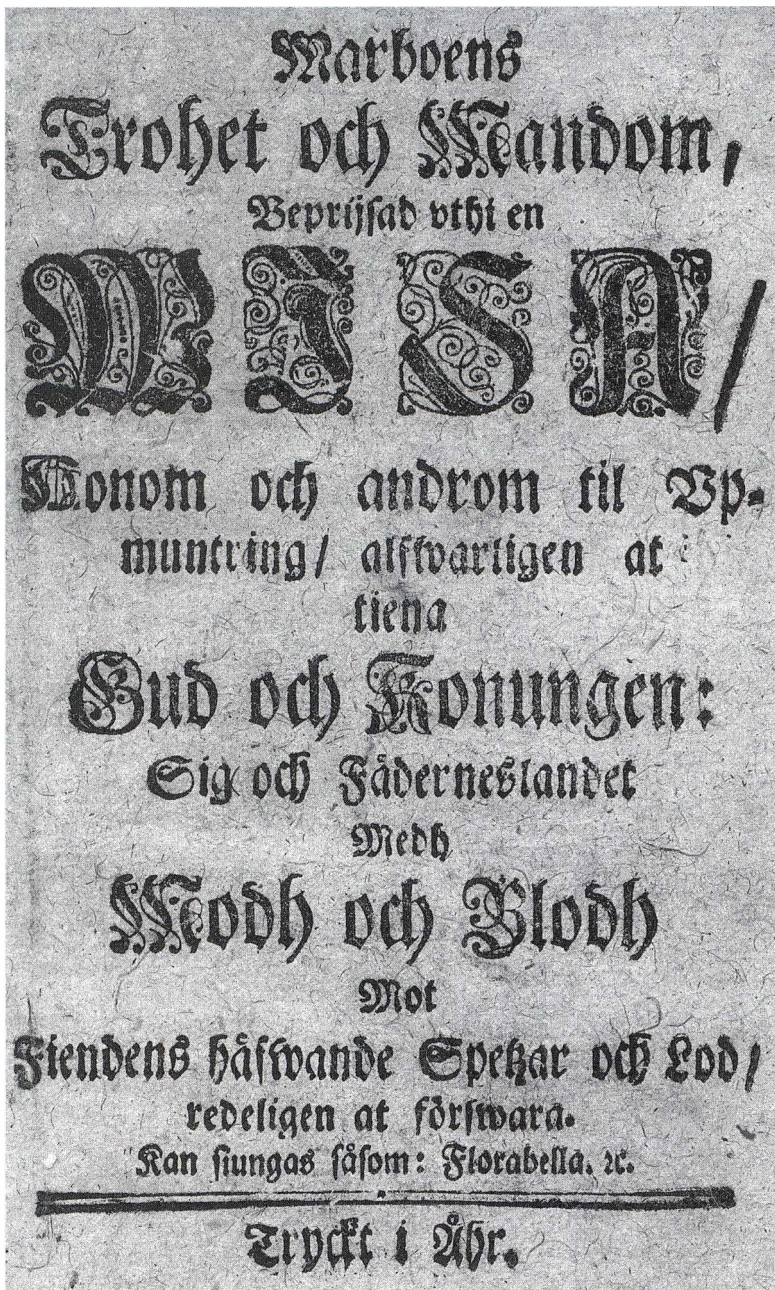
Utdrag ur "Läsning för Allmoge och menige Man" 1827 (även nästa sida).

Sedan öfwer denna högsi skabliga gårdshandel, wid flere Riksdagar warit så mycket taladt och skrifwet, men det stannat derwid, att, för ett och annat Westgöthe-härads förmon, en stor del af hela Landets Allmoges skulle wara undertastad en fortfarande beskattning, ett utflugande af des innersta märke, en förderfwande förskämning af des sedlighet — mer man intet annat råd att gifwa, till denna påtrugnings-handels utrotande, än en kraftig, allwarlig, troget hållen, föresatts och öfwerenskommelse, att af Westgöthar och gårdshandlande — ingen ting köpa eller borga. Rättig, nödwändig och möjlig är denna öfwerenskommelse både att ingå och troget hålla. Efter det, skall snart ingen Westgöthe synas, utan i deras ställe infinnas sig flit, treflighet, tarflig klädsel och walmåga.

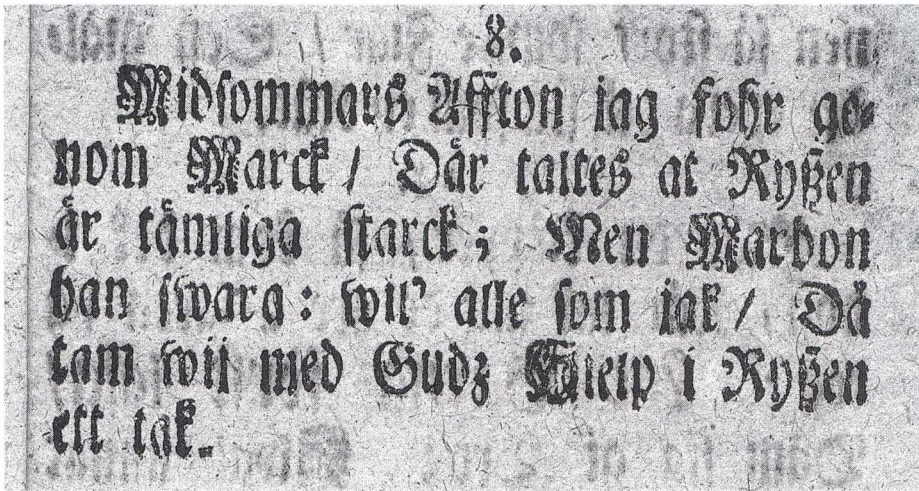
Det verkar dock som om västgötarna var populära bland vanligt folk. Hätskheten kom från myndigheter och högrestånd som helst såg att tjänstefolk krävde så liten lön som möjligt och som var rädda för den penningekonomi på landsbygden som västgötarnas affärer medförde. Folk i allmänhet uppskattade inte bara västgötarnas varor utan också kontakten med yttvärlden som deras besök utgjorde. Uppenbarligen litade folk på vad västgötarna sade, ty överheten utnyttjade också fiktiva västgötar i propagandasynfte. När Johan Didrik af Wingård år 1828 översatte den franska pamfletten "Simon de Nantua ou le marchand forain" av Pierre de Jussieu till svenska, lade han råden om återhållsamhet framförallt ifrån att köpa importerade lyxartiklar i munnen på "Håkan Westgöthe", en gammal knalle som Wingård påstod sig ha träffat i Borås och sedan följt med på hans marknadsresor till Småland!

Åren 1741-1743 låg Sverige i krig med Ryssland. Då utkom ett litet skillingtryck med en visa kallad "Marboens Trohet och Mandom". Uppmaningen till fosterländskt nit och lojalitet med kung Fredrik och hans krig läggs i en marbos mun och texten är till och med tryckt på dialekt! Det är mig veterligt ett hittills okänt och mycket tidigt prov på marbospråk. Visan "kan siungas såsom Florabella". Så skulle den melodin vara bekant, är det bara sätta igång och sjunga dialektavsnittet ur visan. Den förblir ännu lika ung. Den är nämligen, enligt titelbladet Tryckt i Åhr:

Omslagssida till skillingtryck "Marboens Trohet och Mandom Tryckt i Åhr", d v s mellan 1741-1743.

Vers ur skillingtryck "Marboens Trohet och Mandom".

Midsommars Affton jag fohr genom Marck
 Där taltes at Ryßen är tämliga starck
 Men Marbon han swara: wil' alle som jak
 Då tam wij med Gudz Hielp i Ryßen ett tak.

Kära du Siri! kom janka mitt Skiägg
 Där setter min Sjsare wäster i Wägg
 Laif åfwante Munnen så stort som e Fiär
 Sen gällder exera ock stå som en Kär.

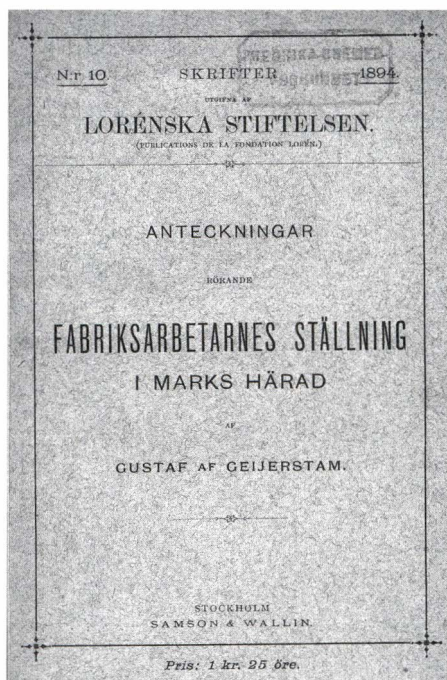
Skynda mi Kari / ta fram mia Sko
 Jak har sådant Hierta / du kant ickie tro
 Tänck Pällagåhls Böre har fådt sek ett Swähl
 Gi Hunna ta wen då! det ståren så wäl.

Mäa du kiöpper / så kom dek ihog
 När jak mä de are ä faren på tog
 Lät Barna först lösa / Däm sia gi Brö
 Hwat annat belångar / har slätt inga Nö.

Sådant mi Däka / nu lyster mek få
 Det mek ickie wärre än honom lär stå
 Jak drömbde mi Qwinna war grann som ä Bru
 Hwem dristar at swärja hu blijr ickie Fru?

Du äst å e Qwinna som uthsåfwet har
 Men derra Jons Anna på Ögo nu drar
 När han tar Murskiöta / då lijpar hu sijdt
 At gråta en Krumpen det gåto jak lijdt.

När författaren Olle Hedberg ville framställa sig själv som ödmjuk, brukade han kalla sig "vår tids Gustaf af Geijerstam". Liknelsen var mer träffande än Olle Hedberg kanske anade. Gustaf af Geijerstam var en tämligen produktiv författare vid 1800-talets slut, uppmärksammas av sin samtid, bortglömd av senare generationer. Litteraturhistoriker känner ännu till Gustaf af Geijerstam, men inte i egenskap av författare, utan som förebild till August Strindbergs elaka nidporträtt i flera av sina böcker, exempelvis "Zachris" i "Svarta fanor".

Om någon för hundra år sedan påstått att Gustaf af Geijerstam främst skulle komma att bli ihågkommen i Västergötland som författare till "Anteckningar rörande fabriksarbetarnes ställning i Marks härad" (skrifter utgifna af Lorénska stiftelsen nr. 10 1894. Stockholm 1895) hade vederbörande säkert aldrig blivit trodd. Men medan Geijerstams insatser som romanförfattare sedan länge är glömda, uppmärksammas fortfarande denna viktiga bok. Ett nytryck kom för en del år sedan, årtionden efter att Geijerstams romaner försvunnit från bokhandelsdiskarna. Geijerstam omtalar bygden som "det för sin naturskönhet och sin utvecklade industri lika bekanta Marks härad". Geijerstam har genomgående en idyllisk bild av förhållandena

vid industrierna i Mark. De brister han påpekar, sveps ofta in i fraser som att "det kan häller icke nekas" och liknande, som om han var rädd att måla i för grälla färger. Ur nutidsperspektiv är det delvis förfärliga förhållanden han skildrar med överfulla arbetarbostäder, ibland med del i kök, dåliga löner och fylleri. Geijerstams försök att skyla över detta med "de allmänna fördelar, som landtlifvet medför i fråga om ett ordnad lefnadssätt".

En mycket sällsynt bok, som skildrar andra 1800-talsförhållanden i Mark, är Kl. Elmgrens "I de Hoofianska bygderna Kind och Mark" (Eksjö 1917). Hoofianerna var en väckelserörelse i framförallt Kind och gränstrakterna mot Småland under 1800-talet, uppkommen när den gamle rucklaren, hästskojarren, slagskämpen och - prästen Jacob Otto Hoof omvändes år 1808. Elmgrens bok handlar mest om Hoofs liv som präst i Svenljunga och hans påverkan på kindsbygden. Att överhuvud taget kalla Marks härad för en hoofiansk bygd är väl att ta i. Schartaus lära har väl spelat större roll i Mark än Hoofs, även om Hoof faktiskt själv var född i Sätilla. Men inledningsvis nämner Elmgren en del om sina resor i Mark på 1880-talet som predikant för Jönköpings missionsförening. Han berättar att schartauanerna var misstroagna mot lekman-

napredikanter, men de få äldre hoofianerna var öppna och hjälpsamma. Bland annat nämner han skolläraren Bexell i Öxabäck som en av de gamla hoofianerna.

Skollärarna var förr bygdernas viktigaste personer vid sidan om prästerna. De flesta kom från enkla förhållanden och när de som gamla såg tillbaka på sina liv, hände det att en och annan skrev ner vad de mindes och lät trycka minnena. August Bondesons genialiska parodi på en sådan minnesbok "Skollärare John Chronschougs memoarer" (1897) utspelas ju inte långt från härads- och landskapsgränsen mot Mark. Men ett par äkta skrifter i samma stil finns från Mark. Här skall jag nämna två, dels en kindbo som blev lärare i Mark, dels en marbo som blev lärare utanför Göteborg.

S. G. Gustafsson var skollärare i Kinna i över trettio år. När han gick i pension 1907 hade han varit lärare på skilda håll sedan 1850-talet och utnyttjade tillfället till att ge ut "Afskedsord vid afslutningen i Kinna folkskola i Juli år 1907". Gustafsson berättar om hur han som vallpojke i Mjögback på 1840-talet såg hur vargar slet får i stycken. Om Kinna har han inte mycket att säga. Största delen av skriften utgörs av religiösa förmaningar som saknar varje form av originalitet och verkar vara närapå avskrifter ur liknande samtida litteratur.

Desto originellare är den anonyma skriften "Minnen ur en f d folkskollärares lefnadssaga af H." (Göteborg 1906). Mitt exemplar av denna skrift har försetts med kompletterande anteckningar av den göteborgske skolhistorikern Joh. Olander år 1924. Han uttyder signaturen H. till Hagberg, lärare i Örgryte. Närmare bestämt var Hagberg lärare i Krokslätt, då en förstad till Göteborg. Hans lilla skrift börjar med följande ord:

"I en af Västergötlands kargaste bygder såg jag första gången dagens ljus i slutet på 1840-talet. Betecknande nog hette stället Magerhult. Min far var en fattig bonddräng och min mor torparedotter. De arrenderade nämnda ställe sedan de blifvit ett par. Redan från min födelse spåddes, efter hvad jag sedan fick veta, att om jag finge lefva, jag skulle blifva klockare, ty jag skrek förfärligt regelbundet några timmar hvarje natt under första halfåret af min tillvaro. Denna hoppgifvande fast mindre trefliga talang kom tidigt till nytta. Min far hade luciadagen slaktat en gris och dagen derpå rest bort. Under natten passade några tjufvar på och skulle tillegna sig det nedsaltade fläsket, men då jag vid midnatt som vanligt började gallskrika, vaknade min mor och stötte häftigt till vaggan i hvilken jag låg, så att ett buller uppstod. Tjufvarne blefvo här af skrämnda, togo till flykten, och fläsket var räddadt".

Gården Magerhult ligger i Torestorp. Från hemmet där berättar Hagberg hur han som tvååring försökte raka sig med kniv och äta arsenik i tron att det var socker.

”Då jag var tre år fick jag en liten syster, som jag alls icke tyckte om, ty vi konkurrerade lifligt om födkroken. På den tiden brukade barn ej afvänjas så tidigt som nu. Då jag blef allt styggare vid henne, beslöto mina föräldrar sända mig till en gammal gumma, som ensam bodde i en liten koja långt in i utmarken och brukade lära barn att läsa. Här ensam med gumman fick jag tillbringa några månader. Hon förstod göra mig intresserad för en gammal abc-bok med tupp i.”

Gumman var mycket from, men berättade spökhistorier, så att den lille pojken fick en mörkerrädsla som sedan var svår att bli av med. Från Magerhult flyttade Hagbergs föräldrar till

”en gammal kungsgård, der min far nu blef s k herregårdsbonde. Från den tiden har jag ett hemskt minne. På herregården fanns en s k spökammare, der underhafvande, om de ansågos hafva förgått sig, fingo prygel. Min far hade fullgjordt de dagsverken han enligt kontraktet var skyldig att göra, men fick befallning att göra öfverdagsverken med häst och karl för 12 skilling om dagen. Då han vägrade göra detta, emedan han behöfde sköta den usla jord han skulle bruka för egen räkning, blef han en dag framkallad till herregården för att straffas för sin tredska. Han tog ett ömt farväl af mig och min mor sägande att det kanske komme att dröja länge innan han kommer hem igen. Innan han gick såg jag att han stoppade en stor täljknif i innanfickan af sin rock. Min mor grät öfverljudd, och instinktlikt anande att något farligt förestode, grät äfven jag af alla krafter. Det dröjde dock ej länge innan han återkom, ty generalen, boställsinnehafvaren, vågade ej taga fram någon hasselkäpp, och inspektoren, som brukade biträda vid afbasningarna, icke ens visa sig, utan det hela slutade med muntlig bestraffning”.

Efter ekonomiska bekymmer beslutade sig Hagbergs far för att emigrera till Amerika. Han hyrde in familjen i en liten stuga och reste själv till Göteborg för att undersöka hur han skulle komma dit. Han hittade ett arbete i Göteborg istället, där han blev kvar i trettiosju år. ”Det blef beslutat att min mor med barnen skulle på sommaren begifva sig till Göteborg der min far hyrt rum och ämnade bosätta sig. Det var 8 långa mil för min mor att marschera med mig vid handen, min syster på ryggen och en liten bror på armen. Aldrig glömmer jag när jag första gången från Kallebäcks höga såg tornspiorna och hustaken i staden”. Familjen bodde i Flygarns Haga, en numera försvunnen stadsdel i Göteborg, som låg där Vasaplatsen ligger idag. Som sexåring

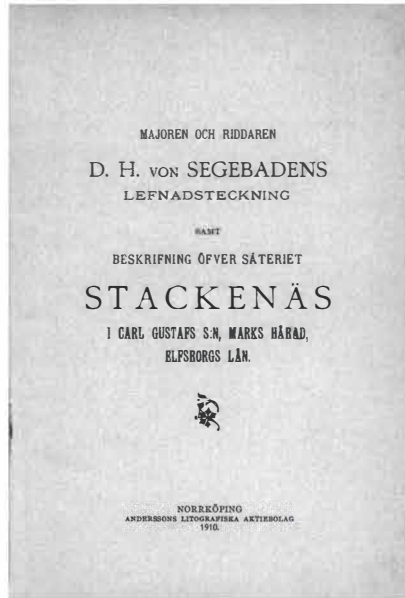
gick Hagberg som vallpojke på Hasselbladskan ängen, där Vasagatan numera går. Året därpå började han i skolan i Göteborg. ”I denna skola fick jag ej länge kvarstanna, ty på hösten samma år skulle jag till släktingar på landet och ha roligt. Min gamle morfar hade öfverlämnat sitt torp till sin måg och denne kom en dag i början på november till Göteborg för att taga mig med sig hem och den reisen glemmer jej aldrig”. Resan från Göteborg till Mark företogs i en forä, något som enklast jämförs med en karavan, det vill säga mellan tjugo och fyrtio hästlass som samtidigt reste längs Boråsvägen. Första rasten var vid Bråta utanför Mölnlycke och där besökte förbönderna en krog för att supa. Slagsmål uppstod och den lille sjuårige pojken gömde sig förskräckt bak vagnarna. I regnväder mitt i natten gick resan vidare, men bara någon kilometer till nästa krog, som låg uppe i skogen ovanför Landvettersjön. Där fick den lille pojken sitta nere vid vägen vid sjöstranden i det becksvarta mörkret, mörkrädd och dessutom utsatt för stenkastning från någon ute i mörkret.

Det roliga livet på landet bestod i att underhålla tre vävstolar med spolar från tidigt på morgonen till sent på kvällen. ”Jag skulle vilja se den 7-åring nu för tiden, som skulle kunna utföra det arbete, jag då var tvungen att göra”. Klarade han inte sina arbetspass blev det stryk. Lyckades han ligga före i spolningen, lekte han lite med en femårig kusin, som ständigt skvallrade för sin mor, så att han fick ännu mer stryk. ”Kosten var till ytterlighet tarflig, ty fattigdomen var stor. Hafrebröd med sådor så långa som halfva knappålar, hvilka stucko i gommen, samt potatis att doppa i mjölk, hvilken var uppblandad med vatten och salt”.

Den lille pojken rymde två gånger, men eftersom han inte trodde att han ensam kunde hitta tillbaka till Göteborg, vände han om. Ibland gick han herregårdsbud och råkade en gång ut för en flock vargar. När Hagberg äntligen återvände till Göteborg efter påsk, såg han så trasig och eländig ut, att hans mor inte kände igenom honom. Hon trodde det var ett tiggarebarn och tog fram en bit bröd.

Vid ett föredrag jag höll i Kinna nyligen, hörde jag uppfattningen att en skildring av Marks härad inte är fullständig om man inte nämner ”Stacke junkrar”- bröderna Göran och Olof Silfverlodh från Stackenäs i Karl Gustav. Om gården Stackenäs, dess historia, inklusive berättelserna om Stacke junkrar, men framför allt om den senare ägarsläkten von Segebaden, handlar den anonymt utgivna skriften ”Majoren och riddaren D. H. von Segebadens lefnadsteckning samt beskrifning öfver säteriet Stackenäs i Carl Gustafs s:n, Marks härad, Elfsborgs län” (Norrköping 1910). Enligt Bygdéns anonym-

lexikon heter författaren Fredrik Öman i Herrljunga, barnbarn till D. H. von Segebaden. Häftet skall enligt Bygdén vara tryckt i endast 100 exemplar. När en boksamlare får reda på sådant, slår hjärtat ett litet extraslag, ty rariteter är extra roliga att ha. Frågan är dock om inte många av de ovan nämnda skrifterna är minst lika sällsynta som Ömans skrift, även om det inte finns några uppgifter om så små upplagor.

Fru Kristin Falk trädde sedermera i sitt andra gifte 1638 med Bengt Olofsson Silfverlodh, ryttmästare vid Vestgöta kavalleri och son af öfversten vid samma regemente Olof Andersson Silfverlodh. Deras söner voro de s. k. »Stacke-Junkrar», Göran och Olof Silfverlodh, omtalade för sin färdighet i pistolskjutning. Så släckte de om kvällarne för hvarandra det brinnande talgljuset medelst sina pistoler. Hundradetals kulor hittades sedermera i väggarna.

Utdrag ur skriften ovan sid 16.

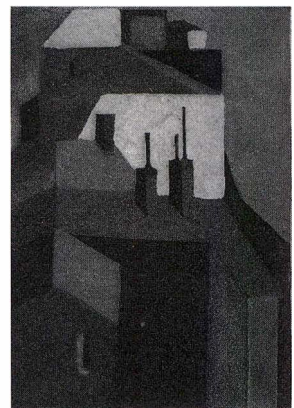
Markkonstnärer

BENGT-GÖRAN JOHANSSON

I denna natursköna del av Sjuhärad har ovanligt många konstnärer sin boplatz. Flertalet har sitt ursprung här, medan många har flyttat hit och funnit sig väl tillrätta. Långt innan större delen av Marks härad blev Marks kommun hade etiketten ”markkonstnärer” blivit ett begrepp som låtit tala om sig långt utanför häradet.

När epitetet markkonstnärer tillkom har ingen bland konstnärerna kunnat reda ut. Mitt antagande är att det härstammar från slutet av femtioalet. Det var då lätt för den lokala pressen att använda namnet som ett samlande begrepp. Från denna tid kan några förgrundsfigurer nämnas, vilka är födda och uppvuxna i Mark: Ingrid Hellman-Knafve (f 1906) Örby, textilkonstnär, Wiktor Nygren (1911-1992) Örby, guldsmed, Enar Johansson (1911-1993) Kinna, målare, Evert Farsnäs (f 1919) Örby, keramiker och elev till Carl Anjou, Per-Erik Ekelund (f 1927) Fritsla, målare och grafiker samt Sten Gustavsson (f 1927) Örby, tecknare. Dessa utgjorde kärnan i den grupp som fick beteckningen markkonstnärer.

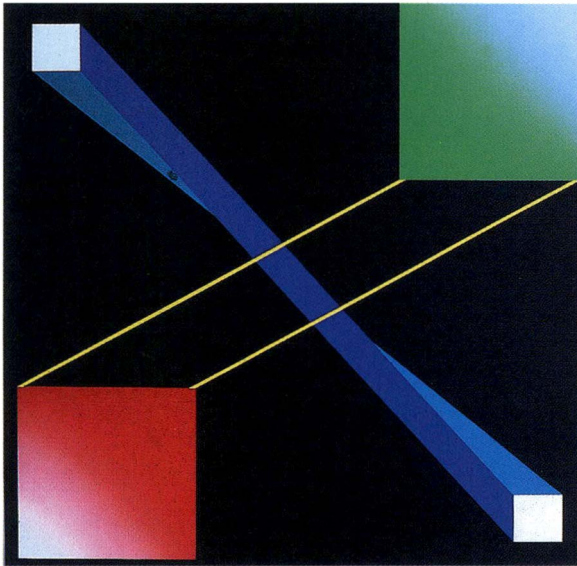
Ungefär vid denna tid inflyttar den boråsfödde Sven-Erik Johansson (f 1925) till Örby och etablerar sig som målare, grafiker och skulptör. Från Göteborg kommer målaren och skulptören Lennart Kärrabo (f 1927) då naturalist senare konkretist. Även han slår sig ner i Örby. Sven-Erik bedrev sin utbildning på Konsthögskolan Valand för den landsflyktige ungraren Endre Nemes. Sven-Erik har vunnit stort erkännande inom landet och har även uppmärksammats internationellt.

Per-Erik Ekelund, "Hustak", akvatint, 1959.

Sven-Erik Johansson, "Utan ansikte", teckning. Foto:

Lennart Kärrabo, "Mirage", acryl. Foto: Lennart Kärrabo

Konkretisten Lennart Kärrabos genombrott kommer något senare. Det sker med hans utställning på Gallerie Aronowitsch i Stockholm 1969, vilket medför att även den internationella dörren står öppen. Dessa två kom att bli en injektion för "kolonin".

Vi befinner oss som sagt i slutet av femtiotalet och några av de tidigare nämnda konstnärerna är med om att bilda den allmänna konstföreningen - Marks Konstgille. De flesta konstnärerna blir medlemmar i föreningen. Måhända blir bildandet av "Gillet" en extra skjuts till den nu mytomspunna konstellationen "markkonstnärer".

Manfred Flyckt (1893-1953) föddes visserligen i Seglora men verkade inte som konstnär i Mark. Däremot Sixten Lundbohm (1895-1982) levde och verkade under trettiotalet i Fritsla. Nämnas bör att han länge umgicks med medlemmar ur Saltsjö-Duvnäs kolonin (Staffan Hallström, Roland Kempe, Evert Lundquist och

Olle Nyman) och då särskilt med Olle Nyman. Under Lundbohms drygt tioåriga sejour i Fritsla kom han att umgås med ortens stora namn - Gottfrid Källkvist (1899-1956).

Så småningom gör den unge Per-Erik Ekelund entré, inspirerad av Lundbohm och Källkvist. Det samma gäller för den som frisör verksamme kinnamålaren Enar Johansson. Under sin aktiva tid behåller han kontakten med Sixten Lundbohm. Enar hade en klar, egenartad bildvärld, starkt förankrad i bibiliska motiv. Men även naturen låg denne självlärd målare varmt om hjärtat. P-E Ekelund däremot förblir sina lärare trogen en längre tid för att sedan bli "Ekelundsk".

Ingrid Hellman Knafve får redan 1944 ett nationellt genombrott med sin utställning på Svenskt Tenn i Stockholm. Ingrid har haft egen ateljé sedan 1937 och hennes studier var förlagda till Maria Nordenfeldts högre skola för utbildning av vävlärarinnor i Göteborg. Hennes verk finns bl a på Haga slott och i ett flertal länsresidens. Hon är textilens grand old lady!

Hennes make Nils-Folke Knafve (1905-1996), utbildad på Valand under göteborgskoloristen Nils Nilssons ledning, kom till en början att följa den stränga anda som rådde i staden. Paret Hellman-Knafve vistades tidvis i Frankrike vilket gav Nils-Folke ett finstämt, impressionistiskt bildspråk, som han för all framtid bibehöll. Motiven hade han in på knutarna, det må vara från Örby eller från deras andra hem, huset vid Kullabygden i Skåne där Nils-Folke växte upp.

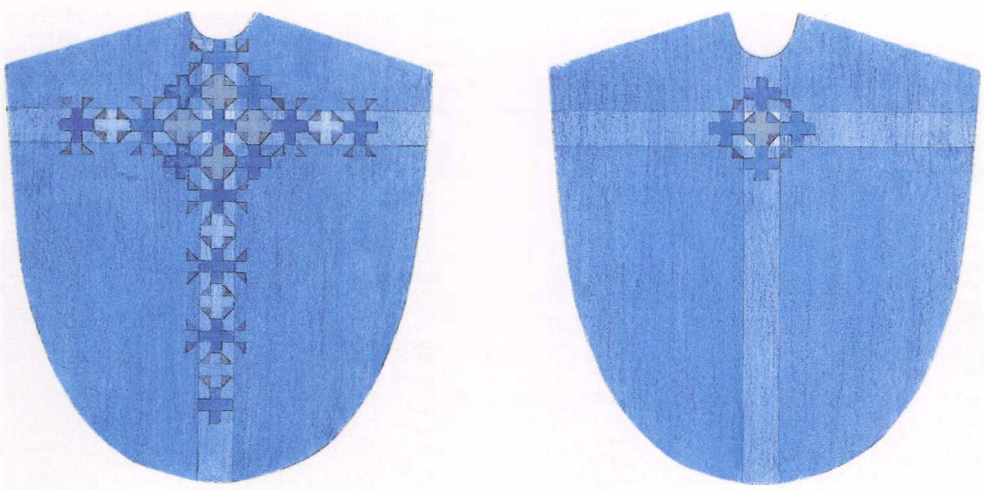
Nya namn dyker upp

Under sextio-och sjuttiotalen utökas skaran med många intressanta utövare och med helt skilda inriktningar. Ingrid Brobeck (f. 1939) textil, Kerstin Danielsson (f. 1941) Örby, keramik och skulptur, Wiwi Bark, Hällingsjö, måleri och grafik, Bror Stawe (f. 1937) Hällingsjö, måleri och grafik, Rune Malmström (f. 1927) Torestorp, måleri och grafik, Mona-Birgitta Ulmbrandt (f. 1942) Torestorp, måleri och grafik, Peter Niesing (f. 1937) Berghem, måleri, Petra Voh (f. 1943) Berghem, teckning och mosaik, Bengt Falk (f. 1936) Örby, måleri och textilbroderi, Matti Sjölund (f. 1937) Fritsla, måleri, grafik och emalj, Dag Peterson (f. 1939), teckning och måleri och Nanny Andersson (f. 1926) grafik och måleri.

Textilkonstnärinnan Ingrid Brobeck från Skövde, utbildad på Slöjdföreningen i Göteborg, flyttar till Örby vid Öresjön och sedan till Skene där hon bygger en stor ateljé. Ingrid är en fri konstnär och hennes kärlek till färg och färglära har gjort att hon fått många uppdrag att i gobelängteknik översätta andra konstnärers verk. Tekniken har tillfört verken eller förlagorna en ytterli-

gare dimension. I slutet av sextiotalet fick hon i uppdrag av Sven-Erik Johansson att översätta hans förlaga med titeln "Möte på högsta nivå" med placering på Utbildningsdepartementet. Beställare var Statens Konstråd. Med måtten 170 x 660 cm kom det att bli Ingrid Brobecks hittills största arbete. Idag utgör konstnärinnans sakrala textilier merparten i hennes produktion.

Kerstin Danielsson utbildade sig till keramiker bl a i USA och kom till Örby

Ingrid Brobeck, mässhake, textil.

Kerstin Danielsson, "Skål", keramik. Foto: Arne Persson

1970. Utflyttad till landet från tidigare storstadsliv har hon inbjudit betraktarna av sina keramiska arbeten till oanade konstnärliga höjder. Från inristade figurer i fat och urnor till lugna, enfärgade skålar och skrin framstår hennes alster som läckerheter där de exponeras. Sten Gustavsson är den tecknare som tillsammans med Dag Peterson har blivit mest uppskattad av markborna. Deras bildvärld är av stark naturalistisk ka-

raktär och har därmed blivit lätta att ta till sig. Samtidigt finns hos dem ett engagerat och strävsamt arbete för den svenska naturen. Sten Gustavsson har en fast förankring i släktgården Sjögarås i Örby, där han numera mestadels visar sin produktion. Dag Peterson är vida spridd i Norden. Han har bl a gjort fri-

märken för Åland. Dessutom ägnar han sig åt att rädda skadade, utrotningshotade fåglar. 1997 gav han ut den uppmärksammade boken "Möt kungsörnen" där han i text och bild dokumenterar sitt stora fågelintresse. Dag har sin bostad och ateljé i Salgutsered i Kinna. Mangårdsbyggnaden är från mitten av förra århundradet och är i likhet med Sten Gustavssons Sjögarås klassat som byggnadsminne.

Nanny Andersson är grafiker och målare. Hon är född och bosatt i Tostared och har länge levt ett ganska anonymt liv som yrkesutövande bildframställare. Hon var över de femtio fyllda när "blixten slog ner". Numera är hon en riksbekant grafiker och tillhör Grafiska sällskapet. Tidigare var enbart Sven-Erik Johansson medlem. Kommunen stoltserar alltså med två medlemmar.

De hittills nämnda betraktas som markkonstnärer. Frågan återstår: Vad har de gemensamt? Hur ofta ställer man ut och vad gör de tillsammans? Några få gemensamma utställningar har gjorts men gruppbildningar såsom Halmstadsgruppen, Saltsjö-Duvnäs kolonin eller 1947 års män etc har inte kunnat skönjas.

Marks gymnasieskola och gemensamma visningar

När Marks gymnasieskola invigdes 1974 fick markkonstnärerna i uppdrag att stå för den konstnärliga utsmyckningen. Då återfinns vi där de flesta av ovan nämnda konstnärer. De hade under en tvåårsperiod arbetat med sina respektive framställningar. Denna "händelse" är egentligen den första stora generalmönstring som sker i kommunens konstliv. Resultatet av denna permanenta utsmyckning är synnerligen imponerande.

Elva år senare, 1985 invigs Rydals Museum. Den tre månader långa sommarutställningen hängs i en av de vackraste utställningslokaler vi haft. Lagret var namnet på salen i andra våningen. Den utställningen var egentligen den enda, där alla varit med och visat sig på hemmaplan. 1980 gjordes visserligen en liknande utställning i Marks finska vänort Kaalanti. Det var dock få av konstnärerna som på plats bevistade det evenemanget. Under tecknad var kommissarie för båda utställningarna och gör bedömningen att kvalitén var mycket god i nationell jämförelse. Konstskribenter och kritiker lovordade dessa utställningar.

Det egentliga svaret på tidigare ställd fråga, huruvida markkonstnärerna

har ett gemensamt formspråk, är att alla förblir individualister utan något gemensamt program. Dock kompletterar de varandra på ett berömvärt sätt.

En ny generation

Under tidigt 80-tal gör två unga från bygden sin debut. Det är Ulf Bank (f.1951) målare och grafiker samt Yngve Brothén (f. 1956) målare, som gör en kritikerrosad och bland allmänheten omtyckt utställning i Kinna. Båda genomgick under sjuttioalets senare del utbildning vid Hovedskous målarskola i Göteborg. De arbetade en tid tillsammans med måleriets idéer, vilket resulterat i att de fått en hel del av sina mål uppfyllda. Ulf Bank blev hembygden trogen, och han har producerat många motiv från trakterna kring sitt hem i Örby gamla skola. Där slog han sig ner med sin hustru, textilkonstnärinnan Nellie Andersson (f. 1949), även hon utbildad vid samma skola i Göteborg. Ulf har företrädesvis visats inom Sjuhäradsbygden, medan Yngve Brothén, numera bosatt i Göteborg, har nått ut till en bredare nationell publik. Flera offentliga uppdrag har Yngve på sitt konstnärliga samvete. Nellie Andersson har för kommunen gjort flera stora offentliga textila uppdrag bl a ridån till Kinna Konserthus. Hennes repertoar sträcker sig dock långt utanför textilen. Nelliens genuina kulturintresse har gjort att hon producerat utställningar tillsammans med hembygdsföreningar.

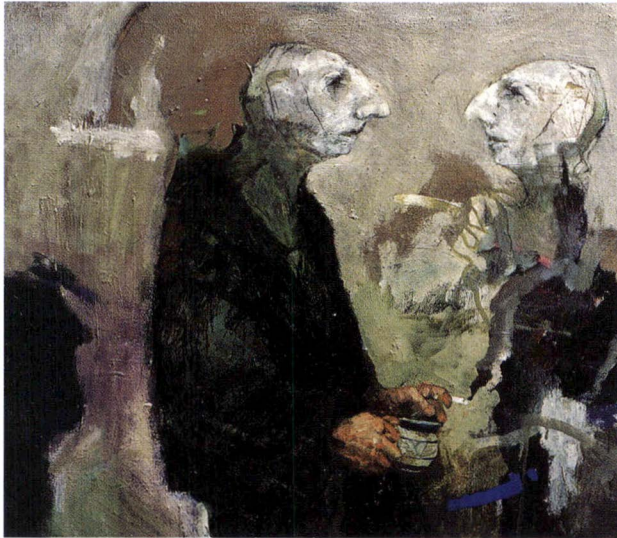
En kvinnlig särpling som intar scenen är Annica Andrea Andreli (f. 1951) och uppvuxen i Örby. Redan tidigt upptäcktes de bestämda och rena linjerna i hennes tecknande. Dessa finns fortfarande kvar i hennes målningar. Klar och stark färg samt formkänsla präglar hennes verk.

Sedan sällar sig ytterligare en handfull bildframställare till kommunen. Ingalill Sjöblom (f. 1944) textilkonstnär, som redan vid unga år räknas till de stora inom den textila konsten. Känslan för färg och form har gjort att hon det senaste decenniet arbetat mycket med måleri, särskilt med akvarellpenseln som verktyg. Ingalills finstämdhet och ibland sköra bildspråk ger betraktaren full valuta. Att textilen ännu ligger henne varmt om hjärtat framgår av "Blå pelare" i Kunskaopens Hus. Göran Ivarsson (f. 1948) har studerat vid Hovedskous och Gerlesborg och målar med stark känsla och intensitet. Han är bosatt i Sundholmen tillsammans med hustrun Christine Ivarsson (f. 1950), som visat sig vara en skicklig tecknare. Även hon är utbildad vid Hovedskous. Kili Simes är född 1953 i Finland och har sin keramikverkstad i Kinnahult. Där framställer hon utsökt keramik i en vedeldad ugn.

*Ingalill Sjöblom, "Leken", tempera.
Foto: Måns Braun*

*Göran Ivarsson, "Morgonmöte", blandteknik.
Foto: Göran Ivarsson*

Sextioalisterna

Från 1980-talets början och under några år framåt utexamineras en rad studenter vid Marks gymnasieskola, vilka idag utmärker sig väl. Hans-Göran Broman (f 1965) målare, Anders Henriksson (f 1965) målare, Staffan Johansson (f 1965) målare. De tre barndomsvännerna ställde ut på Rydals museum under vintern 1990-91 under temat "Made in Örby". Utställningen blev från så väl kritikerhåll som från publiken mycket uppskattad.

Hans-Göran Broman har för kommunens räkning gjort en stor offentlig utsmyckning i den nybyggda delen av Hyssnaskolan. En serie om tio målningar med anknytning till landskapet kring Hyssna var hans uppdrag, vilket han utförde med stor skicklighet.

Staffan Johansson har sedan debuten oförtrutet hållit fast vid sina tidigt utvecklade teman. Särskilt stark är hans känsla för rörelse i bilden. Han använder sig gärna av nyhetsmediala händelser, vilka han omsätter i sitt måleri med stark självmedvetenhet. Staffan har utfört två stora offentliga uppdrag i Mark. Det är "Solkatten", en fast väggutsmyckning i servicehuset Solgård i Fritsla och den uppmärksammade skulpturen "Lindansaren"- ett fritt svävande konstverk i Kunskapens Hus - den nya gymnasieskolan.

*Staffan Johansson, "I liften IV",
teckning. Foto: Hans Persson*

Ann-Louise Sandahl (f. 1962) målare, Carola Melo (f. 1960) målare och Ann Ahlbohm (f.1963) målare och skulptör tillhör även de samma generation. Ann Ahlbom är bosatt i stockholmstrakten men är representerad med en uppmärksammas skulptur vid Skenes bibliotek.

Kollektiv och föreningar

Lennart Kärrabo tog 1974 initiativ till en sammanslutning benämnd Marks Konstnärsklubb. Något manifest skrevs inte och det kan nämnas att manifest för grupperingar och kolonier är mycket sällsynta. Med facit i hand kan konstateras att ”gruppen” inte blev långlivad. Kärrabo uppger att den existerade i högst två år. Följande konstnärer ingick: Wivi Bark, Sten Gustafsson, Per-Erik Ekelund, Bengt Falk, Sven-Erik Johansson, Enar Johansson, Nils-Folke Knafve, Lennart Kärrabo, Rune Malmström och Bror Stawe.

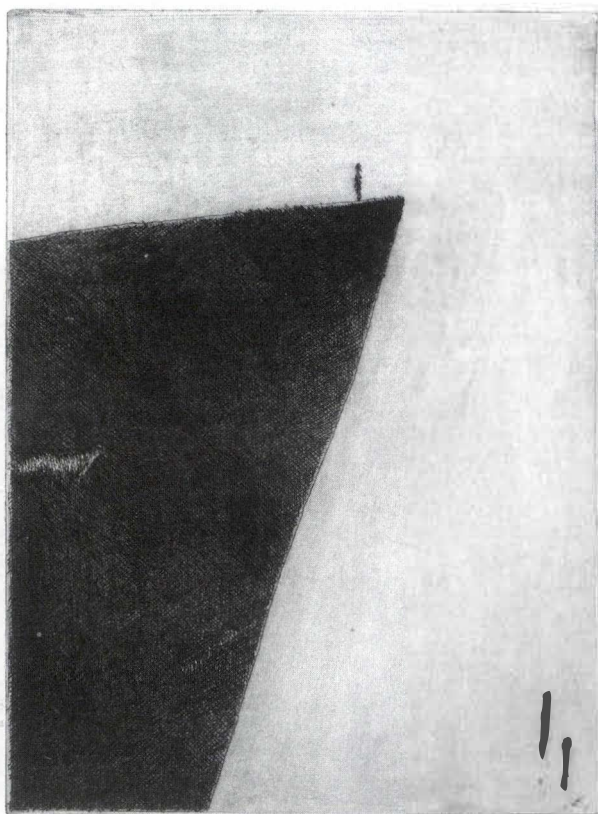
Marks konstgrafiska verkstad med säte i Kinna har idag en livaktig verksamhet. Den har för varje år nått allt högre status tack vare dess eldsjälar. Konstnärer och ”övriga” kan infinna sig och lära de olika grafiska metoderna. Krokiteckning står också på deras schema.

Flera arbetsplatser och konstklubbar bör framhållas för sitt engagemang för bygdens konstliv. Lions gjorde under en tioårsperiod en lovvärd insats med serien ”Gammalt i Mark”. Där medverkade konstnärerna med grafiska blad som redan är ”klassiker”.

Kulturnämnden i Mark har alltid varit stolt över ”sina” konstnärer och verk av dem alla finns representerade i kommunens lokaler. När det gäller större utsmyckningar skall en eloge ges till nämnden. Det må gälla skulptur, fast väggutsmyckning, stora målningar, textilier, keramik och reliefer. Beställningar har i stor utsträckning gått till våra lokala utövare.

När markbor företar sig en resa till Stockholm, Göteborg, Malmö, Oslo, Helsingfors, Köpenhamn, Berlin, Bryssel, Paris, London, Seattle, Los Angeles, Moskva eller New York, kan de med stolthet gå till museerna på dessa platser och där kunna se någon av markkonstnärerna representerad.

Avslutningsvis en liten episod. En känd svensk konstprofessor ställde mig en gång under en bilresa i kommunen följande fråga: Hur är det möjligt för Sven-Erik Johansson, att skapa en sådan bildvärld här ute på landet? Jag svarade honom inte. Vi visste båda att det var möjligt.

Nanny Andersson, "Utsikt", torrnål.

Musikprofiler i Mark

ROLF HAGLUND

Ju djupare jag trängt in i det ämne jag åtagit mig att behandla – den ursprungliga folkmusiken i Mark och dess återspeglning hos den från Mark bördige tonsättaren Knut Håkanson – desto mer har jag insett att jag bara kan ställa frågor.

Varför är folkmusiken i Mark så ytterligt speciell?

Var ligger förklaringen till att Håkansons musik praktiskt taget har försvunnit från konsertprogrammen, fast den hör till det intressantaste svensk musik kan visa upp från första hälften av 1900-talet?

Hela saken är kuriös. Kring båda frågeställningarna är de bakomliggande sambanden desamma. Ju mera man lärt känna dem, desto mera har man tydligen låtit sig hindras av sina förutfattade kunskaper, fallit offer för att både för- och efterhandsrationalisera och ersatt den spontana upplevelsen med förfälskade eller bara missuppfattade idékonstruktioner.

På så sätt har vi kunnat knuffa undan Knut Håkansons verk såsom sedan länge förbisprungen knätofsromantik, medan den källa han utgick ifrån, folkmusiken, länge förblivit en fråga om bygderomantiska anekdoter om mer eller mindre avvikande kufar och med nödvändighet tillrättalagda notuppteckningar som bara gett en smula hum om originalmusikens verkliga säregenhet. Folkmusiken å sin sida har med ibland fatala resultat trängts in i den klassiska musikvetenskapens skalteorier.

Först ett närgånget detaljgranskande kan ändra på detta skeva utgångsläge. Dess tid kommer. Forskningar på doktorsavhandlingsnivå är redan i gång beträffande både Håkansons verk och hans källa¹⁾, folkmusiken i allmänhet och förhoppningsvis i synnerhet den i Mark. Det vore den nämligen värd. För att grovt förenkla saken vill jag hävda att vi i Mark står inför den kanske allra äldsta bevarade ännu klingande folkmusiktraditionen i vårt

land, medan exempelvis Dalamusiken, och i synnerhet den konstfulla Hjort-Anders-traditionen, tvärtom bär spår av betydligt yngre och mer ”lärd” utvecklingstendenser, där exekutörerna varit mer eller mindre starkt konstmusikpåverkade.

Djupare samband

Jag väljer att i detta sammanhang räkna den så kallade Seglora-traditionen till Mark. Jag finner här starka spår av en musik äldre än dur-moll-tänkanudet och med rötter i kyrkotonarterna. Ändå tror jag att jag därmed egentligen bara förvillar begreppen, just därför att de bondespelmän diskussionen gäller troligen lika lite haft närmare musikteoretiska kunskaper om dur och moll som om kyrkotonarter.

Vi måste se djupare samband. I själva verket befinner vi oss i exakt samma läge som Béla Bartók och Zoltán Kodály gjorde när de började intressera sig för den ungerska bondemusiken. Bartók sammanfattade hela situationen i några få ord i sin självbiografi:

Studiet av all denna bondemusik var för mig av avgörande betydelse, därför att den hjälpte mig att helt frigöra mig från det ditintills allenarådande dur-moll-systemet. Ty övervägande delen av den melodiskast som kommit i dagen genom insamling – och det var just den värdefullaste delen – rör sig i de gamla kyrkotonarterna, det vill säga de grekiska tonarterna och vissa än primitivare (pentatoniska) och den uppvisar dessutom en ytterst variationsrik och fri rytmisk form och taktväxling både i rubato- och tempo giusto-framförande. Det visade sig att de gamla, i vår konstmusik inte längre använda, tonskalorna ingalunda hade förlorat sin livsduglighet. Användningen av dem gjorde det också möjligt att få fram helt nya harmoniska kombinationer. Tillämpning av den diatoniska tonskalan ledde till frigörelse från den osmidiga dur-moll-skalan och, som en yttersta konsekvens, till att vi helt fritt kan förfoga över var och en av tonerna i det kromatiska tolvtonssystemet.²⁾

Bartóks ord är märkvärdigt tillämpliga också här hos oss och nu. Knut Håkanson tycks ha dragit precis samma erfarenhet som Bartók av de möjligheter som folkmusiken öppnade; hans inställning var helt på tvären emot alla nationalromantiska uppfattningar, och det är ingen tillfällighet att hans musik till sist stod snubblande nära tolvtonen. I nästan varje detalj är Bartóks ord också giltiga för ”bondemusiken” i Mark. På tal om Håkansons folkmusiktranskriptioner var även Bartók övertygad om att det var nödvändigt att bearbeta den ursprungliga folkmusiken för att göra den tillgänglig för en bre-

dare publik. I förordet till sina Ungerska folkvisor, 1906, skrev han och Kodály tillsammans:

”Man måste välja bland det bästa och med något slags musikalisk bearbetning föra det närmare publikens smak. Vi måste sätta på den (folkmusiken) en klänning, när vi nu hämtar den från ängen in till staden. Men i stadskläderna känner den sig klumpig och ängslig. Man måste skära till klänningen så att den inte hindrar andhämtningen. Antingen vi arbetar för sångkör eller för piano, måste ackompanjemanget försöka ersätta den förlorade ängen eller byn. Vad beträffar melodiernas äkthet bör inte heller den populära utgåvan vara sämre än den fullständiga.”³⁾

Varför missförstådd?

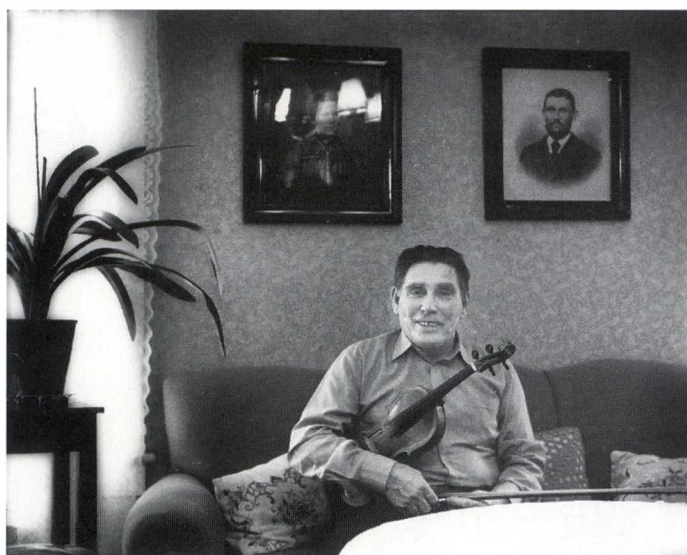
I själva verket kan jag inte heller tänka mig en bättre beskrivning för Håkansons grundläggande inställning bakom folkmusikbearbetningarna. Varför blev då Håkansons musik så grundligt missförstådd, när den borde vara ett fint prov på svensk ny saklighet? Bartók ger återigen svaret:

”Just den övervägande delen av utbildade musiker – låt oss erkänna det - den del av dem, som lutar åt det konservativa – uppskattar långt ifrån denna musik, de föraktar den rent av, vilket också är mycket naturligt. Ty den som är slav under invanda schabloner, kommer självklart att bedöma allt, som avviker så mycket som ett grand från denna schablon, som obegripligt och meningslöst. Han kan aldrig komma att begripa ens en sådan enkel, klar och omedelbar melodi, om den inte passar in i hans föreställningsvärld. Hur skulle en musiker eller amatör, vars musikaliska tankevärld endast och allenast stöder sig på olika varianter av tonika och dominanttreklanger, kunna finna sig tillrätta med dessa primitiva melodier, melodier där till exempel dominanten i harmonilärans mening helt saknas. Den folkliga konstmusiken står deras själsliga värld mycket närmare. Ty den folkliga konstmusikens kompositörer har aldrig någonsin stått främmande för slitna fraser och triviala schabloner”.⁴⁾

Knut Håkanson avvek otvivelaktigt från en sådan schablonsyn och i dag vet vi förstås att han inte var helt ensam ens i vårt land. Bartók talade direkt efter det senaste citatet provokativt om böndernas okunnighet i musikens grunder som deras främsta kvalitet: ”Missförstå mig inte”, skrev han, ”jag begagnar alls inte dessa två attribut (bondsk och primitiv) i någon nedsättande betydelse. Det är precis tvärtom: med båda två vill jag visa på en slaggfri, urgammal, idealisk enkelhet”.⁵⁾

Så som far spelade

Då jag själv för tio år sedan, hemma hos spelmannen Åke Andersson i Fjärås, son till spelmannen Johan Helgo Andersson med rötter i Seglora-traditionen, för första gången hörde prov på sådana låtar, trodde jag inte mina öron. De uppgavs ofta härstamma från "Kalvapoiken", klarinett- och fiolspelman Elias Larsson (hans förnamn uttalades av Åke Andersson med stark betoning på E: E'lias), född 1800, klockare i Seglora och under femtio år ofta anlitad spelman, samt från Johannes Magnusson, fiolspelman i Seglora född 1861.

*Åke Andersson, Fjärås, son till Johan Helgo Andersson.
Foto: Peter Säisk*

Med Gunnel Johansson, ordförande i Västergötlands spelmansförbund, som sekundviolinist, spelade Åke Andersson in ett timslångt radioprogram, där han berättade om och framförde ett antal låtar ur denna repertoar, enligt hans ord "så som far spelade dem". Ödet gjorde att detta var sista gången han förmådde göra rättvisa åt sitt unika musikarv. En armskada omöjliggjorde därefter för honom att upprätthålla fiolspelet. Sedan ett år är han avliden. Hans låtskatt har däremot CD-inspelats av Gunnel Johansson. Skivan avses utdelas vid vinterstämman på Viskadalens folkhögskola år 2000.

Åke Andersson spelar med Gunnel Johansson, ordförande i Västergötlands spelmansförbund.

Direktkontakten med musiken blev emellertid av avgörande betydelse för mig. Med ens förstod jag Bartóks något bittra ord:

”De handskrivna eller tryckta samlingarnas melodier är i allmänhet att betrakta som dött material. Visserligen kan man lära känna melodierna genom dem, under förutsättning att de är tillförlitliga, men att på basis av dem tränga in i själva folkmusikens verkliga, pulserande liv är en omöjlighet. Det är lika viktigt att man ser och lär känna också den omgivning, där dessa melodier lever. Man måste se de sjungande böndernas minspel, man måste delta i deras dans-tillställningar, deras bröllops- och julfestligheter, deras begravningar (för alla dessa tillfällen har nämligen sina egna speciella, ofta synnerligen karakteristiska melodier)”.⁶⁾

Allt detta gick upp för mig då jag hörde Åke Andersson spela. Var han själv medveten om dessa särdrag i sin musik, som han ständigt förklarade med att ”far gjorde så”? Han skulle ha varit ganska sträng på att det ”inte fick skära sig”, fadern. ”Jo”, svarade Åke Andersson, ”det har jag fått omvitnat av olika spelmän jag varit tillsammans med. Det har faktiskt blivit många diskussioner med spelmän som hållit på Dala-traditionen som den äldsta och ursprungliga. Men jag har då sagt att vissa vändningar i melodiken tyder på att det måste vara en mycket gammal tradition bakom den musik jag spelar. Där finns en släktskap med kyrkotonarterna, med dorisk tonart, som går igen i musiken. Jag tycker det”.

Hemligt samförstånd

Han erkände samtidigt att han inte alltid kände sig hemma med vad andra folkmusiker höll på med. Ofta hade han emellertid också känt ett hemligt samförstånd över alla gränser, när han mött äldre spelmän som på samma sätt förmedlat en flerhundraårig tradition. Han nämnde en gammal värmlänning, Hans Pettersson, och började också tala om hur han kände igen drag i den sällsamma färöiska kvaddansen. Liksom jag själv gjorde, tyckte han sig också känna igen gemensamma stildrag här och i gammal irländsk och skotsk folkmusik. Hade det rentav funnits gamla förbindelser med rötter i vikingatiden? Tvärtom hade han ofta reagerat då han mött sådana som ”öst på” i en modernare tradition, där han känt sig sakna ett eget förhållande till musiken. Men plötsligt hade det kanske dykt upp en mjukare kantilena som med ens fått honom att spetsa öronen. Det gällde något mer än stilfrågor och rörde själva musikens karaktär.

Låtar efter storspelaren

Fadern, Johan Helgo Andersson (1862–1937), var född i Seglered i Seglora och fick sitt folkmusikarv genom sin far Anders Hansson, som sjöng mycket bra och kunde lära honom låtar efter storspelmannen Slätt–Ola, Olof Andersson i Seglered (född på 1750-talet och död 1839). Denne skall ha spelat på 307 bröllop. Andra låtar hade han lärt sig av den tidigare nämnde Elias Larsson, som Johan Helgo Andersson kom i kontakt med redan som 16-åring.

Han blev själv storspelman men utbildade sig också till lantbrukare på Hammenhög. Sedan han inte förmått slå sig till ro på fädernegården odlade han med stor energi upp först en gård i Hökerum och flyttade därnäst till gården Billeberg i Sexdrega, som såldes under första världskriget. Efter nya avstickare till Dalsland och Onsala fann han slutligen sin fasta plats på gården Lerbäck i Fjärås, där sonen Åke och hans systrar bodde kvar livet igenom. Med sin första hustru Lotta hade Johan Helgo sex barn. Han gifte om sig med en 20 år yngre släkting från Seglora, Jenny, med vilken han fick ytterligare fem barn.

Åke och systrarna berättade att de aldrig känt av den gamla Västgötagens föraktfulla attityd till spelmansrollen. De menade sig ha haft en god uppväxt även om det inte alltid fanns så gott om pengar. Men något annat hade varit lika betydelsefullt: ”Tänk att kunna sjunga och få höra så mycket musik”. Alla

spelade ju och ofta kom spelmän och hälsade på, än mer sedan fadern spelat i radio i anslutning till Västgöta-Bengtssons uppläsningar mot slutet av 20-talet. 1935 fick han Zornmärket i brons.

Johan Helgo Andersson.

Johan Helgo Andersson med sin andra hustru Jenny.

Andra profiler

Alla spelmän förmådde inte leva ett lika socialt välanpassat liv. En av motsatta slaget var Huggs-Anton, Anton Johansson (1863–1936), från Kyrkåsen i Kinna. Olle Rylander, Rydal, och Kinna-författaren Kurt Mars försökte skildra dennes egenart i Kinna hembygdsförenings medlemsblad 1982. Liksom Knut Håkanson har han fått sin grav på Kinna kyrkogård. På gravstenen står: Allmogespelmannen Anton Johansson *1863 †1936. Kurt Mars ger en lyrisk skildring av den gamle spelmännens musik, hur den obestämbara melodin för honom tolkade ”arbetsdagens strävan, kvällens ro och stillhet och morgondagsdrömmen om sol och ljumvind över nysådda tegar” men också utgjorde en kontrast till vardagens ”torparslit och vresmarksmöda”.

Likartade minnen hade Olle Rylander av hur han bland en grupp stojande ungdomar plötsligt mött spelmannen på den gamla skogsvägen upp mot Enebacken: ”Vi stannade och lyssnade. Jo, sannerligen, där kommer en liten man, kort och hjulbent, vägen fram med en fiol som han höll mot axeln, eller kanske snarare mot bröstet när han spelade, inte mot hakan som annars är brukligt. Kanske var det för att fiolen inte skulle hindra när han sjöng. Det var hans egen gånglåt”. Ungdomarna följde honom till midsommarfirandet i Rydal, där polskor, valser och visor snart avlöste varandra, framlockade av en eller annan ”gök”. Efteråt följde ungdomarna honom hem igen, förbi alla ödetorpen på Remåsen, då han plötsligt sa: ”Hör inte I hur fiolen riktigt talar ve mej?” Det dröjde länge innan de förstod vad han menat. Väl hemma fram på morgonkröken gick Huggs-Anton in för att sätta på kaffekitteln: ”Söva har ja inte tänkt å göra, för ja har inte sövet e messummersnatt sen ja geck fram för prästen”.

Ringaktande etikett

Genom sådana minnesbilder kan vi ana en nästan magisk, omedelbar och djupgående musikupplevelse bortom all alldaglighet. Men när en etablerad tonsättare som Knut Håkanson tog samma slags musik till bakgrund för sitt eget uttrycksbehov blev han kallad ”en svensk vadmals-Bach”, ord som säkert från början var tänkta som positiv karakteristik men snart kom att uppfattas som en ringaktande och till sist avfärdande etikett.

Skillnaden mellan Knut Håkanson (1887–1929) och Huggs-Anton kunde inte heller ha varit större. Den förre var förmögen och synnerligen avvikande till och med i Stockholms musikerretsar när han kom åkande ofta pälsklädd i egen bil från villan på Lidingö. Fadern hade grundat Kinnaströms väveri och han var sentida ättling till själva den svenska tekoindustrins skapare Sven Erikson (hans farmorsfar) och härstammade på morssidan i rakt nedstigande led från skalden Erik Johan Stagnelius. Han fick en gata uppkallad efter sig och han hade råd att mer eller mindre som en privatlörd skaffa sig en gedigen humanistisk och musikalisk skolning. Ändå blev det märkligt tyst kring hans musik efter några få bejublade konserter, främst i Göteborg, strax före hans alltför tidiga död.

Äcklande småskurenhet

Håkanson var i själva verket en ”den nya saklighetens” man. Han upptäckte Hindemith långt före Måndagsgruppens medlemmar, och han var på god väg mot tolvtonsmusiken redan på 20-talet fast varken han själv eller någon annan fäste avseende vid den saken. Han var kontrapunktiker och musikarkitekt, inte musiksnickare. I brev 1925 konstaterade han kort och gott att han inte förmådde spjärna emot udden och skriva modernt, ackordmässigt eller altererat: ”Min väg tycks vara given antingen jag vill eller ej: polyfoni, lineär musik, diatonik och modern klassicism. Jag är därför ingen reaktionär eller perukstocksakademiker – gud bevara mig – men alla mina sympatier och böjelser gå i nyssomtalad riktning.” Hur kunde han från en sådan utgångspunkt dras till folkmusiken? Han var ingen dåtida ”gröna vågen”-figur som sökte skydd för stora världen i det hemvävda och svenska. Tvärtom äcklade honom den svenska provinsialismen och småskurenheten så att han var nära att tappa all lust att försöka göra något eget.

Han såg inte särskilt många ljusglimtar om vi studerar hans alltid läsbara musikrecensioner under hans sista år i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning. Schönberg nämner han bara i förbigående som en rätt odräglig tonsättare. Däremot en annan tolvtonspionjär, norrmannen Fartein Valen, uppfattade han som Reger-befryndad, ett gott betyg. Mahler var en ”typisk” modern människa i betydelsen olycklig, splittrad och sönderripen med föga av äldre konstnärers, för att inte tala om antikens, harmoni och vitala ro. Stenhammar höll han däremot oerhört högt. Han talade om Stenhammar som en intellektuellt överlägsen musiker-filosof, ”en djup kännare av Bachs, Brahms och Beethovens högsta skapelser, av deras stränga tonlogik och sublimes byggnadskonst”. Samma formella förtätning strävade han själv efter, och lösningen fann han i svensk folkmusik.

Hur gick detta ihop? Håkanson har själv påpekat de stora likheterna mellan linjespelet i svenska folklåtar och den bachska musiken, exempelvis i sviterna. De rena linjerna i många av de svenska folklåtarna ville han bevara i de kontrapunkterande stämmorna i sina kompositioner för att därigenom skapa en svensk kontrapunktisk stil av samma renhet och stränghet som den bachska.

Frätande ironisk

Hans förkärlek för folkmusiken låg emellertid långt djupare än den rent linjära aspekten. Han kunde vara frätande ironisk mot de kvarlevande romantiska idéerna om folkmusiken som exempel på götiskt yverboren storsvenskhet. ”Men ändå”, skrev han i en artikel om den svenska folktonen, ”ändå säger instinkten, intuitionen, varje med ett minimum av känsla och erfarenhet utrustad person att den svenska folktonen är en levande psykisk realitet av ofta sällspord intensitet. Starkast framträder den vid kontrastverkan, och mest levande, mest sig själv, är folktonen självfallet i den miljö ur vilken den vuxit fram och där den hör hemma. Har man en gång hört gammelfarfar spela sina kärva, knottrigt förvridna mollpolskor i dalastugans gråa skymning, eller har man hört gammelkullan blåsa kohorn över myrarna, så glömmer man inte så lätt den förtätade stämning som slog oss till mötes ur de ålderdomliga tonfallen och vändningarna”.⁷⁾

Likheterna med Bartóks inställning behöver väl knappast påpekas. I likhet med Bartók upptecknade han också själv folkmusik. Exempelvis hämtade han underlag från hembygdens spelmän i Mark för sina Marbo-låtar, upptecknade efter bland andra snickaren Andreas Olausson, Finntorpet, Örby, och torparna Anders Boström från Örby Bosgård och Elias Johansson i Stämmemad. Däremot gick han mig veterligt aldrig in på Mark-musikens egenart. Han nöjer sig med att i den ovan nämnda artikeln söka sammanfatta vad som utmärker svensk folkton i allmänhet:

”Melodin förenklas stundom, men lika ofta utsiras den på det konstfullaste sätt med alla de prydnader som spelmännen älskar – pralldrillar och dubbelslag med mera – på ett sätt som understryker den anknytning till äldre tiders mera linjärt betonade musikuppfattning varom det folkliga tonsinnet talar. Dessa melodiska omformningar sker ofta genom användning av vissa stående formler och vändningar, vilka i en del fall växla i olika landsändar, men i andra åter kunna återfinnas över hela Sverige. Att systematiskt utleta och fixera dessa ’svenska tonfall’ och rytmer, det är en stilkritisk uppgift av högsta intresse. Med andra ord: den svenska folktonen är en levande, faktisk verklighet.”

Den unge svenske musikforskaren och spelmannen Johan Westman⁸⁾ finner med ett resonemang som mycket liknar Bartóks att det nu är dags att använda en ny tonalitetsteori för att inse folkmusikens djupaste originalitet. En av de företeelser som förde honom själv in på dessa tankegångar var just Seglora-traditionen. Utan att föregripa de forskningsrön han kan komma att

göra utgår han från tre sätt att uppfatta tonhöjdsskillnader, först ett *allmänmänskligt*, ej kulturberoende och rent linjärt, som vi finner i fonetiken och i det vanliga talspråket, där alla nyanser framhävs direkt med munnen, därefter ett *klangmässigt* beroende som framhävs genom exempelvis bruket av rena oktaver eller kvinter, genom samklangsintervall, resonans- och bordun-effekter och genom kontrasten mellan monofoni och polyfoni (det resonerande Knut Håkanson antydde här ovan), och slutligen bruket av *melodiska sprängintervall*, effekter som förklarar varför en ters kan ha så olika uttryck i exempelvis körmusik och i sambandet text/ljud i rockmusiken, det vill säga när klangidén framställs med akustiska och rumsliga hjälpmedel.

Den sistnämnda aspekten är kanske den som oftast förbisetts i folkmusiken, i synnerhet hur musiken förutsatts skapa sitt eget klingande rum. I bergskulturer har exempelvis ekot tagits till hjälp vilket där förklarar hornets betydelse. I andra fall har instrumenten försetts med medklingande resonanssträngar, som hos nyckelharpan, men lika väl kan man i vissa fall uppfatta alla en fiols strängar som resonanssträngar. Bruket av kvartstoner har till exempel knutits direkt till klangbilden. Därvid har uppfattningen om rena toner anpassats rent funktionellt till toner med mycket klang i akustisk mening (toner som saknat tillräcklig klang och lyskraft har getts ny verkan genom bruk av kvartstoner). Detta relativa förhållningssätt till de i konstmusiken fastlagda skalteorierna visas exempelvis av de få här brukade sätten att stämma instrumenten medan man i Norge har ett 30-tal olika metoder att stämma en fiol och ett 40-tal ifråga om hardangerfela.

Johan Westman menar att en tonalitetsförståelse av detta slag är tillämplig i musikkulturer så vitt skilda som den helt ekofria grönländska, i den avancerade trestämmiga georgiska folkmusiken och i den bhutanesiska bergskulturen lika väl som i bondemusiken. Antingen den är ungersk eller hör hemma i Mark är den oupplösligt förenad med den kultur och de akustiska förutsättningar den vuxit fram ur. En djupare förståelse av sådana relationer kan ge oss inblick i en för de flesta av oss ännu okänd värld.

Noter:

¹⁾Vid musikvetenskapliga institutionen vid Stockholms universitet lade Robert Robertsson i september 1995 fram en uppsats: "Knut Håkanson 1887–1929; Svensk folkmusik och polyfoni". Vid institutionen för musikvetenskap vid Musikhögskolan i Göteborg skrev Per-Anders Löthman 1994 en grundläggande AB-uppsats: "Knut Håkansons kompositionsförteckning". Han har planer på att bygga ut den till en doktorsavhandling. Robertsson har också funnit att Ola Allard redan 1942 skrivit en trebetygsuppsats om Håkanson vid musikvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet, där man dock inte har den i behåll. Boråsaren Johan Westman har vid Högskolan i Telemark inlett arbetet på en doktorsavhandling om en ny tonalitetsteori byggd på studier av svensk, norsk, georgisk och bhutanesisk folkmusik.

²⁾József Ujfalussy (red): "Béla Bartók ... ur folkmusikens källa", översättning Sara Arvidsson, Anthropos, Göteborg, 1981, sid 57 (ur Bartók: "Självbiografi", 1923)

³⁾Dito, sid 62 (ur Bartók/Kodály: "Förord till Ungerska folkvisor", 1906)

⁴⁾Dito, sid 273 (ur Bartók: "Vad är folkmusik?", 1931)

⁵⁾Dito, sid 273

⁶⁾Dito, sid 291 (ur Bartók: "Ungersk folkmusik och ny ungersk musik", 1928)

⁷⁾Knut Håkanson: Den svenska folktonen, Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 19 januari 1929

⁸⁾Johan Westman, född 1973 i Stockholm, är uppvuxen i Borås. Sedan han fått en fiol som 5–6-åring kom han direkt in i musikskolans fiolundervisning. Från 7–8-årsåldern sjöng han också i Carolikyrkans gosskör Carolinerna. Genom sommarkurserna på Sjövik fick han närmare kontakt med folkmusiken. Efter gymnasiet sökte han sig till musiklinjen på Malungs folkhögskola, där han efter ett år gick över på pedagoglinjen. På Raulandsakademien knuten till Högskolan i Telemark genomgick han utbildning till högskolekandidat, motsvarande 80-poängs utbildning, i bland annat hardangerfela. Han läste därpå musikvetenskap vid Musikhögskolan i Göteborg och grundade Ensemble Doluri, inriktad på georgisk körmusik, som på inbjudan av kulturministeriet där gjorde en turné i Georgien 1996. Två gånger har han också besökt Bhutan. Efter att ha kompletterat sina studier till magistergrad vid Högskolan i Telemark planerar han nu vidare musikantropologiska studier inriktade på en doktorsavhandling om tonaliteten i äldre skandinavisk folkmusik. För närvarande arbetar han som musiklärare i Norge.

Vi kunnum vi mä – en ordlista från södra Mark

GÖRAN STENBÄCKEN

Att den som är intresserad av sin hembygd och dess kulturhistoria förr eller senare uppmärksammar säregna drag i dess dialekt är inte svårförklarligt. Intresset för svenska folkmål har i sig gamla anor och detta gäller i hög grad också västgötarnas språk. Redan 1772 utkom på latin Sven Hofs ”Dialectus vestrogothica”. (Först på 1990-talet förelåg den i svensk översättning!) 1863 bildades Västergötlands fornminnesförening, som såg som en av sina uppgifter att anteckna ”egendomligheter i talspråket så till ord som ordställningar och talesätt”. Västgöta landsmålsförening, som stiftades inom Västgöta nation i Uppsala 1872, var den första i sitt slag. Utan att vi fördjupar oss ytterligare i dialektforskningens historia, kan vi alltså konstatera, att västgötarna hållit sig väl framme på detta område.

Intresset tycks heller inte avta – enligt min uppfattning är förhållandet det rakt motsatta. Lokalradioprogram i både Skaraborg och Sjuhäradsbygden med dialekter som viktigaste tema lockar sålunda många lyssnare. Vidare har under de senaste decennierna utgivits åtskilliga dialektordlistor som resultat av enskildas, hembygdsföreningars och studiecirkelns arbete. Viktiga redaktörskap har därvid utövats av Henry Stjerna, Asklanda, Kent Andersson, Kind, David Haldorson och Harald Filipsson, Redväg, för att bara nämna några namn. Här skall vi dock ägna oss åt några korta kommentarer till det i rubriken åsyftade häftet. Det är en lista över dialektord från socknarna Öxnevalle, Istorp och Horred. Den har tillkommit i anslutning till ”Känn Sjuhärads”-cirkelns på Hemgården i Borås. Ledare och redaktör har varit folkbildaren Gilbert Johansson.

Den kanske främste kännaren av västgötskan, Johan Götling (1887-1940) talade, medvetet överdrivet (?), om 450 dialekter i landskapet. Även om det verkligen finns många olika varianter, är emellertid också likheterna så

stora, att det finns anledning att tala om *en* västgötska. Trots detta brukar man dela upp vårt språk i några underavdelningar: Skaraborgsmålet, Älvsborgsmålet (omfattar ej Mark och Kind), Mark- och Kindsmålen, Götaälv-målet och det egendomliga Vadsbomålet.

Av de gemensamma drag som brukar anföras är de flesta företrädda i ordlistan från södra Mark:

- Kort i och y har övergått till e respektive ö - lerka (lirka), vekkeveller (veckovill), vengleter (vinglig), möndi (myndig), schöttel (skyttel), få ett röck (ryck=infall, fix idé).

- Kort u blir o framför ng, gg, nk och kk – setta å oggla (sitta tyst och tänka för sig själv), klokka (låta som en äggsjuk höna), klonk (klunk).

- Avvikelser från riksspråket beträffande lång och kort vokal – flôt (flott), läpe (läpp), môrt (mörkt). I det senare fallet rör det sig om en s k ersättningsförlängning sedan k-et försvunnit. Ett parallellfall är ”start” (med öppet a-ljud som i han) = starkt, d v s en synonym till brännvin. Listan synes däremot ej ge exempel på vokalförkortning av typen vackna, räckna, djuppt och finnt. Kanske räknas den som självklar.

- Västgötskan har i allmänhet två r-ljud, dels tungspets-r, dels ett som ofta beskrivs som ”skorrande”, men som enligt min mening snarast är ett ”gnidljud”. Detta senare r artikuleras dels före betonad vokal och dels när r är dubbelt. I den aktuella ordlistan markeras detta ljud med r – rävarumpa (åkerfräken), lusaräfsa (kam), darras (grannens)

- Det finns också två l-ljud, dels det ”tunna”, dels det ”tjocka” (kakuminala) l-et. Det senare har ofta uppkommit ur ett äldre rd, t ex bol (bord), ol (ord), gål (gård) o s v. Ljudet har emellertid också annat ursprung. Ordlistan ger åtskilliga exempel – blommer, blafta (vifta med något), bleket (eggen på en kniv eller yxa) m fl.

- Två näraliggande, för västgötskan karakteristiska, vokalljud brukar i allmänhet hållas isär. Man skiljer sålunda på ljuden i gôr (av gorr = var, orenlighet m m) och gûlv (golv). Ordlistan synes inte göra någon sådan distinktion utan återger båda ljuden med û. Eller är det verkligen så att bara û förekommer i södra Mark?

- D och g bortfaller i slutljud efter vokal – brö, gla, da, do (dog).

- I obestämd plural på –ar faller r bort – pôjka, hästa.

- Adjektivändelsen –er är vanlig både i maskulinum och femininum – rolier, pipier. I södra Mark förekommer ytterligare förlängning av ändelsen –ruteter (rutig), blûmmeter (blommig).

Gilbert Johansson pekar på några andra iögonfallande drag i hembygdens dialekt. Bland annat vill han hävda inflytande från Halland/Danmark i ord som *bök* (trädet bok) och *bjär* (berg). Jag har inte haft möjlighet att närmare undersöka saken, men uppgiften förefaller inte otrolig. Somliga verb är eller har långt fram i tiden varit starka i marbodialekten. Som exempel anges i häftet några teman:

vräka	vrok	vrokt
mala	mol	molt
gräva	grov	groft
hjälp	halp	hûlpet
välta	valt	vûltet
värpa	varp	vûrpet
väva	vov	vävt

Personnamn som slutar på konsonant har i den aktuella dialekten genitivändelsen *-a*, t ex *Klasa hus*, *Nilsa kor*, *Blûmkvista bil*, *Svensa barn*. Även andra egennamn behandlas efter samma princip – *Istorpa körka*. Stundom förekommer personnamn med dubbel genitiv – *Lottasa stûva*, *Johannasa spinnrock*, *Göstasa barn*. Possessiva pronomina i tredje person är parallellfall – *hansa*, *hennesa*, *derasa*.

Marbodialekten har också bevarat en del äldre verbböjningar såsom framgår redan av titeln ”Vi kunnum vi mä”. Framförallt gäller detta för andra person singularis och första pluralis t ex *gekkst'e?* (gick du?), *när du boddest i. .* (när du bodde i ..), *vi gamm* (vi går), *vi hamm* (vi har), *vi fåmm* (vi får), *vi trom* (vi tror). I imperfektum heter motsvarigheterna *vi gengum*, *vi haddum*, *vi fengum*, *vi troddum*.

Ovanstående är som sagt bara några korta kommentarer kring ett till det yttre anspråkslöst men till innehållet rikt litet häfte om dialekterna i södra Mark. Utom ordlistan upptar häftet förteckningar över lokala växt- och djurnamn, lokala personnamn, kraftuttryck och noa-ord, d v s ersättningsord, när man inte ville kalla till sig otäcka varelser av olika slag.

<i>Brengebär</i>	= Hallon
<i>Brugummåpisker, Rållärereros</i>	= Mjölkört
<i>Jungfru Mariåsängabús</i>	= Gulmåra
<i>Juter, Slinner, Blåbukå</i>	= Odon
<i>Kröser</i>	= Lingon
<i>Låkebla</i>	= Groblad
<i>Oxaörá, Öxná</i>	= Baksippa
<i>Þévaþumpá</i>	= Åkerfräken
<i>Náttler</i>	= Brännässlor
<i>Surbla</i>	= Ängssyra
<i>Tröske, Bläckbuske,</i>	= Brakved
<i>Vássárv</i>	= Vátarv
<i>Kosvåmp</i>	= Karljohansvamp [Stensopp]
<i>Skráddárelöss</i>	= Brunskåra. Dess frön, platta rektangulära och försedda med hullingar, fastnade i kläderna på skördefolket. De kunde inte skakas eller borstas bort, man var tvungen att <i>núppa</i> kläderna.
<i>Stecklábær</i>	= Krusbär (vilda, med små bär)
<i>Hors</i>	= Häst (äldre benämning, som numera mest lever kvar i gårds- och ortnamn). Lockrop: <i>Kúm Páll!</i>
<i>Kosserá</i>	= Smeknamn på kor. Lockrop: <i>Kossera, kossera, kúm!</i>
<i>Smáler, sór,</i>	= Får
<i>Typer</i>	= Smeknamn på höns. Lockrop: <i>Typera, typer!</i>
<i>Kongesá</i>	= Korsspindel. <i>Kongavíler</i> = spindelväv
<i>Gullhöná</i>	= Nyckelpiga
<i>Vesp</i>	= Geting
<i>Regnþipá</i>	= Spillkråka, ibland även nötskrika.
<i>Hórságök</i>	= Enkelbeckasin
<i>Náttblákká</i>	= Nattskåran
<i>Lekátt</i>	= Hermelin
<i>Koppárorrm</i>	= Ormslå
<i>Ásping</i>	= Huggorm (yngre) med rödbrun färg
<i>Bárfis</i>	= Stinkfly
<i>Pessemyrá, ettermyrá</i>	= Rödmyra
<i>Panká, scháktá</i>	= Vaggglus

Ur "Vi kunnum við".

Prätet

Vart samhälle, by å socken har si dialekt.

Tell å mä kan'et skelja på prätet frá olika dela utå ett samhälle.

Här i Mark prätās'et Märbo, men i socknera utåt Öxabäck, Torstörp å Älkulla ät uppblannat mä hallännska å kindbo.

Utåt Hajum, Fotskäl, Sätla å Hyssna har dum utelämnat r å dä låter lite könstit. Nerät horrehället finns mö danska i prätet.

Rydal å Frichla ä brukssamhällen å dum har sett prät.

I Borås har dum ingen dialekt utan där har dum tatt lite då vart utå sockneras prät, vänt'tet å gjortet tegjort.

Ur "på vårt prät" av Harry Ivarsson, sid 27.

Fenomenet Öxabäck

STURE JOHANSSON

Idrott är ofta ett försummat område i kulturhistoriska skrifter. Denna brist borde repareras! I Mark finns ett mycket väl fungerande föreningsliv och inom idrotten har man tack vare detta fått uppleva åtskilliga prestationer av yppersta klass. Särskilt inom orienteringen kan man finna utövare i världseliten. Men även brottning och boxning har haft goda representanter under åren. ”Kinna-Berg” kastade diskus på trettioalet och Håkan Lidman tävlade för Rydboholm med framgångar på fyrtioalet. Allsvensk fotboll däremot hade inte förekommit förrän något alldeles speciellt inträffade i Öxabäck för något mer än trettio år sedan. Vad som då hände kom att få stor betydelse, det var inget mindre än lanserandet av en helt ny idrottsgren!

Året var 1966 då några öxabäckstjejer kom på idén att under lite mer ordnade former arrangera fotboll för damer. Visst hade flickor kickat boll tidigare, men då mest som pittoreska inslag på hembygdsfester och liknande tillställningar, där ett damlag mötte ett gubblag med i bästa fall före detta fotbollsspelare.

Ebba Andersson, libero med 350 A-lags matcher bakom sig, nämner särskilt Kerstin Larsson som den som kontaktade fotbollsintresserade flickor i bygden och som sedan fortsatte att uppvakta fotbollsförbundet i avsikt att få sporten allmänt accepterad. Man kunde snabbt samla ett tappert gäng i Öxabäck, som satte i gång med målmedveten träning och med en rad vänskapsmatcher på orter dit ryktet om damfotboll nått fram. 1968 lyckades man få ihop sex lag från Mark och Halland. Av de tio matcherna i serien kan man dra slutsatsen att Öxabäck kommit längst i träning och kunnande. Laget vann serien obesekrat med 67-2 i målskillnad! Vid matchen mot Hyssna fanns TV med och bevakade och detta bidrog kanske till intresset för sporten. Ann-Kristin ”Viggen” Lindqvist och Kerstin Johnsson nämns till en början som

förgrundsgestalter i det framgångsrika laget. Ebba Andersson erinrar sig emellertid att många till en början ställde sig mycket tveksamma till att damer skulle ägna sig åt en så ”manlig” sport som fotboll.

Öxabäck fortsatte med att vara i särklass under slutet av sextiotalet och början av sjuttioalet. 1972 hade intresset spridit sig i landet så pass, att laget efter seriesegern kunde titulera sig som inofficiella svenska mästare. Lag som Jitex, Jakobsberg, Sunnanå och Hammarby började bjuda på motstånd och damfotbollen var etablerad i Sverige och på väg utanför landets gränser. Den första landskampen gick mot Finland och spelades i Mariehamn. Hemmaplanen Hagavallen, där så många historiska bataljer avgjorts, fick senare äran att ta emot det finska landslaget i en landskamp. Sverige, med flera spelare från Öxabäck, segrade.

Laget som vann allsvenskan 1974 (och några till). Nedre raden fr v: Kerstin Larsson, Majvor Wagner, Åke Claesson, Thore Johansson, Jessica Gunnarsson, Anna-Karin Andersson. Mittenraden fr v: Elna Nilsson, Jonas Jonasson, Ebba Andersson, Aulikki Suomela, Karin Mossberg, May Gunnarsson, Mary Andersson, Kerstin Johnson. Övre raden fr v: Manne Gunnarsson, Kurt Bengtsson, Berit Lundgren, Inger Arnesson, Ann-Kristin Lindqvist, Anne Andersén, Thomas Gunnarsson, Olle Olausson. Foto: Sigge Bengtsson, Öxabäck

Massmedial bevakning med Ingvar Oldsberg i spetsen. Ann-Kristin Lindqvist intervjuas i samband med SM-finalen 1978. Foto: Sigge Bengtsson

Ebba Andersson, lagkapten och förgrundsgestalt i laget fram till 1977, lyckönskas efter en match av Kjell Johansson, Västergötlands fotbollsförbund. Ebba tilldelades sedermera förbundets medalj i guld. Foto: Sigge Bengtsson

Öxabäcks damlag hade ett enormt stöd i sina många supportrar och sponsorer under lagets glansdagar. Martin Perslow tillsammans med Marie Karlsson. Foto: Sigge Bengtsson

Under sjuttioalet dominerade Öxabäck stort i svensk damfotboll med nio segrar i allsvenskan. Under åttiotalet infördes Svenska cupen och där fick laget en svit med segrar från 1985 till 1989. År 1991 vann laget Svenska Cupen och 1992 blev det allsvensk seger, men därefter började lag från större städer dominera. Som i nästan all idrott spelar ekonomin en allt större roll. Dyrare resor och övergångspengar till spelare och klubbar har börjat tära på föreningars kassor. Öxabäck tillhör inte längre de dominerande lagen i damfotboll. Man bygger upp ett ungt lag i en allt hårdare konkurrens. Trots detta går man en oviss framtid till mötes.

Öxabäck i Mark är för alltid förknippat med damfotbollens start och genombrott i Sverige. Det var där som unga entusiaster samlades för att utvecklas i sin sport och det var en härlig stämning och ett gott kamratskap i gänget. Föga anade man de första åren, att sporten skulle utveckla sig till den folkrörelse den i dag är och att världens nationer skulle tävla om mästerskapet året 1999.

Käll- och litteraturförteckning:

Svensk Damfotboll, nummer 4. 1989.
Öxabäck-Mark, Damfotboll 33 år. 1999.

DE SJU HÄRADERNAS KULTURHISTORISKA FÖRENING

ÅRSREDOVISNINGAR 1997 OCH 1998

Årsberättelse 1997

Ordförande t o m årsmötet 1998: Göran Stenbäcken.

Styrelseledamöter utsedda t o m årsmötet 1998: Lars Hallkvist, skattmästare, Örjan Hill, Ingemar Kollén, Ingrid Strömvall, Lennart Wasling.

Styrelseledamöter utsedda t o m årsmötet 1999: Sture Johansson, vice ordförande, Lennart Jacobsson, Ingemar Jansson, Meje Josefson, Carola Östmark.

Övriga funktionärer: Margaretha Persson, sekreterare, Kicki Balström, biträdande kassör.

Revisorer: Gunilla Andersson och Jan-Erik Larsson, auk. revisorer, Berndt Höglund, godkänd revisor, suppleant.

Valberedning: Åke Svenson, sammankallande, Yngve Magnusson, Bengt Östmark.

Margit Hörstadius donationsfond: Mona Björk, Carl-Gustaf Eliasson, Eva Hallström.

Årsbokskommitté: Göran Stenbäcken, Lars Johansson, Margaretha Persson, Svening Svenningsson.

Föreningen har under året haft 394 medlemmar, inklusive familjemedlemmar. Styrelsen har under 1997 haft 5 protokollförda sammanträden.

Årsmöte hölls lördagen den 26 april 1997 i Borås Museum, Ramnaparken. Denna dag var också "Kyrkobyggnadens dag", varför programmen samordnades. Sålunda hölls andakt av kontraktsprost Lennart Hallgren, varefter kyrkoantikvarie Karl-Arne Karlsson talade över ämnet "Sjuhäradsbygdens tusenåriga kyrkobyggnadshistoria". Efter årsmötesförhandlingarna framfördes musik från medeltiden och renässansen på tidstrogna instrument av en grupp lärare från musikskolan i Borås.

Föreningens plakett i brons tilldelades vid årsmötet Genoveva Pettersson,

Sture Magnusson och Gunnar Ahlberger för kulturhistoriska insatser i föreningens anda.

Föreningens årsbok - Fässingen - hade 1997 Ulricehamn och bygden däromkring som tema. Under titeln "Bygden vid ridvägarna - Årtusenden kring Åsunden" utgavs den i samarbete med en kommitté i Ulricehamn. Utgivningen finansierades delvis genom bidrag, delvis genom avkastningar på föreningens stiftelser och donationer. Det finns anledning att se med viss oro på framtida utgivning av årsskriften, då medlemsavgiften ej täcker kostnaderna. Kommande årsmöte bör ta ställning till en högre årsavgift.

Föreningen har, i likhet med tidigare år, varit medarrangör vid några arrangemang vid Borås museum.

Beträffande ekonomin för föreningen, och till föreningen anslutna stiftelser, hänvisas till resultat- och balansräkningar samt övriga redovisningar.

Resultaträkning	1997	1996
Föreningens intäkter		
Annonsintäkter		29 000
Anslag från Borås kommuns kulturnämnd för årsboken	20 000	20 000
Anslag från anknutna stiftelser för årsboken	11 754	25 541
Medlemsavgifter	32 820	37 000
Försäljning av böcker	7 318	15 326
Gåvor	1 024	200
Summa intäkter	72 916	127 067
Föreningens kostnader		
Årsboken	67 025	132 164
Inköp av museiföremål		880
Samarrangemang, Borås kommun	7 000	10 000
Kostnader för Borås kommun		2 000
Entréavgifter, kommunen	1 270	2 040
Förvaltningskostnader Borås kommun	900	6 013
Plaketter	262	10 274
Årsmöteskostnad	4 545	
Revision	7 500	7 500
Konsultationer	6 250	30 625
Övriga kostnader	16 584	13 496
Summa kostnader	111 336	214 992
Resultat för föreningsverksamheten	-38 420	-87 925
Finansiella intäkter och kostnader		
Intäktsräntor	2 726	21 225
Kostnadsränta, ansluten stiftelse	-1 700	-2 000
Årets resultat	-37 394	-68 700

Balansräkning**1997-12-31****1996-12-31****Tillgångar**

Kassa och bank	300 927	304 991
Fordran på anknutna stiftelser	33 595	23 541
Diverse fordringar	792	34 345
Museiföremål	1	1
Fastigheten Hökerum 1:33	1	1
Byggnader i Ramnaparken	1	1
Inventarier	1	1
Summa tillgångar	335 318	362 881

Skulder och eget kapital**Skulder**

Skuld för årsboken	67 025	61 219
Förskottsbetalda medlemsavgifter	18 450	15 220
Övriga kortfristiga skulder	24 633	23 088

Eget kapital

Ingående eget kapital	262 604	77 926
Överförda donationsmedel		253 378
Årets resultat	-37 394	-68 700
Utgående eget kapital	225 210	262 604

Summa skulder och eget kapital**335 318**   **362 131**

Årsberättelse 1998

Ordförande t o m årsmötet 1999: Göran Stenbäcken

Styrelseledamöter utsedda t o m årsmötet 1999: Sture Johansson, vice ordförande, Lennart Jacobsson, Ingemar Jansson, Meje Josefson, Carola Östmark.

Styrelseledamöter utsedda t o m årsmötet 2000: Anita Andersson, Lars Hallkvist, Örjan Hill, Ingrid Strömvall, Lennart Wasling.

Museicheferna är ständigt adjungerade.

Övriga funktionärer: Margaretha Persson, adjungerad sekreterare, Kicki Balström, biträdande kassör.

Revisorer: Gunilla Andersson och Jan-Erik Larsson, aukt. revisorer, Berndt Höglund, godkänd revisor, suppleant.

Valberedning: Bengt Östmark, sammankallande, Rune Holmberg, Marita Wasling.

Margit Hörstadius Donationsfond: Mona Björk, Carl-Gustaf Eliasson, Eva Hallström.

Årsbokskommitté: Göran Stenbäcken, Lars Johansson, Sture Johansson, adjungerad, Margaretha Persson, Svening Svenningsson.

Föreningen har under året haft 365 medlemmar, inklusive familjemedlemmar. Årsmötet hölls den 3 juni i Borås museum, Ramnaparken. I anslutning till årsmötet bevistade medlemmarna invigningen av Rosenträdgården i Ramnaparken.

Föreningens plakett i brons tilldelades Bertil Ahlsén, Seglora och Alf Augustsson, Ljung, för kulturhistoriska insatser i föreningens anda.

Föreningen kunde av olika skäl, bl a bristen på redaktör, ej utge den planerade årsskriften med Mark som tema. Den avses bli förverkligad under 1999.

Redan föregående år uttryckte styrelsen sin oro för minskade möjligheter till årlig utgivning, även av ekonomiska skäl. Styrelsen överväger nu övergång till utgivning vartannat år.

I avsikt att stärka ekonomin beslöt årsmötet 1998 att höja medlemsavgiften till 125 kr för enskild medlem och 50 kr för varje tillkommande familjemedlem.

Föreningen har, i likhet med tidigare år, varit medarrangör vid några arrangemang, som ägt rum på Borås museum.

Beträffande ekonomin för föreningen och till föreningen anslutna stiftelser hänvisas till resultat- och balansräkningar samt övriga redovisningar.

Resultaträkning	1998	1997
Föreningens intäkter		
Anslag från Borås kommuns kultumämnd för årsboken	20 000	20 000
Anslag från anknutna stiftelser för årsboken	20 171	11 754
Medlemsavgifter	34 950	32 820
Försäljning av böcker	4 782	7 318
Gåvor	550	1 024
Övriga intäkter	1 500	
Summa intäkter	81 953	72 916
Föreningens kostnader		
Årsboken		67 025
Inköp av museiföremål	16 000	
Samarrangemang, Borås kommun		7 000
Entréavgifter, kommunen	1 240	1 270
Förvaltningskostnad Borås kommun	900	900
Plaketter	175	262
Årsmöteskostnader	3 996	4 545
Revision	9 563	7 500
Konsultationer	6 250	6 250
Övriga kostnader	12 697	16 584
Summa kostnader	50 821	111 336
Resultat av föreningsverksamheten	31 132	-38 420
Finansiella intäkter och kostnader		
Intäktsräntor	2 117	2 726
Kostnadsränta, anknuten stiftelse	-1 700	-1 700
Årets resultat	31 549	-37 394

Balansräkning**1998-12-31****1997-12-31****Tillgångar**

Kassa och bank	227 679	300 927
Fordran på anknutna stiftelser	52 066	33 595
Diverse fordringar		792
Museiförernål	1	1
Fastigheten Hökerum 1 :33	1	1
Byggnader i Ramnaparken	1	1
Inventarier	1	1
Summa tillgångar	279 749	335 318

Skulder och eget kapital**Skulder**

Skuld för årsboken		67 025
Förskottsbetalda medlemsavgifter	5 400	18 450
Övriga kortfristiga skulder	17 590	24 633

Eget kapital

Ingående eget kapital	225 210	262 604
Årets resultat	31 549	- 37 394
Utgående eget kapital	256 759	225 210

Summa skulder och eget kapital**279 749****335 318**

HEMBYGDSFÖRENINGAR

Bollebygds härad

- * Björketorps Sockens Hembygdsförening
Ivar Andersson, Gingsered, 430 64 HÄLLINGSJÖ
- * Bollebygds Hembygds- och Fornminnesförening
Rolf Linuson, Ringvägen 12, 517 34 BOLLEBYGD
- * Gesebols Byalag
Per-Olof Aspestrand, Konungsgärde, 517 95 OLSFORS
- * Hultafors Intresse- & Bygdegårdsförening
Rut Persson, Vikhult, 517 96 HULTAFORS
- * Töllsjö Hembygdsförening
Arne Johansson, Holmen, Ekåsen, 517 93 TÖLLSJÖ
- * Ödenäs Hembygdsförening
Ödenäs 4660, 441 95 ALINGSÅS

Gäsene härad

- * Eriksbergs-Mjäldrunga-Brodarps Hembygdsförening
Karl-Erik Johansson, Tubbarp, Mjäldrunga, 520 40 FLOBY
- * Gäsene Hembygds- och Fornminnesförening
Magnus Johansson, Hermanstorp 4610, Od, 524 96 LJUNG
- * Hudene Hembygds- och Fornminnesförening
Ingemar Olsson, Hudene, Manhem, 524 92 HERRLJUNGA
- * Jällby Hembygds- och Fornminnesförening
Rune Nordner, Nordgården, 524 95 LJUNG
- * Källunga Hembygdsförening
Kent Lennartsson, Tostared, 524 93 HERRLJUNGA
- * Närunga-Ljur missionsförsamling
Seth Sjöblom, Häradsvad, Närunga, 447 94 VÅRGÅRDA
- * Odqvists Släktförening
Sture Odqvist, Förtroligheten, 412 70 GÖTEBORG
- * Skölvne Hembygdsförening
Gun Larsson, Sötetorp, Skölvne, 524 93 HERRLJUNGA

- * Stiftelsen Gäsene Tingshus
Bertil Säll, Mörlandavägen 1 C, 520 30 LJUNG
- * Svältornas Fornminnesförening
Marianne Lindh, Björnbrö 3483, 447 93 VÅRGÅRDA
- * Vesene Hembygdsförening
Henry Eriksson, Fagred Vesene, 524 95 LJUNG

Kinds härad

- * Ambjörnarp's Hembygdsförening
Bengt Carlsson, Hjortronstigen 5, 514 93 AMBJÖRNARP
- * Dalstorps-Nittorps Hembygdsförening
Bengt Josefsson, Gumpebo Norrgården, 514 95 GRIMSÅS
- * Dannike Hembygdsförening
Sture Gustavsson, Jättebo, 516 94 DANNIKE
- * Grönahögs Hembygdsförening
Gösta Ullberg, Nyarp, 523 96 GRÖNAHÖG
- * Gällstads Hembygdsförening
Lars Eriksson, St Hage, 520 10 GÄLLSTAD
- * Hillareds Hembygdsförening
Göran Karlsson, Åsendal 1, 512 90 HILLARED
- * Holsljunga Hembygdsförening
Göran Carlsson, Alvägen 7, 512 64 HOLSLJUNGA
- * Håcksviks Hembygdsförening
Claes-Göran Claesson, Moga, 512 95 HÅCKSVIK
- * Kalvs Hembygdsförening
Anders Karlsson, Störshult, 512 61 KALV
- * Kindgillet
Bengt Lorentzon, Hallstenshagen 39, 421 56 VÄSTRA FRÖLUNDA
- * Limmareds Hembygdsförening
Thomas Johansson, Trumpetvägen 8, 514 32 TRANEMO
- * Ljungsarps Hembygdsförening
Tore Nilsson, Sanfrid Welingsgatan 6, 532 33 SKARA
- * Ljushults Hembygdsförening
Erik Hökås, Hökhult, 516 96 APLARED

- * Långhems Hembygdsförening
Gunhild Engström, Skolgatan 5, 514 93 LÄNGHEM
- * Marbäcks Hembygdsförening
Sven Reinholdsson, Ulricehamnsvägen 22, 523 93 ÅSUNDEN
- * Mjöbäcks Hembygdsförening
Erland Svensson, Strömsberg, 511 65 ÖXABÄCK
- * Mossebo Hembygdsförening
Gudmar Lagerqvist, Mossebo Nabben, 514 91 TRANEMO
- * Månstads Hembygdsförening
Gösta Larsson, Vinkelvägen 2, 514 53 MÅNSTAD
- * Mårdaklevs Naturskyddsförening
Aina Nilsson, Alnäsleden 6, 510 62 MÅRDAKLEV
- * Norra Ås Hembygdsförening
Einar Gustavsson, Älmestad, Gisslarp, 514 54 NITTORP
- * Norra Åsarp Smulas Natur- och Hembygdsförening
Bengt Fransson, Tomtebo, 520 43 ÅSARP
- * Revesjö Hembygdsförening
Carl-David Myrhage, Axelfors Blåklinten, 512 94 SVENLJUNGA
- * Sexdrega Hembygdsförening
Mattias Johansson, Lindsberg, 512 91 SEXDREGA
- * Sjötofta Hembygdsförening
Lars Borssén, Bygärdesvägen 11, 514 94 SJÖTOFTA
- * Svenljunga Hembygdsförening
Ingemar Jansson, Box 106, 512 23 SVENLJUNGA
- * Tranemo Hembygdsförening
Pl. 4041, 514 90 TRANEMO
- * Tvärreds Hembygdsförening
Bertil Gardell, Hasselvägen 12, 520 11 VEGBY
- * Vegbyortens Hembygdsförening
Göran Axelsson, Gullebo Säm, 520 11 VEGBY
- * Ölsremma Hembygdsförening
Isaac Orre, Lindvägen 16, Ölsremma, 514 62 ÖLSREMMA
- * Örsås Hembygdsförening
Karl-Åke Lagerqvist, Boda, 512 94 SVENLJUNGA
- * Östra Frölunda Hembygdsförening
Margaret Johansson, Lillegårdsvägen 18, 512 63 ÖSTRA FRÖLUNDA

Marks härad

- * Berghems Hembygdsförening
Madeleine Andrén, Hagalund, 511 96 BERGHEM
- * Fotskäls Hembygdsförening
Aina Beck, Lönnebo Fotskäl, 510 13 BJÖRKETORP
- * Fritsla Natur- och Hembygdsförening
Ulrika Svensson, Tyvik, 510 20 FRITSLA
- * Hajoms Hembygdsförening
Stellan Eriksson, Lammalyckevägen, 511 97 HAJOM
- * Horreds Hembygdsförening
Per Sandlund, Hasslekärrsvägen 1, 510 10 HORRED
- * Hyssna Hembygdsförening
Arne Arnell, Box 60, 510 22 HYSSNA
- * Kinna Hembygdsförening
Box 160, 511 22 KINNA
- * Kinnarumma Hembygdsförening
Sven Hassel, Hyltenäsvägen 8, 515 35 VISKAFORS
- * Kungsäters Hembygdsförening
Torp, 510 11 KUNGSÄTER
- * Marks Hembygdsförening
Rune Bengtsson, 511 80 KINNA
- * Seglora Hembygdsförening
Lennart Johansson, Högavägen 28, 513 33 VISKAFORS
- * Skene-Örby Hembygdsförening
Brita Carlsson, Varbergsvägen 41, 511 62 SKENE
- * Skephults Hembygdsförening
Brita Bengtsson, Borghult, Skephult, 51 20 FRITSLA
- * Surteby-Kattunga Hembygdsförening
Box 5, 510 15 BJÖRKETORP
- * Sättila Hembygdsförening
Box 1, 510 21 SÄTILA
- * Torestorps Hembygdsförening
Inga-Maj Abrahamsson, Åkullavägen 2, 511 93 TORESTORP
- * Tostareds Hembygdsförening
Sven Johansson, Kullen , Tostared, 510 13 TOSTARED

- * Älekulla hembygdsförening
Gustav Andersson, Holmen, 511 94 ÄLEKULLA
- * Öxabäcks Hembygdsförening
Elis Jonasson, Hallabrovägen 1, 511 95 ÖXABÄCK
- * Öxnevalla JUF-avdelning
Kent Eliasson, Strömmared, 510 10 HORRED

Redvägs härad

- * Blidsbergs Hembygdsförening
Inger Forsberg, Stensäter, 520 24 BLIDSBERG
- * Dalums Hembygdsförening
Eric Claesson, Hagtornsvägen 18, 520 25 DALUM
- * Dalums Samhällsförening
Sten-Ebbe Dahlén, Älvklinten, Dalum, 520 24 BLIDSBERG
- * Gullered-Strängsereds Hembygdsförening
Bertil Johansson, Hjälmsered, 523 97 ULRICEHAMN
- * Hössna Hembygdsförening
Anna-Lena Hultman, Lilleskogen, Hössna, 523 97 ULRICEHAMN
- * Knätte Hembygdsförening
Göran Efraimsson, Knätte, 523 91 ULRICEHAMN
- * Kölabys Hembygds- och Fornminnesförening
Eva-Lisa Törnqvist, Åviken, Pl 3301, 520 26 TRÄDET
- * Kölingareds Hembygdsförening
Uno Claesson, Fällenas, Kölingared, 565 93 MULLSJÖ
- * Liareds Hembygdsförening
Mats Svensson, Backgården, Liared, 523 91 ULRICEHAMN
- * Timmele Hembygdsförening
Birgitta Molander, Skogsgården, 523 92 TIMMELE

Vedens härad

- * Bredareds Hembygdsförening
Peder Magnusson, Hagen 8344, 504 96 BREDARED
- * Fristads Hembygdsförening
Ann-Britt Boman, Spireavägen 5, 513 35 FRISTAD
- * Hedareds Byalag
Bertil Nilsson, Älvsgården, 504 92 HEDARED

- * Sandhults Hembygdsförening
Gun Johansson, Pl 153 Backabo, 510 40 SANDARED
- * Tämta Hembygdsförening
Magnus Persson, Tämta Skattegården, 513 93 FRISTAD
- * Vänga Hembygdsförening
Leif Josefsson, Larsagården 41, 513 92 FRISTAD

Ås härad

- * Brämhults Hembygdsförening
Roland Persgård, Hedvigsborgsgatan 6, 504 47 BORÅS
- * Gingri Hembygdsförening
Kjell-Åke Carlsson, Gingri, Björkhamra, 513 95 FRISTAD
- * Grovare-Fänneslunda Hembygdsförening
Åke Levhammar, Ekäng Fänneslunda, 523 99 HÖKERUM
- * Kärråkra-Möne Hembygdsförening
Alf Wångell, Mickelsgården, Kärråkra, 520 24 BLIDSBERG
- * Rångedala Hembygdsförening
Lars-Erik Nyman, Stavared Trogared, 523 98 HÖKERUM
- * Södra Vings Hembygdsförening
Märtha Gustavsson, Sjöbredared, 523 98 HÖKERUM
- * Timmele Hembygdsförening
Lennart Engqvist, Alarp, 523 92 TIMMELE
- * Toarps Hembygdsförening
Gösta Henriksson, Snödroppsvägen 5, 516 30 DALSJÖFORS
- * Varnums Hembygdsförening
Christer Svensson, Kyrkarp, Varnum, 523 99 HÖKERUM
- * Äspereds Hembygdsförening
Uno Hallabro, Dalshester 2609, 516 92 ÄSPERED

Borås

- * Borås Hembygdsgille
Berit Johansson, Klintegatan 5, 502 33 BORÅS
- * Hembygdsföreningen Westergyllen
Gunvor Pettersson, Tostensonsgatan 1, 502 33 BORÅS
- * Hultha-Hässleholmens Hembygdsförening
Börje Hansson, Husbondegatan 36 B, 507 60 BORÅS

- * Viareds Natur- och Hembygdsförening
Sture Magnusson, Fräsegårdsgatan 3, 504 94 BORÅS

Ulricehamn

- * Brunns Hembygdsförening
Anna-Lisa Carlsson, Munkhättan, 523 90 ULRICEHAMN
- * Ulricehamns Hembygdsförening
Meje Josefson, Box 80, 523 22 ULRICEHAMN

SEVENDESTECKNINGEN
öfver
Inägorne ut SÄTERIET HEDE, uti Ells,
borgs LÅSERS, Marcks KÄRAN och Kinna sockens
Belagne, Silskattläggning Aftagne uti
Mai Månad År 1767. Åf
Årens H. Inuomrindon

Kinna Sockens

1872. s. 104

C. 12

C. 12. Kinna 588

Reviderad och uppräklarad 1872. År 11. 10. 1872. År 11. 10. 1872. År 11. 10.